

HOLMI

VIII. évfolyam 9. szám

1996. szeptember

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Závada Pál

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Göncz Árpád, Kertész Imre,
Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária, Mándy Iván,
Petri György, Rakovszky Zsuzsa, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia.

Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Kányádi Sándor*: Távolodóban • 1235
Tudor Arghezi: Egy nap (*Kányádi Sándor fordítása*) • 1235
Pierre de Ronsard: E nevetés, méz... (*N. Kiss Zsuzsa fordítása*) • 1236
E mosoly, mely édesebb...
(*Vojnits Imre fordítása*) • 1237
E kacagás... (*Mesterházi Mónika fordítása*) • 1237
Mesterházi Mónika: Emlékmű • 1238
Nem hittem volna • 1238
Petri György: Feljegyzés • 1239
Szabó Sándor: Miniválság • 1240
Lázár René Sándor: Zarándokének • 1241
Frankhoni tornyok • 1242
Les impromptus de V. • 1243
Opérette et gloriette • 1243
Zsorzs Klemanszóra • 1245
Deux nouveaux regrets • 1246
Protestáló lajstromocska • 1246
Gábor Miklós: Rosszkedvünk éve: 1955 (11) • 1247
Kós Károly levele Kovács Lászlóhoz 1956-ból
(*Közéleti Hídvégi Máté*) • 1259
Benkő Samu: Eszes, becsületes emberek, és olyanok,
akikre kár tentát vesztegetni • 1266
Pálffy János: Magyarországi és erdélyi urak • 1267
Miskolczy Ambrus: Kemény Dénes feljegyzéseiről • 1280
Kemény Dénes: Kocka-vetés • 1282

- Imre Flóra:* Milyen napfényes, enyhe ősz • 1285
Dolce stíl nuovo • 1286
Tél • 1286
Eheu, fugaces • 1287
- Szakács Eszter:* Szám széléről lehull • 1288
Mint egy óriás gobelin-sátor • 1288
- Bényei Tamás:* Jelentések könyve (I) • 1289
- Halasi Zoltán:* Tánc • 1306
Elválás, régen • 1307
- Határ Győző:* A Banzáj • 1308
- Molnár Krisztina Rita:* Tea Szindbád régi kedvesével • 1315
- Csengery Kristóf:* Egy perc • 1316
Magaviselet • 1317
- Rába György:* Az álmatlanság hátrányai • 1317
Echo-kardiogram • 1318

FIGYELŐ

- Albert Gábor:* Székely János „Üdvtan”-a (Székely János:
A valódi világ) • 1319
- Radnóti Sándor-Farkas Zsolt:* Két bírálat egy könyvről
(Nádas Péter: Esszék) • 1330
- Gershom Scholem:* Martin Buber haszidizmusértelmezése
(Martin Buber: Haszid történetek I–II)
(Rácz Péter fordítása) • 1351
- Csáki Judit:* Egyméteres lexikon (Beszélgetés
a „Világirodalmi Lexikon”-ról
Domokos Mátyással, Lakatos Andrással,
Réz Pállal, Szörényi Lászlóval
és Vekkerdi Lászlóval) • 1365

VITA

- Dávidházi Péter:* Bocsánatkérés • 1372

A HOLMI postájából (Kapos Endre levele) • 1373

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt., a regionális részvénytársaságok
és a Sziget Rehabilitációs Kisszövetkezet
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1051 Budapest, Nádor u. 26.)
Előfizetési díj fél évre 500, egy évre 1000 forint, külföldön \$25.00, illetve ;50.00
A fényszedést az IRISZ Kft. végezte
Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük
ISSN 0865-2864

Kányádi Sándor

TÁVOLODÓBAN

távolra még ellát a szem
de a közeli apróságok
már a betűk is megkivánnak
félkarnyújtásnyi távolságot

és ködösül a távol is
hegygel az ég egybemosódik
és kezded el-elhagyogatni
fontosnak vélt vinnivalóid

süllyedőben emelkedőben
látod a foszló láthatárt is
osztogasd szét amid maradt
ingyen is átvisz ha ki átvisz

s hátra ne nézz kiket szeretsz
a maguk útján nem utánad
mendegélnek akaszd a fára
üresen maradt tarisznyádat

Hargitafürdő, 1996. május

Tudor Arghezi

EGY NAP

A tegnapi nap, akár egy kiéhezett
Kutya, úgy követett,
Míntha azt hitte volna,
Az életemhez van szíjazva, pórázolja,
De egy átalútnál látva, hogy
Nincs hozzákötve – otthagyt.

Odalett, miután egy álló napon át
Lépésről lépésre nyomomba járt,

Követett – mint aki többé nem tágit –
Egészen máig.

Ki egy napot elvesztett volna az elágazásnál,
Keresse gyorsan. Alkonyodik. S a köd is alászáll.

Kányádi Sándor fordítása

VERSFORDÍTÁS-PÁLYÁZAT

Pierre de Ronsard

E NEVETÉS, MÉZ...

E nevetés, méz, milyent méh nem adhat,
E fogak, mint ezüst bástyafalak,
E gyémántok két sorban, párosak,
Korállja közt a pirosló ajaknak,
E szó, hozója lélek-virradatnak,
E dal, megbabonázva gondomat,
E két csillag a két mennybolt alatt
Az istennőm csodájáról tudatnak.
Zsenge tavaskertjéből leheli
Az egeket illatokkal teli,
Hogy fogyhatatlanul balzsamosítsák,
S ha varázslatos hangja megered,
Ugrándozik a lázas rengeteg,
Sík lesz a hegy, magaslat lesz a síkság.

N. Kiss Zsuzsa fordítása

E MOSOLY, MELY ÉDESEBB...

E mosoly, mely édeesebb mint a mézek,
E bástyaormot formázó fogak:
Kettős gyémánt-füzér, ez az ajak,
Mi korall-szinbe fogja a fehéret,
E szó, mitől a lélek is feléled,
Dal, mitől gondjaim szétfoszlanak,
E két csillag kettős égbolt alatt:
Tanúi Istennőm csodás hírének.
Az ifjúság szép tavasz-kertje égi,
Örök illatát boldogan cseréli
Az ő keblétől édes lehelettel,
S olyan búbáj telíti a szavát,
Hogy tőle táncra perdülnek a fák,
Hegy ellapul, s lapályon hegy mered fel.

Vojnits Imre fordítása

E KACAGÁS...

E kacagás, csurgó méz könnyű habja,
Ezüstözött két sáncban a fogak,
E két sor gyémántkő, kit megfogat
Az ajkak foglalatja, tűzkorallja,

E szép szó, hogy lelkem serken, ha hallja,
E dal, ki tőlem bút-bajt elragad,
E két csillag, kettős égbolt alatt
Mind-mind Istennőm csodáit sorolja.

Az illat, amely friss kikeletének
Szép kertjéből kél, mindenkor az égnek
Lehell édes fuvalmat balzsamul.

S oly hangnak száll belőle bársonya,
Hogy ugrótáncba kezd a fák sora,
A sík domborul, a domb elsimul.

Mesterházi Mónika fordítása

Mesterházi Mónika

EMLÉKMŰ

E kacaj – ikrás méz szebben csorogna –
e két sorban meg-megbúvó fogak,
– sárga kavics és mészkő, omlatag –
e vérpirosra kent vén ajkak odva,

e szó, jaj, lelkem meghal undorodva,
e sip, amelyből csak gondom fakadt,
e két villany, a stukkó ég alatt
rávall – de hogy rá! – a tulajdonosra.

S az a szag (úr isten), amely talán
friss volt, fiatalsága hajnalán,
rég áporodva száll, s ha csak az égre!

S a rikácsolás durva smirglije
(melyre hasonlat sincsen, hogy milyen)
gyűri, lapítja versem is – de vége.

NEM HITTEM VOLNA

Nem hittem volna másnak el,
hogy engem élve ásnak el,
így kivet a szívük –
milyen más a tapasztalat:
elnyúlok a haraszt alatt
és rájuk füttyülök.

Nem hittem volna el soha,
hogy az élet így elsuhan,
hogy ez ilyen nehéz.
De most tudom, most már tudom,
ez is szakmai ártalom:
túl lenni rajta, kész.

Nem hittem volna el se én,
megint nem volt pénz elsején,
éhen halt a család.
„Alkalmazkodni nem tudott”:
a siromon ezt olvasod,
galád világ, galád.

Nem hittem volna azt se, hogy
a föld alattam összerogy,
túloldalt landolok –
a jó halott holtig tanul,
s hogy nem tudok argentinul:
nem olyan nagy dolog.

Petri György

FELJEGYZÉS

Hamburger Mihálynak

Mondd, Miska, érdemes nyakkendőt
kötni akasztásunkhoz? Hogy *kötelező-é*,
azt nem kérdezem, még rám fognák,
hogy szeretem az olcsó szójátékokat.
Mi tagadás: szeretem. Annál mindenetre
jobban, mintha rámfogják vagy rám fogják.
Érdemes? Nem érdemes?
Ily érdemdúsan, ily kiérdemesülten?
Pláne, hogy így „benne vagyunk a korban”?
(Szeretem az „...”-et.)
Bizony, barátom. Benne vagyunk.
A korban.

Nem zökkent ki az idő. És
„ó kárhozat”, nem születünk, nem
mi születünk helyretolni
(legfeljebb el). (Szeretem a
(...)-et.)
Visszatérve a kezdő kérdésre:
minket nem fognak. Legfőljebb
ott felednek a fogason,
mint egy ócska balont

(zsebében egy zacskó gyűrött,
széthulló, finánclábas Kossuthal).
Persze, a rekvizitek
helyettesítendőik: mentholos, nikotinszegény,
alkoholmentes, szabadidő-
ruha, szobakerékpár, politikaszegény
Diétai jegyzetek.

Nem az idő zökkent ki.
Mi múltuk idejünket.
Mi nem értjük már az „idők” szavát.
(Melyikét, persze? Ha szabad kérdezni.)

Szabad kérdezni?

Persze. De ha meg meri kérdezni,
hogyan szabad-e kérdeznie, akkor...

Akkor?

Akkor ön megkérdőjelezi...

Mit?

FORTINBRAS: El vele! *(Mosolyog, pezsgőt kínál)*
Lőjtek sort!

Szabó Sándor

MINIVÁLSÁG

Amikor két Hold volt az égen,
akkor esett meg az a szégyen,
tudod, a zsalugáteresben:
a tűzhaláltól kerge lettem.

Azóta szépen föltisztultam,
s mint mandzsettagomb az ingujjban
(opálköves, de nem túl flancos),
szabad vagyok és éppoly hasznos.

Lázár René Sándor*

ZARÁNDOKÉNEK

Burgundiában

Szüret után.
 Napszállat.
 Vézelay.
 Vén fogadós:
 Burgundit vesz elé.
 Elég volt hát
 Az út, a vágy, a hóbort!
 Hívös, nehéz kéz
 Tölts már az óbort.
 Napszentület.
 Templom harangja
 Kondul:
 Bronz hang bolyong
 Tar szőlődombokon
 Túl...
 A lassú fénynek
 Sűrű fürtje csordul:
 Vérző világ,
 Mindenség úrbe fordul.
 Emelkedj, lélek,
 Súlyodat ma hadd lenn!
 Lebegni kezd
 A prэшház, s fent a Madeleine!

* LÁZÁRY RENÉ SÁNDOR 1859. szeptember 17-én született Kolozsvárott. Latin és francia szakos tanár volt, kiváló romanista hírében állott, de ez nem bizonyított, mindenesetre hosszabb ideig hivatalnokként is működött. 1890-től főleg Marosvásárhelyen élt. A várossal szomszédos Marossárpatakon hunyt el 1927 októberében. Negyven verse még 1992 augusztusában került elő a marosvásárhelyi Molter-hagyatékából. A hirtelen, sőt: hihetetlen fölfedezést követő filológiai kutatómunka, illetve a nehéz és szövevényes életrajzi nyomozás eredményeképpen jó néhány eredeti Lázár-levélre és elegyes följegyzésre bukkantunk a költő élettársának, későbbi özvegyének, Vajdaréthy Júliának mindaddig lappangó hagyatékában... Ám ugyanott további száznolc költeményre, valamint Marullo Pazzi (késő reneszánsz költő és zeneszerző) tizenhét versének Lázár általi fordítására avagy átköltésére akadunk... A Lázár-oeuvre már-már teljesnek látszott, amikor is 1995 júliusában (a marosvásárhelyi Teleki Téka és dr. Vajdaréthy Rabán fáradságtalan közreműködésének köszönhetően) a Vajdaréthy Júlia-féle kéziratköteg fájón hiányzó, elveszettnek hitt részeire is rátalálhattunk... Egy szürke notesz és újabb százharmincegy vers! Zömükben fiatalkori próbálkozások, rögtönzések, úti képek, zsengek; illetőleg már kiforrottabb kései költemények, poémák, megkeseredett tréfák, szomorú töredékek: egy felemás életmű törmelékei... Közöttük néhány általunk eddig ismeretlen átköltés avagy fordítás: Sir Andrew Blacksmith (XVIII. századi angol) és Fu An-kung (VIII. századi kínai) költőktől... Az immáron egészen mutatkozó szövegekpusz földolgozása roppant időigényes, ám folyamatban van. (Közzéteszi: Kovács András Ferenc.)

Pihentetem
Fáradt kalandor lábam...
Krisztus ítél:
Fölszáll a mandorlában!
Körötte kőből
Szent apostolok
És bűnösök...
Boromba kóstolok...
Elég volt hát.
Az út, a vágy, a hóbort.
Jöjj, jó uram,
Itasd e gyáva kőbort!
Trónod körül
Hány vétkes széttiport áll?
Leáldozó nap.
Süllyed.
Égi portál.

*Vézelay, 1885 szeptemberében –
Meudon, 1885 novemberében*

FRANKHONI TORNYOK

*„Trescrestien, franc royaume de France!”
(Charles d’Orléans)*

Saint-Denis, Chartres, Amiens, Reims, Rouen, Albi, Toulouse,
Tours, Le Mans, Angoulême, Arles, Sens, Troyes, Senlis, Beauvais,
Saint-Benoit, Thoronet, Bourges, Moulins, Auxerre, Autun,
Conques, Moissac, Soissons, Pontigny, Caen, Périgueux,
La Flèche, Uzèrche, Le Puy... (Párisi Szűzanya, nézd!
Mily pötyögős potyadék: francia pentameter!
Rajtam azért könyörülj!) Cléry, Cunault, Vézelay,
Clermont, Cluny, Vienne, Metz, Fleury, Luxeuil... (Elég!
Hexameter, te segítj!) Ó, mennyi a templom, a kegyhely,
Mennyi katedrális magasul, tör a mennybe merészen,
Mennyi torony, klastrom, kerített-falu híres apátság!
Láttam mindet... Igaz: még többet is! Akkor igéző
Oszlopaik tapogatta pogány kezem... És ha csak álom?
Szent lebegés? (De ha majd nyugalom kell, s fázik a lelkem:
Mély tenyeredbe temesd, Uram, áttelelő madaradként!)

Maros-Vásárhelyt, 1917. október 1-jén

LES IMPROMPTUS DE V.

Persze, a franciák sem bánák,
Hogy ömlengtek a huridámák...
Hős honlyányok, rögezt repesgők,
Öntöttek nyakra-főre pezsgőt!
Hadjárat volt: valódi kampány,
S a honfivágy, mint bővli sampány
Fölhabzott... Hévvél szürcsölték e delnék,
Akárha ezredszerre énekelnék
A Márszézját... Már a tisztikarban
Bőség volt rengő bús regáti farban!
Oh, marsalkönnyek! Hülyült honatyák,
Bölcs bakkecskék, sótlan diplomatyák
Guvadt lornyonnal nézék, mégse láták,
Hogy mit mivelnek a dinén a fáták...

De közbeszólt (mint mindig) Anglia,
Hogy meddig tart a tingli tanglija?
Hogy túlzás ennyi estély, Bukurest, túll!
Hogy fölfordult a Béke fenekestül!
S hogy kik ezek a karmos cica-ladyk,
Akik a szófán jogaikat védik?...
S mért harsog egyre a sok habri ott?

A válasz sántít, noha sose késik...
Alors celles sont nos cons patriotes!

Maros-Verszájhely, le 14 Juillet 1920

OPÉRETTE ET GLORIETTE

ou

La Sclérose de Trianon,

avagy

Trianoni szélrózsa,

sau

Trandafirul trianonez,

azaz

A mű és a fordítottja,

vagyis

**A triumfáló kardal és a dökögős finálé
Színe és visszája!**

Gros culs en trompetant
Annoncent les francs tombeurs
Et parmi eux Petminceau
Le plus juste des trompeurs

LES NATIONS ONT PEUR?

*Hadászkiért, farsonák!
Frank rabló, darabont, őr!
Parádézz, Szellenszó!
Az ellen maga csont-bőr...*

LÉNÁSZIONZONPÓR?

Alors le con-étable
Tranchet des Fesses-Serrées
Affirme la Marne-Oise
Et les voies ferrées

PEUT ENCORE ESPÉRER?

*Aszongya szarsall pajtás,
Tzafrangsegg Fesztbelé,
Hogy ú a hunn oázist
Halálíg tesztelé...*

PÖTANKORESZPERÉ?

Enfin vint Merdhelot
Le mignon caporal
Secou de verts grelots
Préfère le trac oral

LA PAIX EST UN CHORAL!

*Akkor jó Ferdheló:
Csábormok, csaporál!
Kissé korrupt, de jó:
Nagy taksát korporál!*

LÁPÉÉTÖNKORÁL!

C'est une franche gloire
 Quand ils s'entendent
 Comme larrons en foire

Maros-Vásárhelyt, 1920. augusztus 5-én

ZSORZS KLEMANSZÓRA

Omlott volna reád idejében egész Draguignan! Te?!
 Tigris?! Idétlen ageb, tökkelütött cicacsősz!

Drága Julim! Még enyhítettem is az epigrammon, mert a „cica-
 csősz” eredetileg másként hangzott volna... Elég az hozzá, hogy
 a „csősz” egészen borsos, népi csattanóra volt kihegyezve. (El-
 képzelheted, hogyan s mint.) Köztudott, hogy a magyarbarát,
 sőt: szittya-szeretetéről híres Georges Clemenceau francia hon-
 atya létére is vérmes magyarimádatától vezéreltetve, mintegy ez-
 redéves hazánkért, azaz érettünk növesztett és ápolt olyan kihí-
 vó, olyan tiborcosan, szentgyörgyiistványosan búsmagyaros Bis-
 marck-bajusztot! Mely tény a párisi politikában sem volt éppen
 minden veszély nélkül való... Ez a vitathatatlanul elokvens ré-
 thori szenilitikus különben 1841-ben láta napvilágot Couilleron-
 en-Parades helységben, a hagyományosan ellenforradalmi Ven-
 du départmentban. De meglehet, tévedek... Talán mégis Ven-
 dée megyéről van szó... A rettegett szenátor, a párját és Európát
 ritkító bölcs bölcsőhelye pedig mintha mégis Mouilleron-en-Pa-
 reds lett volna... *Enfin, ça m'est égal.* A lényeg az, hogy e megvesz-
 tegethetetlen „fenevad” 25 esztendeig a déli Var megye, illetőleg
 a mesés Draguignan városka képviselője volt a magas törvény-
 hozásban. Ezt tudni illik... No meg azt is, hogy a festői Dra-
 guignan főleg a feledhetetlen Caroline d'Esclapon kisasszonyról
 nevezetes! Művelt és meghitt barátnéja (úgy tetszik: legelső titkos
 Múzsája) volt ő annak a dunántúli testőrtisztnek, aki Milánó
 1796-os ostrománál esett francia fogságba, majd pedig kies dra-
 guignani kényszerlakhelyén szinte petrarcai szerelembe... Mert
 a daltermő Provence mindig csodákra képes! A balaton-melléki
 fiatalember tehát többszörösen is fogollyá lett, hiszen az ellen-
 ségnek vélt „officier autrichien” a Rue de l'Observance 46. szám
 alatt tartatott, szemközt az imádott Caroline kedves szállásával!
 A magyar fogoly később igen kifinomult költővé vált: Himfy né-
 ven lón halhatatlan! *Hélas!*... Draguignan ide – Draguignan
 oda... Dehát ki beszél itt és most (*Maros-Vásárhelyt, 1921. január
 13-án*) Kisfaludy Sándorról?

DEUX NOUVEAUX REGRETS

1

Tu m'as trahi ma mère
Très belle douce France
Désormais ton fils erre
Dans son pays des souffrances
Chassé battu naguère
Banni de l'espérance
Maudit soit Clemenceau
Le menteur sans clémence
N'est qu'un mensonge dément sot

2

Ma mère, ma douce France!
Már nem tudom – ki vagy?
Szólj rám! Nagyon szeret még:
Káromkodik fiad...

Édes szülém, ha hajdan
Nem voltál mostoha:
Ma sem lehetsz a bajban
Gőgös, fád, ostoba!

Rossz gyermeked ne fedd meg:
Ne szólj rá most... Soha!

*Maros-Vásárhely (Târgul-Mureş),
1921. január 14-én*

PROTESTÁLÓ LAJSTROMOCSKA

Montélimar, Montauban,
Monflanquin, Mont-de-Marsan,
Lectoure, Jargeau, Nîmes, Talmont,
Nyons, Puymiro, Toumon,
Niort, Thouars, Castillon,

Aigues-Mortes, Pons, Argenton,
Agen, Exilles, Aix, Coutras,
Les Baux, Royan, Dax, Tartas,
Die, La Rochelle, Briancon!
(Meg ket felet, kisasszon!)
Moissac, Monbazillac,
Mauvezin, Castres, Capdenac,
Calvinet, Cognac, Nerac,
Gignac, Clairac, Gap, Figeac,
Casteljaloux, Bergerac!
Meg a gascogne-i legenyek!
Kihaltak a hugenottak!
Kulhonokba menenek!
Elfogytak a hugenottabb
Helynevek is!
Szegenyek.

*Maros-Vasrhelyt (a Surlott Gradicsban),
1925. szeptember 19-en*

Gábor Miklós

ROSSZKEDVUNK EVE: 1955 (II)

Az idjaras is megkergult.

Meg a június is hideg volt. A krumpli, a tojás meregdraga, a huszletek előtt nőtt a sor, mindenütt csak elgedetlenseg és gyűlölet a levegőben és az újságban, hogy szabadok vagyunk. Könyvet nem vettem a kezembe, olvasni keptelen voltam. Saskia hangja a tlerltestl teljesen kikészült, Matrahzara vonult hallgatni, és máig  távol volt, n tovább dolgoztam, tlfszlve és mind fáradtabban, de hiaba, a pénz semmivé vált, és újra itt volt a gyomorfájás és a hallfelem.

jszaknknt az llatkertben

nyirkos hidegben próbáltam a MÁRIA FŐHADNAGY-ot. A szabadteri színpad lámpái megvilágították a madarak tavát, a különféle kacsákat, a vízben gőzölő színes szörnyű és lassú gmeket. A madarak néha rikkantottak egyet-egyet válaszul, mikor mi hszrruhnkban táncoltunk, énekeltünk a hideg hajnalig, reggel hatig-hétig. A próba szüneteiben egyedül stlgtam a madrt partján, és a végtelenségig ismételgetve szvaltam Tóth Árpád A HÍDON-jt, Fischer Sándor által kifejlesztett új hangomon és technikmmal, szárnyalva és énekelve, ahogy közönség előtt sose meritem volna. Ez volt az dlsem az operett szüneteiben. Körülöttem a flcsinos, szegény kis statisztalnyok. A szegény lányok mindig, már kamaszkoromban is izgattak.

A Svábhegyen kivettünk nyárra egy lakást,

de se az idegen bútorzatot, se a ciánszagot nem tudtuk megszokni, így aztán átköltöztünk a *Vörös Csillag* Szállóba. Itt töltötte nyarát a világhírű tangóharmonika-művész is (akinek maga Kodály Zoltán ígért egy harmonikán előadandó darabot!). Ő meg Saskia valamikor egy házban laktak az Alsóerdősor utcában, a házbéli lányok szemében a harmonikaművész volt a romantikus lovag, tizennyolc-húsz éves, és már piros autója volt, és – mint Saskia kislánykiváncsisága megfigyelte – amikor a házmesterlány éjszaka kaput nyitott neki, csak sokára bújtak elő ketten a kapualj sötétjéből a ház holdfényes udvarára. Mostani autóját, egy konzervatívan köpcös, elegáns megbízhatóságot sugárzó *angol* kocsiát az angol követség egyik diplomatájától vásárolta négy hónappal ezelőtt, de még ma is diplomatarendszámmal járt. Kamaszkoromban én is szerettem angolul beszélni, hogy külföldinek higgyenek, de a harmonikaművész komolyan kifejtette, hogy a diplomatarendszám ennél fontosabb célt is szolgál, megvédi, hogy kisorsajjúttsák, ha egy felesnek megtetszene a kocsija – „hiába, nem vagyunk jogállam”, mondta bölcsen. Jóképű és jóindulatú gyerek volt, apró, nem túl rendezett, de fiatalosan fehér fogai minduntalan előcsillantak gyakori, kedves, bár kissé bárgyú mosolyában. Divatos, rövidre nyírt, égnek álló sportfrizurája volt, olyan *tűskefrizura*, amilyen valamikor Varga Gábor tanár úrnak, osztályfőnökömnek a reálban, akkoriban a vidéki tanár urak hordtak ilyen frizurát, ezen a nyáron éppen a divatfiúk, divatos volt a járása is, olyan, mintha sportos karikalába lenne, holott nem volt az, *mímelte* a karikalábat. Különleges pulóverei voltak, csuklóján aranyperemes aranyóra, sokat szerepelt és sokat keresett külföldön, igazi gazdag gyerek volt, készen az úriemberes „én majd fizetem”-re, már akkor tudta, hogy az úri bőkezűség jó befektetés, de ahol az volt helyén, józanul anyagias, megbízható üzletember, életrevaló fiatalember volt, sőt igazán tehetséges és jó zenész, ami különösen hatott egy ilyen nagyvilági csacsi szépfiúnál. Széles vállában, de még inkább a pénz nyújtotta biztonságában volt valami fölényesen „férfias”. Egyszer végignézhettem, hogyan tárgyalt az autószerelőjével. Sose tudnék ilyen felnőtt lenni, amilyen felnőtt e néhány perces tárgyalás alatt ő volt, méltam a jelenet megfigyelése közben, bár a tisztelettudó szerelő valószínűleg palira veszi, gondoltam hozzá ezt is. Mint – férfi a férfinak – bevallotta, a fiatal lányokat szerette, a tizenhét-tizennyolc éveseket, még jobban a tizennégy-tizenhét éveseket, de figyelmeztetett, fontos, hogy erről a felesége, „*Jucikám*”, „*szívem*” ne tudjon. *Jucikám* minden bizonnyal nem volt rossz parti. A vörös, de *nem* százszázalékosan *igazi* vörös hajú asszonyka csinos volt és molett, nagyon illett a férjcsékjéhez, ő is, családja is nyilvánvalóan egyetértettek a tangóharmonika-művész rendíthetetlenül józan életfilozófiájával, sőt kettejük közül az asszony látszott józanabbnak, de hát a nőknek mindig több az eszük, vagy talán nekik nem kell megjátszaniuk a *nagystílt*.

A harmonikaművész őszintén tisztelt minket, büszke volt rá, hogy ő is művész, mint mi, mégis, lehettem „okosabb”, „műveltebb”, még „művészebb” is nála, sőt lehettem idősebb, kettőnk közt mégis én voltam a *gyerek*. Elvégre ő volt, aki borús délelőtt megkocsikáztatott bennünket a kilátó felé, a serpentinre, és mi voltunk a szegénykék, akiket megkocsikáztatott, és bár általában én hallgattam, és ő beszélt, ez esetben mégsem a hallgatag volt fölényben, inkább mintha ő, az „idősebb” oktatott volna ki engem, hogy mi az élet, hiába, semmi se pótolhatja a pénz fölényét. Többnyire az autóról beszélgettünk. Valódi bőrülése volt! A harmonikaművész józanul rendszerpártinak vallotta magát, és kissé elsötétült arccal, amely mindig jelezte, hogy *komoly* dologról van szó, meg is magyarázta, miért: neki jól megy, láthatom, és mégse hűtlen szegény-kis-

polgári gyerekkorához, hisz ő a *kommunisták, a szegények uralma* alatt kedvenc és kiválasztott, és ez mégis más! Mert ő a „gazdagokból” már tizennyolc éves korában kiábrándult, mesélte, mint zenész, már akkor a legelőkelőbb, feudális, főúri magyar környezetben forgolódott, a Horthy gyerek multságain is részt vett, mesélte haladó eszméi ellenére látható élvezettel, kissé talán hengegve is, igen, ő részt vett a főurak „erkölcstelenségeiben és pazarlásában” is, elege is volt belőle, meg is csömörlött tőle. A nők már akkor is szerették, ezt ismételt nagyokat nevetve szóba hozta, és közben nyilván a grófkisasszonyokra meg bárónőkre emlékezett, akikkel akkoriban, még csaknem kamaszként, oly érdekes kalandokat élt át, akik a már sötét folyosókon lábujjhegyen surranva magukkal vitték a kastélyok vagy elegáns hegyi szállók hálószobáiba, hogy pezsgőzés közben megbecézzessék a kis prolit, a harmonikás zsenit. Legalábbis úgy lágyult el ilyenkor az arca, olyan elégedett lett, bezárkózó és ravasz mosollyal olyan *sejtető* mégis, hogy *nekem* el kellett képzelnem az ő ifjúságát, „a tangóharmonika-művész és a nők”-et. A kirándulásra a kocsisomagtartójában elhozta légpuskáját is, és amikor megálltunk az erdőben, az út mellett célba lőttünk kövekre meg cserepekre. Én minden célpontot leszedtem előle, és ő kedvesen igyekezett úgy tenni, mintha ez nem bosszantaná, én azonban a sikeremtől büszke lettem és vidám, mégiscsak két fiú voltunk, akik közt természeti törvény a rivalizálás. A két asszony közben gyalog előresétált, alig találtuk meg őket. Este a szálló előtt üldögéltünk az autóban, a két asszony a hátsó ülésen, a sötétben. Kinn hatalmas szélvihar zúgott, a kocsis védett kis fészek volt, nagyon jó, *kellemes* volt itt benn, a rádióban természetesen nyugati jazz szólt, a visszapillantó tükörben láttam Saskiát, a hátsó ablakon át ráesett a szálló lámpáinak fénye, rövidre nyírt hajával, amerikai fülbevalójával igazi *modern nő* volt ott az autó mélyén! A zene meg földöntúlian szép volt. Valaki füttyült, de világraszóló szépen, hangszereket felülmúlón! A harmonikaművész és neje szakszerűen vitatkozott a zenéről, angol és amerikai énekes sztárok neveit emlegették, előttünk ismeretlen neveket, Saskia fáradtan és némán álmodozott ott a hátsó ülésben elsüppedve, bizonyára jólétről, a mondain élet csábításairól, én is álmodoztam, de nem az érzékeimmel, nem is a szívemmel, csak az intellektussommal, ha ugyan ennek van értelme: „álmodozó intellektus”, ez az *egész* nem stimmelt valahogy, ez az este, a társaság, a zenék, a modernség és ez az autó az *akkor mai* Magyarországon, én se stimmeltem, nem találtam a helyem, bár nem tudtam, hol álmodozhatnék máshol, hol lennék jobban helyemen, mint ebben az autóban, de ha a harmonikaművész szólt hozzám, és ez mégiscsak hamisság volt, szüntelen hamisság, amíg csak *vendégei* voltunk, gondolataimtól függetlenül gyerekes készséggel, hízeltő vigyorral válaszoltam neki, akármit.

Egyik estefelé, útközben a városból a hegyre, a fogaskerekű előtti autóbusz-megállónál megláttuk Kelemen Emil festőművész hosszú alakját. Szatyrot cipelt. Román Gyurka haverja volt, valamikor szívességből ültem neki egy portréhoz, ő kérte, hogy lefesthessen, ezzel a képpel szeretett volna bejutni a nagy kiállításra, amelynek zsűrije addig minden évben elutasította, úgy gondolta, hogy egy Kossuth-díjas színművész arcképét biztosan beveszik. Nyitott ingben nevettem volna a képen. Kétszer-háromszor ültem neki, aztán én elmaradtam, a kép meg abbamaradt, *lustaságból* nem segítettem Kelemen Emilen, inkább lemondtam a portréről is. Egy szörnyű kísérletére is emlékezem abból az időből, egy torz, sematikus realista tengerészre, géppisztollyal, hiába, nem ment ez neki, a szocialista realizmus, mintha rajzolni is elfelejtett volna. De gyönyörű rajzaira és akvarelljeire is emlékezem. Zöld tájakra. Egy remek rajzszorozatra egy terhes aktról. Néhány évvel azelőtt ő mindig keserűen szidta a Pártot, én

ugyanolyan keserűen vitatkoztam vele, néha már durván is, amikor megsértődtem, mert a Párt spiclirendszeréről beszélve meggyanúsított, hogy majd feljelentem őt. Szobámban ma is ott van Kelemen egy gyönyörű kis akvarellje, Hendrikjénél pedig egy sötét tónusú, szép önarcképe, szerintem legjobb periódusából, mint egy korai Gauguin. Vagyis hát nem a kép olyan, mint egy Gauguin, hanem ő maga, Kelemen Emil olyan, mint Gauguin, a képből kivilágító, nagy karimájú szalmakalapjában. '56 után Amerikába ment, és New Yorkban nyom nélkül eltűnt. Hihetetlen, hogy ilyesmi is megtörténik. Vajon azok a szép akvarellek hol kallódnak most? „Ismeretlen festő tanulmányai”? Mikor a hegyre menet ott az autóbusz-megállónál megszólítottuk, szokott nagyúri udvariasságával, csaknem alázatosan örült meg nekünk. Párttitkárszakai megismertették mindenféle népek mindenféle képmutatásával és hamis kedvességével, a becsületesek és kiszolgáltattak átlátszó, szárnalmas és *nem* őket megszegyentítő hamisságával, de Kelemen Emil különben is szelíd modorú, csendes és rendkívül udvarias ember volt, udvariasságán azonban mindig érződött az öntudat, a nagy testi erejű emberek büszkesége is, olyan udvariasság és olyan büszkeség, amely független volt minden számítástól és minden politikai helyzettől, személyiségéhez tartozott, mintha arisztokrata lenne, vagy törzsfőnök valahol az őserdőben, a büszkeség énjéhez tartozott, az alázatosság meg éppúgy nem állt jól neki, mint a szocialista realizmus. Egy időben kutyákat is tenyésztett, méghozzá veszélyes dobermanokat. Ez például illetett hozzá, olyannak kell elképzelni őt, mint aki veszélyes állatokat tenyészt. Most egy üvegablakon dolgozik egy budai munkaközösségben, mondta, látogassuk majd meg. – Köszönöm, hogy megszólítottatok – mondta, és felszállt a buszra. Vitte a szatyrot. Elpirultam. Kelemen Emil *valóban* alázatos, mintha *megtört* volna? Vagy csak gúnyolódott velünk?

És már másnap ismét láttam őt, ha jól emlékszem, utoljára az életben. A tangóharmonikás művész magával vitt, az autóján barangoltunk a városban, a Belvárosban, ezt nagyon szerettem, hogy *vittek!* Szép idő volt, az autó akár bölcső is lehetett volna. És míg a harmonikaművész a Váci utcában beugrott egy maszekhez, hogy újabb pulóvert rendeljen magának, és míg vártam rá, elégedetten néztem közben magam körül a belvárosi életet a kocsik ablakából, amikor így egyedül hagyott néhány percre, kényelmesebb volt, szinte kipihentem magam, hogy egy kis ideig kedveskedő mosoly nélkül, egyedül lehettem ebben a számomra ritka, ismeretlen formájában a magánynak, *egyedül egy autóban*, élveztem azt a fensőséges jó érzést, amit az autó, a gazdagság – nem is az én gazdagságom – adott hozzá az egyedüllét öröméhez. Én sose voltam *a gazdag*, mindig csak *a barát* voltam a más autóján, apám sose lépte át a közepes vidéki jólét kereteit, akkor se, ha tehette volna, és, nevelési elveit követve, nekem mindig kevés zsebpenzt adott, mindig szegényebbnek éreztem magam, mint amilyen voltam. Aztán jött az *úrvezető*, és gurultunk tovább, lassan, óvatosan vigyázva a járókelőkre, akik megnéztek minket, a kis angol kocsik olyan *angol* volt és szokatlan itt, ahol velünk járta útját, az éppen újra kikupálódó néhány belvárosi utcácskában, amelyekben az első lehetőségre megjelent a flanc. A *Gerbeaud*-nál süteményt vásároltunk az asszonyoknak. És amikor ismét beszálltunk a kocsiba, akkor láttam meg újra Kelemen Emilt. Ott állt a cukrászda sarkán, a napon, kezében az elmaradhatatlan szatyor, amitől mindig olyan volt, mint egy guberáló, előtte, de inkább alatta pedig egy puha arcú, pipás, kopaszodó férfi, annak a szavait hallgatta feszülten, félrehajtva fejét egy üzletember szigorú komolyságával követte, amit a másik, valahogy lemondó arccal, vállalt néha megvonva, magyarázott neki. Arról beszélhettek, hogy itt nem lehet élni, ebben egyetértettek,

akár üzletről volt szó köztük, akár a művészetéről. Kelemen Emil most nem vett észre, most jól megnézhettem profilját, a hosszú lófejét, a hajlott, nagy orrát. Gyurka szerint mindig szerették a nők, jutott eszembe az impozáns orr láttán. Nem tudom, miért, biztos voltam benne, hogy ezzel a pipással valamilyen üzleti ügye van, talán éppen valutáznak. Nem szólítottam meg onnan az autóból, jellemtelen színész, csak megpróbáltam képzeletben kívülről látni a harmonikást meg magamat onnan a Kelemen Emil utcasarkáról, ha véletlenül idepillantana, és látná a mi divatos, „kozmetopolita” profilkunkat a diplomatarendszaamos autó üvegje mögött, hogy akkor mit látna?

A hegyen meglátogatott Max Jani is,

hónapok óta nem találkoztunk, lefogyott, arca még a szokottnál is csontosabb és szikárabb lett. Vele beszélgetve ismét szembekerültem szegény és gazdag konfliktusával, de míg Kelemen Emil esetében az én feltételezett *párthűségemet* tette hazugsággá ez az én *jómódom*, Jani meg fordítva, éppen azt gondolhatta, gondolhatta ezt, ő, aki változatlanul és higgadtan, alapos megfontolások után is szilárdul a pártvonalhoz tartotta magát, ő meg fordítva, éppen azt gondolhatta, hogy megjátszom az *ellenzékieskedő* intellektuelt, itt, a Vörös Csillag Szálló nagyvilági teraszán, én, a ripacs-jólét légkörében megfertőzött, a tangóharmonika-művész pártfoglaltja, megtagadom elveimet, és elárulom azokat, akik a szegénységet is vállalják az ügyért. Persze tudtam én, hogy Janinak eszébe se jut ilyesmi, hogy okosabb is, hübb barát is, semhogy ilyesmit gondoljon rólam, nem, ő bizonyára komolyan veszi, és ha rákerülne a sor, pontról pontra megcáfolná az én elveimet, aztán kész, barátság marad, nem ő, én magam voltam az, aki mindezt végiggondoltam, őhelyette és az ő nevében, míg egészen másról beszélgettünk azon a teraszon, egy színes ernyő árnyékában. De amikor eltávozott, és egyedül maradtam, akkor meg kellett kérdeznem magamat: barátságunk, Jani és az én barátságom nem csak illúzió? Nem volt-e mindig is csak illúzió? ezt a kérdést is fel kellett tennem. Mi fűzött össze minket? Közös barátunk, Ferkó *emléke*, a vágy, hogy fiatalságunkat megőrizzük. De mondanivalónk alig volt egymásnak. Tényleges együttléteink fakók voltak, sokszor unatkoztam a társaságában, bár ezt eddig nem vallottam volna be magamnak se, büszke voltam a barátságunkra, de a bölcs, férfias mondatok, amelyeket egymásnak ígértünk, egymástól vártunk, a valóságban sose hangzottak el. A barátság varázsánál többet számított budai kertjük varázsa vagy az őszi sétáinkat kísérő vörös fák. Hogyan azonosulhatunk úgy valakivel, ahogy egy regényhős útját követjük? Mint ahogy abban volt is valami regényes, amit mi valamikor a barátságról gondoltunk, amit a barátságtól vártunk, a három testőr, az voltunk mi, akárhányan voltunk.

És közben gondolhattam Román Gyurira is,

életem talán legszabadabb fiatal éveinek romantikus társára, akit, egyszerre úgy éreztem, már őt sem nevezhetem barátomnak. Gyakran észrevettem, hogy Gyurka sekélyesebbnek tart, mint amilyen vagyok, hogy olyan nézeteket tulajdonít nekem, amilyen nézeteim nincsenek, de nem világosítottam fel, már nem éreztem elég fontosnak, hogy ismerjen, lusta voltam, hogy magyarázkodjak, süketsége is fárasztott, minék? Semmi sem ösztönzött, hogy magamról beszéljek vele. Akkoriban más úriemberek is kedvesek voltak hozzám, nem csak a harmonikaművész, egyes kollégák is felkaroltak, az elegánsak és modernnek közül, ők is cipeltek a kocsijukon, meghívtak ebédre, és én nem tudtam, miért, a művelt úrifút tisztelték bennem? jelezték, hogy újra befogadnak, megbocsátják tévelygéseimet, rám ismernek, ők tudják, hol az én igazi helyem?

És én miért kedveskedtem, szinte hízelegtem nekik is? Próbaszünetben a Madách téren sétálgattunk a napon, és ők nőügyeikről meséltek. Merev arccal hallgattam, fáradt, elegáns pózzal lepleztem, hogy egy hívő kereszténnyel hamarabb megértetném magamat ez ügyben, mint velük. A másik szerencsétlen házasságáról mesélt, ezt is hallgattam megértőn és okos, komoly képpel, de semmi igazi rokonszenv se válaszolt bennem ezekre a nyilván baráti célzatú vallomásokra. Fáradt voltam már ahhoz, hogy valóban érdeklődjek irántuk. Kétszínű voltam ezekben a kapcsolatokban, hazug és számító, ez az igazság, és még csak meg se tudtam volna mondani, miért, talán pusztán azért, mert magányos voltam, és ezért a magányért magamat vádoltam. Román Gyurka, mint Jani is, értékesebb, sőt érdekesebb ember volt, mint ezek, annak tartottam őket, érdekesebbnek, mint ezeket az új ismerőseimet, miért áldoztam mégis egy egész délutánt amúgy is szűk életemből a csacska kis harmonikaművészre vagy kollégámra, akinek méregdrága cipője oly remekül csillogott a napon, és miért sajnálók akár egy órácskát is Román Gyuritól? kérdezhettem magamtól. A harmonikaművész meg a sportember kolléga, a kellemes jó modor és a pletykák, ez szórakoztatott. Hogy hol készült az a tükörfényesre suvickolt *mokaszin* – a Baross utcában, emlékszem –, az érdekelt, olyat szerettem volna én is, Román Gyurival már unatkoztam. „Igazi” gondolataim, élményeim mindinkább „magány-üggyé” váltak, és már tartoztam egy bizonyos körhöz, akár akartam, akár nem, odakötött a munkám is, egyszerűen köztük töltöttem a napjaimat, *oda tartoztam*. Ferkó jól tudta, hogy a legtöbb, amire képesek vagyunk, a puszta szó, a puszta *vallomás*: „barátom vagy”, mi lehetne több, ha nincs harc és vérfürdő, nincs mód a helytállásra egymásért? De utolsó évében, haldoklása évében, amely számomra éppen az élet elkezdésének éve volt, nem idegenedtem-e el tőle is azoknak a kedvéért, akikhez nem fűzött semmi, csak a munkahelyem és az aznapi pletyka?! Itt volt az ideje, hogy ezt is bevalljam. Gégeorvosunk feleségével 1945–46-ban, Ferkó halálos betegsége idején ismerkedtem meg. Raskó Magda a halálos beteg Ferkó jótévője és barátnője volt, ő pedig Raskó Magda barátnője, tapintatosan meg is maradt mindvégig „a barátnő”, mintegy a társalkodónő szerény szerepében, kissé háttérbe vonulva. Akkoriban látszólag alkatilag kövér, vénkisasszonyságra ítéltetett leány volt, most őszülő, szellemesen csúnya arcú, sovány asszony. (Annyira kövérnek ismertem akkor, hogy soványságát most csak betegségnek tudtam érezni. De meglepett okossága is, beszélgetésünk közben megváltozott eddigi képem róla, e beszélgetés előtt nem írtam volna, hogy „szellemesen” csúnya.) Ez az asszony meg Saskia meg én Ferkóról beszélgettünk ott, gégeész férje várószobájában, míg vártam, hogy behívjanak vizsgálatra. Feszülten figyeltem, mit mond, hogyan meséli Saskiának „közös” emlékeinket – amelyeknek nagy részére én nem emlékeztem, vagy másként emlékeztem, úgy, hogy kezdtem megijedni, hogy egész életemről alkotott képem felületes és téves, hogy emlékezetem megcsal, hogy egész múltamat félreértem, és ma már lehetetlen volt eldönteni, hogy melyikünk emlékezik helyesen, ez már egyszerűen kinyomozhatatlan volt, oly fontos emlékeim, énem, egzisztenciám oly mindent befolyásoló, lényeges elemei és meghatározói viszonylagossá váltak, furcsa, szinte fizikailag bizonytalan érzés volt ez, Ferkó alakja valahogy elváltozott, mintha minden vonása elferdülne, elrajzoldna, ugyanazt láttam, de egy torzító tükör más, eddig ismeretlen, bár furcsamód mégis ismerős, mégis elképzelhető vetületében. Ez az okos asszony józan, ahogy Saskia mondta: „üzleties” szemmel nézte Ferkót, de nem hozzáértés nélkül. Szavai nem is voltak kiábrándítóak, ő is megérezte Ferkó különösségét, mesebeli lényét. De például „fiúnak” nevezte, míg az én akkori, félig-meddig még gyerekszememben férfi volt ő

mindig. „Nem akart dolgozni” – mondta arra, amit én Ferkóban életidegenségnek, sőt filozófiának tartottam. Szerinte korai halála törvényszerű volt, „jó, hogy meghalt”, így mondta, mert Ferkó „justa” volt az életre. Ferkó művei? – „Gershwin jobb” – mondta, míg én egy Bartók-méretű, „komoly” tehetséget láttam barátomban. Az ő képében Ferkóról volt valami a striciből is, nők nyüzsögtek körülötte, ajándékokkal halmozták el a beteget (ő csak betegen ismerte már, ezt nem szabad elfelejtenem), aki épp hogy eltúrta ezt a rajongást, de viszonzni jóformán semmivel se tudta, legfeljebb szelid, jóakarátú, bár néha kegyetlen közönnyel. Gitta? Cigánylány, aki megkínozta, de nem szerette Ferkót. (Hiába, ő Raskó Magda barátnője volt, elfogult társalkodónője ebben a szereposztásban, én azonban tudtam, hogy Gitta éppen úgy az önmegalázásig szerette Ferkót, mint a többiek. Ők ketten valóban egy győtrő, gyűlölködő harci játékot folytattak, amelynek kétségtelenül az volt a neve, hogy szerelem, amely megkülönböztette ezt a kapcsolatot Ferkó többi nőügyétől, igaz, hogy minden nője közül egyedül Gitta tudta megkínózni Ferkót, ők már így voltak egymással, de Ferkó se maradt Gitta adósa, és Ferkó haláláig nem derült ki, kettejük közül melyik az erősebb, vagyis hogy melyikük szeret kevésbé.) Ferkó halálos ágyának párnája alatt a Christian Science szakkönyveit és Raskó Magda fényképét találták. A Christian Science segítette át őt a halálba. – De kár, hogy nem él már – mondta Saskia, aki végighallgatta beszélgetésünket –, ő kellene nekünk, egy ilyen barát, ez hiányzik. – Én azonban titokban úgy éreztem már, hogy a barátság, minden barátság csak illúzió, elfogadtam, hogy csatangelő vágyaimat, a kalandvágyat, amely összefűzi a kamaszbandákat és a harcos férfiakat, már csak a színpadi kalandokban élem át. De talán, gondoltam mégis, talán már nincsenek is álmaim, se vágyaim? talán már csak egy vagyok a sok között?

Gyurka vasárnaponként rendszeresen beállított

hozzám. Elmondta, ami a szívét nyomta: hogy az Írószövetséget utálja, a szabadságharcukkal együtt. – Ezek elkeseredettek, mert észrevették, hogy lezüllesztették saját tehetségüket, és még csak autójuk sincs – mondta, és hogy most Hámmost leváltják, de nem azért, amiért megérdemelte volna, hanem mert életében először valami rendes dolgot is csinált. Első vasárnap azután, hogy lejöttünk a hegyről, akkor is felkeresett, ezúttal azért, hogy kölcsönkérje tőlem a BANYATÓ című képét, amelyet pár éve megvettem tőle, és amelyet most szeretne beküldeni a kiállításra. Kiderült, hogy Nagymama elrakta valahová a képet, de nem emlékszik rá, hogy hova. Keressélni kezdtünk ketten, Gyurka meg én. Poros hasú rekamiékat nyitottunk fel, szekrényeket húzogattunk el a helyükről, Nagymama közben mind türelmetlenebb lett, a két mama mindig ideges lenézéssel kezelte Gyurkát, mint egy szegény rokont, ráadásul Nagymama utálta a képeit. Keressélés közben kinyitottuk a spájz ajtaját is, és a szemben lévő falon, a polcok közt, a dunsztosüvegek sora mögött ott lógott Gyurka egy csendélete. Szégyenkezve, gyorsan rácsuktam az ajtót, nem tudom, Gyurka észrevette-e, de számíthatam-e arra, hogy Gyurka valamit is nem vesz észre? Végre az előszoba nagy szekrénye mögül, vastagon belepve porral, előkerült a BANYATÓ, nagy kép, ma itt lóg a falamon ez is, rücskösen felkent vastag festékrétegeivel mintha állati zsigereket ábrázolna, nem tájat, akkor is éreztem a kép erejét, de *akkor* nem tudtam, nincs-e túl azon, amit szépek nevezhetnek. Gyurka távozása után mindjárt megérkezett anyám udvarlója. A lépcsőházban találkozott Gyurkával, mondta. – Képet vitt a hóna alatt, és nagyon nevetett magában, olyan ravaszul, ahogy szokott – mondta –, mi történt köztetek? – Rajtam nevetett, gondoltam, Gyurka rajtam nevetett, hülye viselkedésem, zavarodottságomon. Árulásomon. A spájzon.

...ott voltam ismét

apám házában, fehérvári otthonunkban. A rajongva szeretett barát, Ferkó ismét élt, és én ismét rajongtam érte. A nyitott ajtón fény jött be, nem is fény, csak egy derengő fénykocka hullott közénk, és mi ketten a félhomályból – magunk is két bizonytalan alakzat – a derengés felé fordítottuk bizonytalan arcunkat. Ferkó szelíden és nagyon fiatalon mosolygott. „Szerzel még dalokat?” – kérdezte tőlem. Én? Azt hiszi, hogy én is szereztem dalokat? Hisz én soha... Vagy valóban megpróbálkoztam vele? Hogy is volt? Elpirultam. „Nem, már régen nem foglalkozom ezzel...” – ezt válaszoltam, vagy ilyesmit. Ő tovább mosolygott, szelíden és fiatalon. „Most már én se fogok...” – válaszolta, és mintha csillogón, kedves cinkossággal kacsintott volna hozzám. Egyszerre felfogtam, hogy meghalt, és hogy mégis itt van, hogy ismét együtt vagyunk, azt is. Zokogni kezdtem, kioldva álmomból, mint egy dalt, a halál tisztaságát. A halál és a barátság, az ifjúság? feltámadásának? halálának? tisztaságát...?

A MÁRIA FŐHADNAGY előadása után, már éjfél felé,

vártam a Fogásra, utaztam a Fogason, ültem egy sötét padon, elbújtam; mert még arcomon volt a színpadi festék, néztem a sötét dombot, a már éjszakai nyugovóra állított sárga vonatokat, és hasztalan kerestem a régi, bensőséges kapcsolatot a világgal, azt, amit Román Gyurka „hangulat”-nak hívott. Öregszem talán? Számon kértem magamon, miért nem szép az életünk. Beteg vagyok? Valamiről gyáván lemondtam, és azt most már többé soha nem kapom meg? Elmúlik az élet, anélkül, hogy igazán megízleltem volna? Mind így élünk, vágtyól és félelemtől reszketve? Szóval sötétben ültem a fölfelé dőcögő Fogas egyik sötét sarkában. De azonnal rám akaszkodott egy részeg. Egész úton beszélt, de olyan halkán, hogy csak elvétve értettem meg, mit mond. A magyarságról meg a gyerekeiről beszélt, a háborúról meg az oroszokról, de képtelen voltam csak annyit is megérteni, hogy ellenforradalmár-e vagy kommunista népnevelő. Bólogattam, mert így kényelmesebb volt. Azt is tudomásul vettem, hogy ő egész életében bátor volt, mindig azok közé tartozott, akik „beolvastak”. Néha énekelni kezdett, kiszáradt, barázdált arca mozgékony volt, hol nagyon vidámra kerekedett, amikor kedélyesen dudorászva vállalta, hogy részeg, hol pedig egyszerre keserűen beesett az orcája. – A fiú nem köteles eltartani az apját, akárhány éves is, csak az anyját... – mondta végül. Ezt megértettem. Ez volt az utolsó mondata, ezután már inkább csak szunyókált, ahogy a fogaskerekű elringatta. De eddigre már csöndben lemondtam róla, hogy ez a magányos utazás a hegyre majd megold valamit.

Késő volt, mire a hegyi szállóba hazaértem.

Saskia már aludt. A nyitott erkélyajtóban ott volt a hold, és a tiszta magaslati levegőtől hűvös volt a szoba. Az éjjeliszekrényen Saskia levele várt: *Beszélnem kell veled. Kettőnk kapcsolata megváltozott... Mind a ketten szeretjük áltatni magunkat – de itt, ez halálosan komoly és szent dolog, nem lehet. Az én kedvem lelohadt kissé – de hol vagy te? Miért nem segítesz? Ennél több kell, most neked kellene egy kicsit hajtani a motort... Beszélnünk kell!*

Nagy seggű funkcionáriusok ültek

a PLATON KRECSIT című szovjet darab premierjén a Néphadsereg Színháza nézőterén. Nagy seggű volt mind, MSZBT-titkár és papagájpiros tábornok, mind, voltak tán köztük hajdani munkások, parasztok, sokan pár évvel ezelőtt még hősök is lehettek, ma már csak nagy seggűek voltak, ami pedig a színpadon történt, ez a giccs, ez a szépelgő, forradalmi szószsal leöntött hájfejűség, ez volt a lelkük. A félemeletlen, a protokollbüfében vagyont érő csemegék várták az előkelőségeket, és mindegyiket öt szál

ciklámen. Farkas Mihály húga, A-né – egy ideig a színház párttitkára volt, de hamar elüldözte a közutalat – a második felvonás közben – úgy látszik, nem bírta tovább a nézőtéren, talán mégis ragadt rá valami hozzáértés a színházi pártmunkában –, kissé már részegen beállított a nézőtéri felügyelő szobájába. – Tudod-e, mi a fontos, G. elvtársnő? – kérdezte anyámat –, a szerelem és a szépség! – És nagy táskáját szélesre nyitva mutatta csodálatos töltőtollgyűjteményét.

Előadás után Horvaiékkal

bementünk a *Török* eszpresszóba. Rajtunk kívül csak egyetlen vendég üldögélt a kék és vörös félhomályával titkos háremet utánzó helyiségben, egy kopaszodó, sárga és szürke emberke, feltűnően vastag ujjú kézzel. Pislogott ide-oda, feltűnően áthallgatódzott hozzánk, majd egyszer csak odahúzta székét a mi asztalunkhoz, és közölte velünk, hogy az ő foglalkozása szerszámkészítő. – A szerszámkészítés a legintelligensebb szakma – mondta, és mert az előbb, úgy látszik, kihallgatta, ahogy a PLATON KRECSIT-ről beszélgettünk, az meg a szovjet orvostársadalom úgynevezett konfliktusait tárgyaló darab volt, azt hitte, hogy orvosok, medikusok vagyunk: – Maguk is vegyenek példát Semmelweisről, medikus barátaim, keressék bátran az újat – mondta, azzal előhúzta zsebéből a személyi igazolványát, és feje fölé emelve felmutatta: – Fáraó! – kiáltotta –, fáraó! Ez a mi rabszolga-igazolványunk. Szívesebben ütnének bélyeget a bőrünkbe, de ha már Gutenberg feltalálta a nyomtatást, hát egy ilyen könyvet adnak helyette. – És nyomban folytatta is: – Egységben az erő! Látják, fiatal barátaim, az a Washington összecsinálta az Egyesült Államokat, az oroszok meg elkergették a cárt, és egységbe álltak! De a zsidó Kaganovics hiába reméli, hogy uralni fogja a világpiacot! A keresztények fognak győzni! Eisenhower fog győzni. – Eisenhower is zsidó, csak kikeresztelkedett – mondta Saskia –, már a neve is zsidó, nem vette észre? – Angyalka! – kiáltott fel a piás szerszámkészítő megdöbbenve –, angyalka! Maga nagy dolgot mondott! Istenem, angyalka! De nem baj! Akkor a pápa fog győzni! A pápa diplomáciája! Csak nem képzélik, hogy ez az államforma maradhat? Ezek nem tudnak semmit! Mit tudnak ezek? Futballozni! – És színházat csinálni! – mondta Dolla –, itt van A NÉMA LEVENTE... – A NÉMA LEVENTE! Hahaha! Átírták az egészet! Heltai ott lakik a szomszédságban, mondom neki: Heltai úr, miért hagyja, hogy ezt csinálják a darabjával? Köpök az egészre!, ezt válaszolta a Heltai Jenő! Köpök az egészre! Bementem kiváltani az ipart – mesélte tovább megállás nélkül, tele volt a szíve, hiába –, hát az az ember ott az asztal mögött kéri a munkakönyvem. Na, mondom magamban, nem sok öröme lesz benne, mindenhol ezt olvashatja: „önkényesen távozott”, csak egy helyen volt az bepecsételve, hogy „megegyezéssel”, hát ott nyitom ki, elibe teszem. Miért akar maszek lenni?, azt kérdi. Mert én szeretem a szabadságot, és nem tudom elviselni, ha parancsolnak nekem! Megmondtam! Így megmondtam! És mit felelt? „Kiadható” – azt felelte. Na, fellélegeztem. Az igaz, hogy az se valami nagy bölé, de mégiscsak más. Szeressék a szakmájukat, fiatal medikusok! Élni és élni hagyni! Ez a szabadság eszméje! Nem veszünk be minden maszlagot...!

– A hatalomért eladjuk a szocializmust!

– idézte gyakran Schwarz Robi (később Kanadában: Robert Zend költő), barátjának, Radó Öcsinek eretnek marxista elméletét. Robit az elmúlt évben zárták ki a pártból, barátja, Öcsi a felülvizsgálat óta nem volt párttag, és amióta végleg szakított a „rendszerrel”, hol ebből, hol abból élt, amiből éppen lehetett, mostanában például sálakat festett egy szövetkezetben. Egyszer már ült is, valami maszekkihágás, illegális üzletelés

miatt, akkor házkutatás is volt nála, a poroszlók benéztek a papírjaiba, de ott ilyesmiket olvastak: „Marx és Engels”, „szocializmus”, „kizsákmányolás”, hát gyanútlanul, szépen, rendben visszatették helyükre az írásokat, még „rendes ember”-nek is tartották Öcsit, holott már kidolgozott „trockista” elméletének oldalába pillantottak bele. A szovjetben korai volt a forradalom, így szólt Öcsinek ez az új elmélete, mert „csak lehetséges volt, nem szükségszerű”. Lenin meghirdette téziseit az egy országban megvalósítható szocializmusról, és a bolsevikok, követve a vezérkolompot, nekifogtak, hogy megvalósítsák a lehetetlent, a szocializmust Oroszországban, nem törődve azzal, hogy az elmaradott, istenverte szegény birodalomban mennyire fejletlenek a termelőerők, a párt nem maradt meg egy polgári demokrácia ellenzékének, hanem megragadta a hatalmat, és ezzel magára vállalta a felelősséget az elkerülhetetlen nehézségekért, a felelősséget azért, mert az új hatalomnak fegyverkeznie kellett a kapitalista környezet ellen, és így be kellett vezetnie a kemény diktatúrát, ez volt az oka, a hatalom korai megragadása, hogy a bolsevikoknak vállalniuk kellett a felelősséget az éhínségért és nyomorért, a megvesztegetett felső réteg kialakulásáért, amely megakadályozta a dialektikus fejlődést, és így Lenin pártja törvénytörően szembekerült a munkásosztállyal, a néppel. Ami így létrejött, itt, nálunk, Magyarországon is, az nem szocializmus, csak a kizsákmányolás egy új, sajátos formája, így Öcsi, egy újfajta államkapitalizmus, a tőkekoncentráció szükségszerű betetőzése a kispolgárság kezében, igazi kispolgáruralom, annak minden szellemi és erkölcsi borzalmával, álszentségével, kegyetlenségével és giccsszomjával. (Ez a „giccsszomj” kifejezés különösen megragadott.) A mai világ egységes imperialista világ – summázta Öcsi –, a Szovjet se más, csak egy imperialista állam a többi közt. Amit pedig szocializmusnak hívunk, marxista szólamokkal takargatott fasizmus, semmi más, méghozzá az első a fasizmusok sorában.

Így a hegyes ördögfülű, hegyes állú, sovány zsidó gyerek. Nyugodt volt és könnyörtelen. Robi kettőnk közt ült, élénken csillogó szemmel figyelte arcomon barátja szavainak hatását, néha staccato közbevetett egy-két szót ő is, „a kizsákmányolás foka”, mondta például, meg más ilyesmit, mosolyogva nézett kettőnket, mint valami menedzser, vagy mint egy kerítő a menyasszonyt és vőlegényt, hisz neki az volt a legfontosabb, hogy Öcsit és engem, két barátját, akikért egyformán rajongott, bár Öcsiért talán jobban, kettőnket összehozzon. Tőlem telhető fölénytel mosolyogtam. Ez a két girhes zsidó gyerek találná meg az igazságot? Marx és Engels után Radó és Schwarz? Már az mosolyognivaló volt és fiatalság, hogy ők ezt elhitték magukról, közben-közben maguk is szívből jövő öniróniával nevettek önmagukon. Az elméletet kevésbé érttem, mint a képet, amelyet Öcsi világunkról festett: igen, így igaz, csak akkor lesz világos és érthető minden, éreztem én is, ha az ember kimondja, beismeri, hogy az *egész* rendszer nem az, aminek mondja magát, mindenki hazudik, amíg nem tudja és nem meri kimondani az *egészre* a „nem”-et. – Mocsok az egész világ – mondta Karczag Imre Ilosvay Katinak –, a kapitalista is, meg a szocialista is, én egyszerűen az utóbbit választom. – Ezzel a felelettel természetesen nem érhettem be.

Saskia nem szerette Robit és Öcsit. – Csúnyák, és ha együtt vagy velük, utána te is olyan más leszel! – mondta. Az okos Öcsitől szinte félt. – Mit kezdjek az életemmel, ha hiszek neki? – De hogy is mondta Öcsi? – Az első természetes gondolata mindenkinek az, hogy „miért nem élhetek úgy, mint ahogy Amerikában, ahogy Nyugaton élnek az emberek?!”. Aztán szegény szocialista lukat beszél a saját hasába, míg meggyőzi magát, hogy ezek a spontán gondolatai szégyenletesek.

Gyakran velük jött Robi felesége, a kissé tömzsi, de szép arcú Ibi is, mindig riadtan, mint rendszerint riadtak azok, akik fiatalon az egyszerű emberek szürke világában

voltak szegények, és aztán váratlanul ott találják magukat az intellektuelek között, sose hiszik el egészen, hogy ezek a rafináltak, ezek az okosok éppoly templom egerei, mint ők voltak mindig is. Saskia azonnal megszerette Ibit, elhatározta, hogy „felszabadítja”, és kezdetként nyomban az asszonyka fejébe nyomta új kalapját, de Ibi zavarában csak bandzsított és grimaszokat vágott a divatos kis tökfödő alatt, és, bár Robi szemmel láthatóan szívesen vette volna, ha felesége egy kicsit színésznősebb vagy legalábbis kurvásabb, Ibi gyorsan letépte sötét fűrtjeiről a modern kis izét, amelyben egyébként nagyon bájos volt, és csak akkor talált magára, amikor felfedezte könyvtáram legfelső polcán Russell könyvét a horogkereszt borzalmairól. Akkor még a tévé nem szoktatta hozzá a villagot e század mindennapos, akkor félig-meddig még titkos horrorjának látványához, és én nézni se bírtam a könyv illusztrációit, ezért dugtam oda a legmagasabb polcra, mint valami szégyenletes pornográfiát, Ibi azonban, aki megjárta Auschwitzot, egyszerre megkönnyebbült, amikor felfedezte a könyvet, izgatottan már szedte is a létrát, sietve, tügyesen mászott fölfelé, és ott, a legfelső fokon, a magasban, a plafon közelében gubbasztva, végre otthon érezve magát, belemerült a statisztikus tárgyilagossággal lajstromozott szörnyűségek olvasásába, a kinzottak és a hullahegyek képeinek részletes tanulmányozásába, csaknem mosolyogva, olyan élvezettel, mintha gyerekkori nyaralása fényképeire bukkant volna egy régi családi albumban. Ott is maradt látogatásuk végéig a létra tetején, mint egy menedékben, mint gyerekek a zongora terítője alatt. Később, amikor mi, „felnőttök”, odalenn a földszinten már belefáradtunk az elméletbe, felolvastam nekik Radnóti EKLOGÁ-it. Elérzékenyülve a szépségtől a könnyem is folydogálni kezdett szavalás közben, Robi is könnyezett, sőt Öcsi is meghatódott, de ő időnként szárazon nevetett is egy-egy kurtát, és fel-feltűnő ironikus-önironikus fintora jelezte, hogy nyughatatlan agyában már sorakoznak az ellenérvek minden efféle elpuhulás ellen, csak éppen még kiméli barátait, ezért hallgat, legalábbis, ameddig meg tudja állni. Csak kicsit később, amikor már lazább fecsegésben az amerikai filmek butasága került szóba, akkor tört ki belőle: – És ezeknek a Radnóti-verseknek mi értelmük van? Mi értelme van, hogy az ember évezredek óta jajgatja a maga keserves nótáját a világba? Megoldást szeretnénk már kapni, nem ugyanazokat a sirámokat újra meg újra! Nem értem, hogy miért hiszitek magatokat magasabb rendűnek annál, aki A SZŐKE KÍSÉRTET-et írta, vagy abban találja élvezetét?! Mindannyian csak azért irtok és olvastok, mert jólesik nektek, haszon egyikből sincs. Akár tudta, akár nem, Radnóti az egyik fasizmus helyett csak a másikat kívánta és segítette elő, egyik szörnyűség után jött a másik, ennyi az egész. – Védtem Radnótit, védtem a *verset*, de közben nevetségesen naivnak kezdtem érezni magam, mint a jámbor hívő mindig, ha a Sátán kísértése ellen védekezik. – Ha téged hallgatlak, csak két választásom marad: az öngyilkosság vagy a tömegmészárlás. – Ha elég bátor vagyok, és ha nincs gyerekem, én már az öngyilkosságot választottam volna – mondta ki gondolkodás nélkül, ijesztő tárgyilagossággal Öcsi, mint aki a többi közt ezt a problémát is sokszor végiggondolta már. Aztán felgyorsítva: – Miért volt igaza a francia partizánnak, aki belelőtt a német katonába? Hős volt, mert civilizáltabb eszközökkel gyilkolt? A német katona is áldozat volt, méghozzá a *francia* tőkés áldozata, aki a *német* tőkést háborúra kényszerítette! Nincs különbség! Aki a szibériai fogolytáborban halt meg, mert az utcán összeszedték, hogy kilegyen a *létszám*, éppoly tragikus verseket írhatott, mint Radnóti.

Tegyek egyenlőségi jelet a német katona és a francia partizán vagy akár a német katona és a szovjet katona közé? Ez ellen minden sejtem tiltakozott, éppúgy, mint Radnóti: – A SZŐKE KÍSÉRTET párhuzam ellen. Riadtan néztem ezt a hegyes állú és nagy

fülű Öcsit, és szikár, intellektuális jóképűsége most megrémített. Okosabb volt, mint én. Riadtan láttam, hogy egy zsákba gyömöszöl mindent, ami közt – eddig azt hittem – válogathatok. Hát nincs értelme csak a nyomor elleni nyers és közvetlen tettnek? Minden, amit a művészek alkottak, minden, ami nem tud most, itt, azonnal enyhíteni az egyetlen realitáson, az emberi nyomoron, értelmetlen értelmiségi nyavalygás? De én, én mivel tudtam védeni az À LA RECHERCHE-t? Robi, ez a másik kis csúnya, lelkesen helyeselt, csodálta Öcsit, olyan voltam köztük, mint gazdag kölyök a gyűlölködő és csúfolódó szegény suhancok közt, akik összefognak ellene, hisz valóban, azok is voltak mindketten, szegény gyerekek, a gazdagok lelkifurdalását éreztem köztük, annál inkább, mert, bár ezt nem akartam bevallani magamnak sem, most már nekem is kezdtek ellenszenvesek lenni, talán ösztönös önvédelemből nekem is kellemetlenek, éppen, mint Saskiának. Milyen jókedvűek lettek, milyen lelkesek szörnyű igazságaiktól! Milyen diadalmasak! Hogy megrészegedtek attól, hogy elsöpörnek minden ellenérvet! Éles, trombitáló mondataik győztesen szálltak az én színészhangom meleg puhasága felett. Csúnyák, és kétségbeejtőn csúnyának látnak mindent, de Saskia elintézheti őket a „csúnya” szóval, nekem érvek kellettek volna. De milyen fölényes biztonságban volt mindannyiunk felett, akiről egészen megfeledkeztünk, ott a létra tetején a néma Ibi, a holocaust rémségeibe elmerülve, lapozgatva látható jó érzéssel, mint egy bájos képeskönyvet, a borzalmak leltárát, ő, aki már járt a legmélyén mindeneknek, mélyebben, mint bármelyikünk, a *legmélyen*, aki legtöbbet szenvedett köztünk, és ezzel mintha egész további, oly szerény és igénytelen, oly gátlásos, mosolygó életére fölénybe került volna, mint aki tud valamit, aminek semmiféle elmélet nem juthat nyomába, mint aki a *legszegényebb*, mintha mellette mindannyian csak naiv és nagyszájú gazdag gyerekek lettünk volna.

Az előszobában Robi félrevont: – Próbálg meg valami állást szerezni Öcsinek – mondta –, talán a színháznál vagy a filmgyárban, kellékestől igazgatóig mindenre alkalmas. Nyomorognak. – Igen, megígértem a protekciót, megteszem, ami tőlem telik. Az ígéretemet nem fogom megtartani, ezt már akkor, ott, az előszobában tudtam, nem szándékosan, de ellefejttem majd, hiába.

Nem, mondta frissen rehabilitált barátom, akinek az Astoria pinchhelyiségében, finom zongoraszó mellett megpróbáltam előadni Öcsi elméletét, nem, Lenin nem tévedett, amikor a forradalmat megcsinálta, a forradalmat, ha lehetőség van rá, meg kell csinálni. Természetesen Leninnek arra kellett számíttania, hogy az oroszországit követni fogja az európai forradalom, de amikor kiderült, hogy a SZU egyedül maradt, Lenin levonta a következtetést, ne feledjük, Lenin bevezette a NEP-et! Nem Lenin, Sztálin rontotta el a dolgot. – A te barátod elméletében az a hiba – mondta még ez a másik barátom, akit a kommunisták nemrég hajszal híján kivégeztek –, hogy csak elmélet, nem számol az étellel, a gyakorlati tennivalókkal, a való helyzettel, így aztán nem is mutat kiutat. A kiút: Nagy Imre. A júniusi program, az a lenini program. Nincs más választás, két világ van, és a két rossz közül a miénk a jobb. Itt legalább milliók ismerik meg a marxizmust, milliók gondolkodása születik újjá. Elvégre barátod is marxistának vallja magát. És számolni kell a gyarmati helyzet megváltozásával is. Nem, esztelenség lenne a kapitalizmus restaurációját akár kívánni, akár elképzelni. Ez, ami itt van, minden hibája, tévedése, gyalázata ellenére is *haladás*. – Aztán hozzátette: – A Római Birodalom felbomlását a barbárok több száz éves uralma követte, ezalatt a társadalom szinte semmit se fejlődött, mégis ez a barbár uralom vezetett – és csak ez vezethetett – a reneszánszhoz, amelyben magasabb fokon az is újra feltámadt, ami Ró-

mában nagy és szép volt. Hasonló korban élünk mi is, és nem állhatunk, csak a jövő oldalán. És most talán nem is kell évszázadokat várni az újjászületésig, hisz a történelem menete gyorsul. – Te most mit csinálsz? – kérdeztem némi elgondolkodás után. – Vidékre megyek, el az aktív politikától, remélem, hogy majd írhatok, akárhogy is, igen, vidéken fogok élni, és írni fogok. – Négy konyak után már volt feleségéről is beszélni kezdett, aki elvált tőle, amíg ő *benn* volt: – Egyetlenegyszer beszéltem vele, mióta kijöttem. Azt mondta nekem: „Én idillben akartam élni, te pedig viharban élsz.” Hát igen. Amikor kiszabadultam a börtönből, szállodába vittek, mert nem volt hova hazamennem, a kutyámat valakinek kölcsönadta, a kocsimon pedig mostani élettársa járja a világot.

(Folytatása következik.)

KÓS KÁROLY LEVELE KOVÁCS LÁSZLÓHOZ 1956-BÓL

Közzéteszi Hidvégi Máté

Ha egy levélnek jelentős személyiség az írója, az a levél művelődéstörténeti érték. Ha egy magyar levél 1956-ból való, az a levél történelmi dokumentum. Ha egy levelet középkori kódexekbe illő kézírással írtak, az a levél kalligráfiai kincs. Mindhárom megállapítás igaz arra a levélre nézve, amelyet a budapesti Borda Antikvárium 20. számú katalógusa kínált eladásra a 7100. tételszám alatt: „*Kós Károly (1883–1977) Kolozsvárott 1956. május 24-én kelt, Kovács Lászlónak Budapestre tintával írt, aláírt, autográf levele. [...] Hat sűrűn teleírt oldal (M.: 210 x 151 mm), eredeti borítékban. 30 000,-*” A levél negyedik lapjának alsó fél oldalát színes reprodukcióban közli a katalógus. Az alábbiakban – Borda Lajos úr szíves hozzájárulásával – a levelet teljes terjedelmében, betűhíven publikáljuk.

*

Kós Károly – Cluj – Str. Republicei 10

dr. Kovács László
Budapest VI.
Bajza u. 47. III. 2.
Ungaria

Kedves Laci!

Másodszor próbálok most egy éven belül levelet írni Neked, hogy tavaly írt levelemre nem kaptam egy sornyi választ sem. Igaz, hogy én valószínűleg inkább nélkülözöm a Te leveleidet, mint Te az enyémekeket, mert elgondolásom szerint mi itt kevesebbet látunk és hallunk, mint Ti ott. A múltakban is így volt és most is így van.

De azért mégis-mégis talán időnként reászánhatnád magadat, hogy egy-egy rongyos levelecskét menessz hozzám és elpletykálj egyetmást abból, ami ott történik és ami engem érdekelne. Most éppen olyan idők járnak, amelyekben minden mintha megmozdult volna, mintha friss szelek fújdogálnának. Mi csak a zúgását halljuk itt, de szeretnők tudni, számíthatunk-e mi is jó, becsületes, áldásos nyári zivatarra, vagy csak szikkasztó szél jut belőle, vagy éppen jégeső. Itt a mi írónk (!) most az első romániai Író-Kongresszusra készülnek és gondolom, hogy arra magyar íródelegáció is jön vendégül. De vajjon kik?

Nem tudom, kitől hallottam nem is olyan régen, hogy beteg voltál; talán a régi baj újult ki megint? Viszont azt is beszélte valaki, hogy most már újra egészséges vagy.

Kótay Pál dr. barátunk most Bpsten van és bizonyosan találkozol is vele. Vele üzen-tem Neked; azt is, hogy írhatnál már egy rongyos levelet többek között. De biztonság kedvéért most megint csak ismételem kérésemet így is, hátha...

Itt nálunk semmi lényeges újság nincsen a szellemiek terén. Az írók írnak, az olvasók ellenben inkább a régieket olvassák. Ha egy Jókai, Móricz Zs, vagy akár Gárdonyi (Egri csillagok), Molnár Ferenc (Pál uccai fiúk), vagy Verne-kötet megjelenik, azt elkapkodják, mint a cukrot, sokszor még szinte a ládából, amelyikből a könyvet a kereskedés kipakolja. Az Arany János Toldi-jának igazán szép, illusztrált ifjúsági kiadásához igazán csak protekcióval tudtam a tavaly hozzájutni. Az „Ember tragédiáját” mindenki irigylitőlem, hogy meg tudtam szerezni. De már a Bánk-bánt én irigylem, amikor másoknál meglátom. No, ezzel így vagyunk.

A mai magyar filmek viszont nemzeti különbség nélkül nagyon népszerűek; azokat látatlanban is zsúfolásig telt házak nézik mindig.

A mai magyar színdarabokat már kevésbé...

Az itteni Akadémia felszólítására össze kellett állítanom írói munkásságom teljességét. (Hát persze, hogy ennek csak a lényeges részét sikerült összeszednem.) Így reákerült a sor az „Országépítő” színpadi változatára is, amely csak kéziratban volt meg nekem és az elpusztult 1944 őszén. Megpróbáltam megkapni a Nemzeti Színháztól, meg a Rádióból is (ahol szintén előadták volt annakidején). Leveleimre nemleges válaszokat kaptam: „nincsen meg; elveszett, elpusztult.” Most végre előkerült egy példánya. Valaki kinyomozta a M. N. Múzeum színháztörténeti osztályán. Az igazgató (Keresztury Dezső barátunk) szívesen engedélyezte a gépelését és tegnapelőtt egy kis kolozsvári diákleányka elhozta azt nekem Pestről. Gondolhatod, hogy megörvendetem neki, ha nem is tartom azt szerencsés születsemnek.

Voltam nemrégén M.Vásárhelyt, s ott találkoztam Molter Károlylyal, aki a régi, s Kemény Jánosékkal, akik ugyancsak a régi kedves emberek és nagyon bele tudtak törődni új helyzetükbe: jó kedvűek, tudnak nagyokat kacagni, szóval jófajta optimisták, amiben nagyonis igazuk van. Ott találkoztam Kótay Palival és Csögörrel is. Kedves estét töltöttem el velük.

Sok a dolgom. Amióta nyugdíjas vagyok, több, mint azelőtt. De nem a dolog, a munka terhes, az jó, ha van, hanem a bosszúság, a keserűség, amit mostani egyházi munkám okoz. Kerületi főgondnok vagyok és természetesen – ellenzék. S mellettem László Dezsőn kívül senki. Viszont egyházkormányzatunk szelleme és gyakorlata: felfelé gyáva, lefelé diktatórikus ma, amikor viszont a gyülekezetek önkéntes adományából táplálkozik. Adminisztrációja, azt hiszem, soha ilyen tehetetlen, hozzá nem értő, összevissza kapkodó nem volt, mint amilyen ma. A kerület belső élete ma hatalmas hullámmásban: falvak néptelenednek el és új falvak, városok születnek, s a gyülekezeteink is

hasonlóképpen *[olvashatatlan szől]*. Viszont ezt a népvándorlást nem akarja tudomásul venni az egyházközpont – kényelmi okokból. Tehát vannak anyaegyházak – papíron – ahol egyetlen hívő nincs már és vannak tizezres református tömegek (a Zsil völgyén, az új bánya- és gyárvárosokban), ahol nincs se templom, se pap, sem semmi. És hiába verekedek, hiába erőszakolom ki az Ig. tanácsi határozatot, hogy reorganizálni kell okvetlenül és késedelem nélkül, a központi adminisztráció elszabotálja ezt a munkát – a püspök csendes jóváhagyásával. Úgylátszik, hogy újra azt kell csinálnom, amiért a múltban annyit csúfoltatok: otthagytam ezt a társaságot és nem *[olvashatatlan szől]* közöttük kirakat figurának, ha csak nem történik valami csoda, vagy – katasztrófa. Mert nekünk, – úgylátszik, – az kell.

Nagy a híre annak, hogy hamarosan útlevél nélkül, egyszerű határátlépési igazolvánnyal mehetünk látogatni Magyarországra. Hát ha ez igaz lesz, akkor én is átnézek oda, lássam a szememmel, ami ott van most. Volna ott lakásom, mindenem, csak a vasutat kellene fedeznem, ami nem sok. És vásárolni nem akarok, csak látni és találkozni régi és új emberekkel. S hazajönni.

Nemrégem a fiam: András volt kinn egy hétig valami képzőművész kompániával: sokat látott, megtelt sok új szépséggel, de azt mondta: az utolsó két napon alig várta, hogy – hazajöhessen. Mert, azt mondja, itt is bolondul rohanó az élet, de ott még inkább az és ez az idegeire ment. Gondolom, én is úgy volnék és ezért eleve elhatároztam: ha kimehetek, egy hétre megyek, nem többre, ez elég lesz.

Látod, milyen semmiségeket írok. De fáradt vagyok már és mostanában sokszor elfáradok. Hát akkor még csak egyet, ami talán érdekel:

Bartalis János és Szentimrei vannak itt Kolozsvárt az öregebbek közül, illetőleg tavalyelőtt óta Kacsó Sándor is (ez most lektor a Kiadónál, de szó van róla, hogy az Utunk szerkesztője lenne – Kiss Jenő helyett.) Bartalisék most elég jól vannak anyagilag – sok nagy nyomorkodás után; Szentimrei – súlyosan beteg ember – szívasztmája van, alig jár, fullad meg, úgy néz ki, mint a halál. És muszáj tanítson is, mert a magyar idők négyesztendei katonatisztségével elrontotta a penzió-lehetőségét...

És most még magamról. Semmi új velem nem történt. Vagyok. Egészségesen én is, egész nagy családom is. S mind itt vagyunk Kolozsváron. Dolgozunk és verekedünk az Élettel. Egymással vitázunk sokat, mert sokszor vagyunk együtt, hála a Sorsnak. És várjuk azt a jobbat, aminek az Élet törvénye szerint el kell jönnie bizonyosan. Mert látod: optimisták vagyunk és kívánom, hogy Te is légy az azonkívül, hogy egészséges légy, mert nem érdemes betegnek lenni. Iluskának kezit csókolom, minden jót kívánok neki is.

Régi barátsággal köszönt

Kolozsvár 956. V. 24.

Kós Károly

*

Kós Károly 1953-ban megy nyugdíjba az Intitutul Agronomic magyar tagozatán betöltött főiskolai tanári állásából. Feleségével él Kolozsváron egy szoba-konyhás lakásban. (1960-ban a párt egy Kósék választotta kétszobás összkomfortos lakást utalt ki nekik a Mihai Viteazul téren.) 1955-ben a bukaresti Állami Kiadó új kiadásban megjelenteti VARJÚ NEMZETSÉG című regényét és BUDAI NAGY ANTAL című kisregényét, nyugdíját megkétszerezik, majd a legmagasabb írói nyugdíjszintre emelik. Dolgo-

zik. 1953–56 között református parókiát tervez Nagypetribe és Detrethem-telepre, kultúrházat Nagykapusra, református templomot szintén Detrethem-telepre, imaházat Ferencbányára, ravatalozót Szamosújvárra; András fiának házat és műtermet tervez; elkészíti Gaál Gábor sírkövét a Házsongárdi temetőbe; nyomdában van MEZŐGAZDASÁGI ÉPÍTÉSZET című szakkönyve, írja a középkori Kolozsvárról és a Kolozsvári művészcsaládról – Miklósról, Mártonról és Györgyről – szóló regényét. (Befejezetlen maradt.)

Kovács Lászlóhoz – a fenti levél címzettjéhez – régi barátság köti. Az 1945 utáni években Kós Károly – gróf Bánffy Miklóshoz hasonlóan – heti rendszerességgel látogatja Kovács Lászlók kolozsvári otthonát.

Kovács László (1892–1963) az *Erdélyi Helikon* folyóirat szerkesztője, az Erdélyi Szépmíves Céh munkatársa, majd lektora. A Céh több kiadványát és antológiáját szerkesztette (pl. SÉTA A BÖLCSŐHELYEM KÖRÜL). Novellákat és művelődéstörténeti, irodalmi tanulmányokat is írt. 1950-ben Magyarországra költözött. A *Reformátusok Lapja* olvasószerkesztője volt. Budapesten halt meg.

A levélben Kós megemlíti több közös ismerőst, erdélyi irodalmárt és szellemi embert: *Kótay Pál* (1910–1986): polihisztor, egyetemi tanár, sebész-urológus, a marosvásárhelyi urológiai klinika igazgatója, tudománytörténész, író, az Erdélyi Szépmíves Céh munkatársa. Esszéket, novellákat írt. Marosvásárhelyen halt meg.

Molter Károly (1890–1981): író, drámaíró, az Erdélyi Helikon mozgalom egyik alapító tagja, a Bolyai Tudományegyetemen a német nyelv és irodalom professzora, Kós Károly egyik legjobb barátja. Marosvásárhelyen halt meg.

Kemény János (1903–1971): író, a kolozsvári Nemzeti Színház igazgatója, marosvécsi kastélyában alakult meg az Erdélyi Helikon elnevezésű szellemi mozgalom 1926-ban. A II. világháború után fizikai munkából élt, később könyvtárosként helyezkedett el. Marosvásárhelyen halt meg.

Csögör Lajos (1904): fogorvos, egyetemi tanár, lapszerkesztő, politikus, a Magyar Népi Szövetség egyik vezetője, a Bolyai Tudományegyetem, majd a marosvásárhelyi orvosi egyetem rektora. 1949-ben – koncepciók per áldozataként – bebörtönözték. 1956-ban rehabilitálták, és visszahelyezték tanszékére a marosvásárhelyi orvosi egyetemre.

László Dezső (1904–1973): református lelkész, lapszerkesztő, egyháztörténész. Kolozsvári, majd glasgow-i főiskolai tanulmányok után az erdélyi egyházkerület belmissziói utazó titkára, majd vallásanár, később a teológia magántanára a kolozsvári Református Kollégiumban. A Kolozsvár belvárosi református egyházközség pásztorja, az egyházkerület főlevéltárosa, a központi levéltár rendezője. Kolozsvárott halt meg.

Bartalis János (1893–1976): költő, az Erdélyi Helikon mozgalom alapító tagja, a magyar nyelvű expresszionista költészet egyik előfutára, Kosztolányi Dezső felfedezettje. A háború után kilenc évig hallgatott, nyomorgott, válogatott versei csak 1955-ben jelentek meg újra. Kolozsvárott halt meg.

Szentimrei Jenő (1891–1959): költő, író, lapszerkesztő, Kós Károly sztánai szomszédja, házat is Kós tervezte. Tagja volt a Kós Károly vezette Kaláka betéti társaságnak; Benedek Elekkel és Kós Károllyal együtt szerkesztette a Kaláka néplapját, a *Vásárnapot*, amelynek később az egyedüli tulajdonosa lett. Az Erdélyi Szépmíves Céh egyik alapító tagja. 1945-től a kolozsvári Állami Magyar Színház, majd a Józsa Béla Athe-

naeum (azelőtt Minerva) Irodalmi és Könyvkiadó Vállalat vezetője, végül a Szentgyörgyi István Művészeti Főiskolán tanított. Kolozsvárott halt meg.

Kacsó Sándor (1901–1984): író, emlékiró, lapszerkesztő, baloldali politikus, az Erdélyi Helikon mozgalom egyik alapító tagja, a Magyar Népi Szövetség elnöke. A *Romániai Magyar Szó* című napilap főszerkesztője Bukarestben, majd – lemondása után, az ötvenes-hatvanas években – a romániai Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó kolozsvári szerkesztőségének lektora és az Irodalmi Könyvkiadó magyar fiókjának vezetője. Kolozsvárott halt meg.

Kiss Jenő (1912): költő, műfordító, lapszerkesztő. Az *Erdélyi Helikon* folyóirat szerkesztője, az Erdélyi Szépmíves Céh olvasószerkesztője, az *Utunk* segédszerkesztője, majd rovatvezetője.

Olvashattuk, örömmel írja Kós Károly, hogy megkerült elveszettnek hitt szindarab-kézirata: „*tegnapelőtt egy kis kolozsvári diákleányka elhozta azt nekem Pestről*”. Az eseményt egy másik, a mi levelünkkel feltehetően egy időben írott levélben is megörökíti. A dokumentumra Monostory Klára talált rá az Országos Széchényi Könyvtár kéziratgyűjteményének Keresztury-fondjában. (L. KÓS KÁROLYT IDÉZVE. *Új Tükör*, 1987/49. 23. o.) Ebből a – Keresztury Dezsőhöz írott – levélből idézünk:

„*Furcsa, tarka életem folyamán háromszor vágott a földhöz a sors úgy, hogy mindent előlről kellett kezdenem. Harmadszor 1944 őszén – 61 esztendő voltam akkor –, de akkor úgy, hogy az ég világán semmink nem maradt, s szegény feleségemmel együtt egy szál ruhában gyalog kellett bujdoskolva menekülnünk a gyilkos latrok elől Sztánáról Kolozsvárra, hogy újra megpróbáljuk életünket építeni a semmiből. Otthonommal és abban minden holminkkal együtt természetesen megsemmisültek szellemi életmunkám hagyatékai, emlékei s értékei is: kéziratok, jegyzetek, rajzok, tervek, könyvek, levelek... Igy történt. Kegyetlen dolog volt. De elmúlt, s most itt Kolozsváron élünk. Úgy, ahogy lehet. A télen múlt két esztendeje – akkor töltöttem be 70-edik életévemet – elhatároztam, hogy megpróbálom összeszedni azt a néhány írást, rajzot, képet, amit ha nem is maradandó értékűnek, de a magam életmunkájára jellemzőnek ítéltam és amik a szívemhez nőttek. Össze is kerültek innen-onnan – sokszor jó embereim jóvoltából – a leglényegesebbek, csak egy hibázott közülük: »Az országépítő« színházi változata, melyet 1942-ben, a Nemzeti Színház megbízásából írtam volt. De ezzel a munkámmal eleitől kezdve nem volt szerencsém. Bemutatója 1943 Szt. István napjára volt kitűzve s egy nappal a bemutató előtt, a főpróbán robban be a hír a színházba: Horthy István lezuhant repülőgéppel és szörnyethalt. A bemutató természetesen elmaradt. S amikor később előadták, akkor már elsötétített városban bandukoltunk az előadásról szállásunkra. Nem vagyok babonás, pogány kálvinista vagyok, de éreztem, figyelmeztető jel ez számomra: ez a gyermekem nem életre való és szerencsétlenségnek hírmondója csak. Mégis! Gyermekem volt. S amikor mindenemmel együtt kézirata Sztánán elpusztult, bizony mondom, erősen fáj. De eltemettem és szinte el is felejtettem már. Tavaly mégis eszembe jutott és érdeklődni kezdtem: vajjon nem maradt meg bár egy gépelt példánya a Nemzeti Színháznál, vagy a Rádiónál, ahol még néhány Szt. István-napon előadták. De mindkét helyről negatív választ kaptam: elpusztult, elveszett, nincsen. Tavaly ősszel egy fiatal irodalomtörténész barátom látogatott meg, aki az én elmúlt életem útját és munkáját nyomozza. S többek között szerette volna olvasni ezt a színjátékot is. Elmondottam neki, amit tudtam róla, és hogy bizony annak vége: elpusztult, nyoma veszett. De az én barátom nem nyugodott meg ebben (pedig ő is református), és vállalta, hogy megkeresi. És lám: tegnapelőtt az itteni Bolyai Egyetem egyik kedves leány hallgatója állít be hozzám: elhozta számomra Pestről »Az országépítő« másolatát. A kísérő levélből megtudtam aztán azt is, hogy az*

én elveszettnek hitt gyermekem nem pusztult el, hanem ott rejtőzködött a N. Múzeum színház-történeti osztályán, ahol Te megőrizted őt – számomra és lehetővé titted annak lemásolását, hogy – viszontláthassam. Kedves Barátom, kérlek most, fogadd jó szívvel ezért őszinte hálás köszönetét egy öreg erdélyi magyar szellemi munkástelevédnek, aki ennél többet ma úgysem adhat a legjobb akarattal sem. Barátsággal üdvözlök, Kolozsvár, 1956. május hó 20. Kós Károly”

A Kovács Lászlóhoz írott levél egyik hangulatfestő része a „Voltam nemrégén M. Vásárhelyt...” bekezdésben megrajzolt „pillanatkép” a vásárhelyi írókkal töltött estéről. Kós Károly utazásának oka – mint azt egyik, Molter Károlyhoz szóló leveléből megtudjuk (I. Marosi Ildikó: LEVELEK AZ ÖTVENES ÉVEKBŐL. *Igaz Szó*, 1980/12. 526. o.) – egy „vetített képes” előadás volt, amelyet MŰEMLÉKEINK ERDÉLYBEN címmel tartott 1956. május 6-án a marosvásárhelyi Tudományt és Kultúrát Terjesztő Társaság ülésén. „Éjjel nem utazom szívesen, mert nemigen bírom már és fáradtan, fejfájósan hogyan tudjak értelmesen beszélni közönségnek? Van-e lehetőség Vásárhelyt ma egy szobát, illetve egy sezlongot kapnom...”

A Kovács Lászlóhoz szóló levélnek református egyháztörténeti szempontból jelentős fejezete Kósnak az egyházi vezetést illető kritikája. (A vonatkozó szövegrészlet grafológiailag külön is érdekes: a Kós Károly-i híres kézírás ott olyan mértékben vált indulatossá, hogy két szó olvasatát nem tudom megfejteni.)

A református egyházkerületek legfőbb világi tisztviselői az ún. főgondnokok, akik az egyházat a püspökkel együtt igazgatják. Az erdélyi református egyházkerületnek öt főgondnoka van, akik „hivatali idősebség sorrendje szerint végzik a hivatali teendőket, az egyházkerületi gyűlésen pedig egyedül elnököl a jelenlevő legrégebb főgondnok”. Kós Károlyt 1934-ben választják meg a kalotaszegi református egyházmege főgondnokának. Funkciójától csak 1965 nyarán, nyolcvankét éves korában válik meg. (Ekkor már beteg, túl van egy szívinfarktuson, lábában érszűkület, látása romlik.) A XVI. század óta senki nem viselte olyan hosszú ideig a főgondnoki tisztet, mint ő. (Érdeemes megemlíteni, hogy a temesvári születésű Kós [Kosch] Károly eredetileg evangélikus vallású volt, gimnazistaként tért át a református hitre, ezzel is hangsúlyozva magyarságát, mert az evangélikusok Erdélyben „szász vallásúnak” nevezettek. L. Ifj. Kós Károly levele Bihari Józsefhez. In: KÓS KÁROLY EMLÉKEZETE. 1985. 16. o.)

Kós Károly egyházi szolgálata, református hívő volta elválaszthatatlan része életművének. Major Máténak írta egy levélben: „...amikor [...] nyugdíjba mentem: egészséges, erős, munkabíró ember voltam, aki megszabadulva utolsó s elég terhes tanári lekötöttségemtől, s csak a magam lelkiismeretének tartoztam felelősséggel, úgy éreztem, hogy – mint az Erdélyi ref. egyházkerület főkurátora és építész – tudásom – közéleti és építészeti munkásságomat az erdélyi magyarságnak erre az egyetlen, nem államosított, autonóm munkaterületére [...] korlátozom”. (L. Kortárs, 1980/9. 1473. o.)

1956. november 19-én így ír Molter Károlynak:

„Kedves jó Druszám! Leveleden okt. 20-as dátumot látok és ma november 19-e van, s most bontottam fel ezt a Te régen megírt leveledet, amire a választ kérted volt. De ennek a látszólagos hanyagságnak, sőt figyelmetlenségnek az az oka, hogy éppen csak ma egy hete érkeztem haza Budapestről: betegem, testben és lélekben összetörve, keserűen. S csak ma vettem számba a szept. 10-ike óta [valószínűleg elírás, „október”, H. M.] (akkor utaztunk Pestre feleségemmel) eléggé felgyűlt levelezésemet. Mostanig még csak gondolkozni sem tudtam józanul, csak heverészttem, járkáltam, tépelődtem: gondolkoztam azon, amit a múlt hetekben látnom, hallanom és élnem adartott. Egészen közelről, szinte közvetlenül. A Kálvin téren laktunk... [...] ...jóformán még most

sem tudok gondolkozni rendesen és sok mindentől alaposan elment a kedvem, igen sok volt, amit 4 hét alatt láttam és éltem. Nagyon megnyomott, megrokkantott.”

„S még jó is most ez a sokféle és – sok munka. Nem gondolkozhatom más dolgokon – ok nélkül és tehetetlenül ügyis” – fejezi be 1956. december 3-i, szintén Molterhez írott levelét.

A Kovács Lászlóhoz írott levélben tervezett utazás, amely a forradalomba való „beleutazás” lett, emlékként felbukkan további két, 1957-ben Merényi Ferencnek írt levélben is: „Ha jól emlékszem, okt. 21-én vasárnap voltam nálad Pál Balázs öcsémmel. És 23-án már kitért a zivatar és elsepert mindent s én tehetetlenül végigvártam, amíg elvonult, hogy üres tarisznyával valahogy hazavergődhessenek szegény ijedt feleségemmel. November közepén kerültünk aztán haza Kolozsvárra, minden nagyobb baj nélkül úgy, hogy egyetlen régi és új barátomtól elbúcsúzhattam volna. (1957. II. 11.)”; „...üres tarisznyával, de a forradalom meg-rázó élményének súlyos terhével szívemben és lelkemben, de máskülönben minden nagyobb baj nélkül szerencsésen hazavergődtünk Kolozsvárra szegény öreg feleségemmel együtt nov. 11-én. (1957. XI. 3.)”

Életrajzírója, Sas Péter szerint Kós Károly 1956 őszén barátja, Vincze Géza református lelkész meghívására látogatott Budapestre. A Pesten töltött időt – a levelek alapján – pontosíthatjuk: október 11-től november 10-ig volt Kós Károly Pesten. Major Máté – még október 23-a előtt – ünnepélyesen átadhatja Kós Károlynak a Magyar Építőművészek Szövetsége tiszteletbeli tagságáról szóló tagkönyvet, Kós még fölkereshet néhány barátot, művészt. Aztán figyelheti a forradalmat és annak leverését a Kálvin térről, bizonyára a református parókiából.

Hazaérkezése után szinte beleveti magát a munkába – talán ez volt a gyógyszere –, templomokat, parókiákat tervez, a farnasi, magyardécsi és misztótfalui parókiák fel is épültek; 1956 decemberében megtervezi BUDAI NAGY ANTAL című színművének dizsleteit és plakátját. Az 1960-as évek közepétől kezdve már inkább csak látogatóit fogadja Szamos-parti blokklakásában, és levelezik.

Leveleit kézzel írta, Ráskai Lea betűiből maga csinálta kalligráfia szerint. Lapos tollat használt és kék tintát. Kék mondatai a mára már megsárgult papírokon olyanok, mint egy finom akvarell. Major Máténak írta: „...ha [...] meg is szűkült körülöttem a világ, ha naponta a szükséges városi séták mind rövidebbek is lettek, ha le is kellett köszönnöm egyetlen – egyházunkbani – munkaterületemről, ha kihullottak kezemből az építész munkaszerszámai, és ha írásmunkámat is mindinkább csupán levelek megírására kellett korlátoznom, ez az én vénségi életszakaszom mégsem volt számomra sem terhes, sem siralmas vagy szomorú. Mert valójában nem voltam beteg ember, nem szorultam ápolásra; jólestek barátaim, jó embereim elég gyakori látogatásai és levelei, örvendeni tudtam a szép tavaszi és nyári és a szelíd őszi napoknak, boldog izgalommal gyűjtöttük meg kettőnk évről évre kisebb karácsonyfája gyertyácskáit és gyermekeinkkel meg unokáinkkal meghatott szívvel énekeltük el alatta a népi betlehemesek régesrégi énekét: a három királyok híradását a jászolban született gyermek csodájáról”.

ESZES, BECSÜLETES EMBEREK, ÉS OLYANOK, AKIKRE KÁR TENTÁT VESZTEGETNI

Pálffy János (1804–1857), az előkelő (de kevés birtokú) székely család tarcsafalvi ágának sarja nem csupán Erdély XIX. századi politikai életében játszott kiemelkedő szerepet, hanem az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején Magyarország legfelsőbb államigazgatási testületeiben (államtitkárként, képviselőházi első alelnökként és a Honvédelmi Bizottmány tagjaként) is fontos megbízatásokat vállalt, sőt tollforgatóként is egyike a kor legjelesebb erdélyi magyarjainak. Világos után az Újépületbe zárták, 1850-ben halálra ítélték, de Haynau sértett önértéztől sarkallt „*dühös nagylelkűsége*” következtében kegyelemben részesült. Sátoraljaújhelyi kényszerlakhelyén látott hozzá, hogy rövid arcképvázlatokat írjon azokról a férfiakról, akikkel élete folyamán személyes ismeretségbe került. Portréit betűrendbe szedve tisztázta le egy kéziratos kötetbe, melyet 1856-ban – hazatérőben szülőfalujába, az udvarhelyszéki Tarcsafalvára –, halálos betegen, megőrzésre átadott Sárospatakon Erdélyi Jánosnak. A kézirat, szerzője végakarátának megfelelően, végül az Erdélyi Múzeum-Egyesület tulajdonába került, jelenleg a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár őrzésében van. Részeket közölt belőle 1928-ban a *Budapesti Hírlap Vasárnapjában* Kelemen Lajos, de a magyar irodalomtörténeti köztudatba a mű csak azután került be, hogy Szabó T. Attila sajtó alá rendezte, és az Erdélyi Szépművészeti Céh százhuszonhetedik és százhuszonnyolcadik kiadványaként két kötetben, 1939-ben Kolozsvárott, megjelentette ezzel a címmel: **MAGYARORSZÁGI ÉS ERDÉLYI URAK. PÁLFFY JÁNOS EMLÉKEZÉSEI.** A kötet címe feltehetőleg Erdélyi János fiától, Erdélyi Páltól származik, aki kolozsvári könyvtárigazga-

tóként Pálffy kéziratát félbőrbe kötötte, és gerincére ezt a felíratot nyomatta: **MAGYARORSZÁGI ÉS ERDÉLYI URAK.** Az Erdélyi Szépművészeti Céh megfelelőnek találta, hogy a mű nyomtatásban is ezzel a címmel jelenjék meg.

A kézirat 241 jellemzést tartalmaz. Pálffy a számozást egyszerű elvétette, ezért írta az utolsó név (Lónyai Gábor) elé a 240. számot. Ezekből Szabó T. Attila nyolcvankettőt kihagyott, ezzel az indoklással: „*A kiadó kívánságára maradt ki e kiadványból az eredeti kéziratban előforduló néhány jelentéktelenebb jellemzés.*” Őt mint verbeli filológust évtizedeken keresztül nyugtalanította, hogy a gondozásában megjelent szöveg nem teljes (különben a kihagyott részeket ő nem tekintette „*jelentéktelének*”-nek), ezért a halála előtti évben örömmel fogadta az Európa Könyvkiadó akkori igazgatójának, Domokos Jánosnak azt az ajánlatát, hogy egy újabb kiadásban tegye közzé Pálffy emlékezéseit most már minden kihagyás nélkül.

Utolsó együttlétünk alkalmával, 1987. február 22-én a Bükkben, a Majláth-kút felé ballagva Szabó T. Attila arra kért, hogy legyen segítségére a szöveggondozásban. Kilenc nap múlva bekövetkezett halála miatt erre már nem kerülhetett sor, de alkalmasint utolsó napjaiban még tájékoztathatta Domokos Jánost, hogy én is bekapcsolódom a munkába, mert az említett igazgató hamarosan felkért, hogy vegyem gondjaimba a sajtó alá rendezést. Valójában tehát úgy gyászoltam meg atyai jó barátomat, hogy a temetését követő napokban hozzáálltam Pálffy János emlékezései ama fejezeteinek lemásolásához, melyek az 1939-es kiadásból kimaradtak. Sajnos néhány hónap múlva Domokos János is eltávozott az élők sorá-

ból, és halála után erősen megcsappant az Európa Könyvkiadó érdeklődése az erdélyi múlt művelődési értékei iránt. Így az általam kiegészített, új olvasatban sajtó alá rendezett Pálffy-mű kiadására már nem került sor.

Most e folyóirat atyamestere, Réz Pál barátom buzdítására küldöm nyomdába az alábbi (az 1939-es kiadásból kihagyott)

arcképeket. Ezek is egytől egyig magukon viselik Pálffy íráskultúrájának mindazt a korfestő és jellemábrázoló erényét, amiről Szántó Piroska (azaz Pálffy szerint: Vasnó) oly emlékezetesen szép és az üzenethordozó betű élményt közvetítő szerepét mélyen átérző sorokat írt AZ ABC FELE címmel.

Benkő Samu

Pálffy János

MAGYARORSZÁGI ÉS ERDÉLYI URAK

1. Abonyi István

Képviselő az 1848-i Nemzeti Gyűlésen; igazságügyi osztályfőnök 849. április 14-e után; 1850. július 5-én a pesti haditörvényszék által kötél általi halálra ítéltetett – ugyanakkor Haynau által megkegyelmeztetett, s néhány hónappal később – mi lett? cs. k. hivatalt keresett, nyert és vállalt. – Ő családos, de nem olyan szegény, hogy e lépésre szükség kényszerítette volna.

Azt hiszem, hogy jellemzésére több tentát vesztegetni valóban kár volna.

7. Gróf Andrássy Manó

A Gyula testvére. Forradalom alatt csak arról volt nevezetes, hogy igen jó caricaturákat csinált, noha a szellem, melyben azokat készítette, éppen nem volt dicséretes. 1855-ben keleti utazását adta ki egy gazdag albumban.

9. Báró Apor Lázár

Tanácsos az erdélyi udvari cancelláriánál Bécsben, ezen testület felosztásáig 848. Apor Lázár minden tekintetben egyike volt Erdély legjellemtelenebb embereinek. Fiatalkorában földhöz ragadt szegény, vénségében gazdag. Befolyását és tekintélyét előbb mint királyi táblai ülnök s később mint udvari tanácsos a mások birtokának elperlésére használta, legtöbbsnyire égre kiáltó igazságtalanság- és erőszakkal. Károly és György fiainak szívökre kötötte, hogy minden vagyonos emberrel atyafiságot köszsenek, mert az ember sohasem tudhatja, nem nyílik-e egyszer jogigény valamely birtokukra azt elperelni.

Károly a forradalom előtt királyi táblai ülnök volt, most úgy tudom, hogy császári hivatalnok.

György eszes, de hóbortos fiú volt; elein tüzes liberális, azután ép' oly buzgó conservatív. 1841-ben erővel követ akart lenni Felső-Fehér megyében Horváth János helyett, s a főispány gr. Nemes János is ötlet akarta, de már a szavazás előtt megszökött, adós

maradva a korteseknek és muzsikusoknak. Forradalom alatt megint megváltoztatta nézeteit – mert elvekkkel nem bírt –, s hallom, hogy mint honvéd tiszt esett el.

12. Asztalos Pál

Képviselő 1848-ban. Ő a szélső baloldalhoz tartozott. 1849. mint alkormánybiztos küldetett Erdélybe Csányi László mellé, s ugyanazon évben meg is halt Kolozsvárt agylobban. Asztalos sokban túlzó volt, de becsületes ember.

17. Balázi József

Csikszék főkirálybírája az 1841/3-i erdélyi országgyűlés alatt. Tudomásul a magyarországiaknak megjegyzem, hogy a Székelyföldön a vármegyéket székeknek, a főispányt főkirálybíróknak, az alispányt alkirálybíróknak és a szolgabírókat dullónak nevezték a forradalom előtt, Szent István ideje óta mindaddig, míg legyőzve az 1848-i forradalom, Ausztria nemcsak követ követ, de még csak az elnevezéseket sem hagyta meg.

Balázi nagyon együgyű ember volt, de azon jó tulajdonnal, hogy egész országgyűlés alatt soha egyet sem szólt.

19. Balla Mihály

Az erdélyi királyi tábla ülnöke, s mint ilyen az országgyűlés tagja. Az 1841/3-i országgyűlésen a kormánypárt egyik leghasználhatóbb s mindenestre legbuzgóbb katonája. Eszes ember, s nem rossz szónok. Az ellenzéknek sok bajt csinált, míg br. Kemény Dénes egyszer egy hatalmas beszédében a szó igazi értelmében öszve nem törte; ezután keveset beszélt.

24. Báró Bánffy Miklós

Alsó-Fehér vármegye főispánja a forradalom előtt. Most nincs hivatalban, és a bécsi kormány 854-ben mégis valóságos belső titkos tanácsossá tette, azaz: excellentiás úrrá és gróffá. A mostani kormány még csak címet sem ad, főleg olyanoknak, akik nincsenek közszolgálatban, ingyen. Bánffy Miklós tehát bizonyosan tett az osztráknak valami jó szolgálatot a forradalom alatt vagy azután. E kitelik tőle. Bánffy Miklós egy eszes, ravasz, jellemtelen ember.

25. Báró Bánffy Pál

A Miklós testvére; de nem ész- és ravaszságban, mert Pál nagyon jámbor, nagyon korlátolt fejű ember. Pál bárónak mégis van annyi esze, miként tudta, hogy sok ember vergődik nevezetességre szellemi tehetség nélkül is; ő megkíséرتette tehát nemegyszer ezen célt, de nem sikerült csak vénségére. Pál bárónak ugyanis egyszerre eszébe jutott, talán több mint 20 évi házassága után, nejét elhagyni, egy utcai kéjhölgybe szeretni s ezzel nyilvánosan élve, még *ingyeni* apai örömet is élvezni. S lám, amit régóta oly forrón óhajtott, végre elérte: az emberek beszélnek róla. Igaz, hogy neje, egy Borbély leány, nagyon rövid pórázon tartotta, bizonyosságot teszen erről egy 849-i monda. Windischgrätz herceg Pestre bevonulása után tévedésből, mint később kiviláglott, Pál bárót befogták egy éjjel; de mielőtt befoghatták volna, hálószobájába kellett bemenni, de ez zárva volt, a kolcs pedig – felesége párnája alatt egy más szobában. Pál báró 842*

* Folytatása az 1939-ben megjelent kiadvány I. kötetében a 74–75. oldalon.

26. Báró Bánffy János

Követ az 1837 és 841-i erdélyi országgyűlésen; 848-ban főispány, ellenzéki tag mindig. Értelmes, becsületes ember, s kitűnő, okszerű mezei gazda.*

28. Báró Bánffy Daniel

Városi követ – talán Vízaknáról – az 1841 és 848-i erdélyi országgyűlésen; határozottan ellenzéki színezettel egész forradalom utánig, amikor császári szolgálatba lépett. Bánffy Daniel csak jó mezei gazda, de sem eszes, sem bátor ember nem; mégis múltját és családi állását tekintve, meglepett, mikor hallottam, hogy osztrák szolgálatba lépett ő, ki azon nyomorult papír-fizetésre sincs szorulva, s meglepett annyival inkább, mert Erdély dicséretére legyen mondva, ott aránylag sokkal kevesebb ember akadt, akinek neve azelőtt is ért valamit, aki eladta volna azelőtti elveit s hazája iránti kötelességét az osztráknak – mint Magyarországon. Ha egy *csalados* ember, aki annyira *szegény*, hogy nem képes gyermekeit táplálni, s *más keresetmódot nem lel*, a mostani időben is hivatalt vállal, nemcsak nem hibáztatom, sőt helyeslem. De kárhozzatom, mert bűnösnek tartom, s velem együtt minden jóra való magyar ember, s bűnösnek tartja a nemzet 99/100-ad része, tehát egy megcáfolhatatlan közvélemény az olyan – névre – magyar embert, aki reá nem szorulván a szó betű értelmében, azáltal, hogy most hivatalt vállal, sőt ami több, mindjárt a forradalom után vállalt, előmozdítja, segíti meggyökerezni s meghonosodni az osztrák ezen rendszerét, mely – ha nem is nemzetiségünket, mert ez kiirthatatlan *népünkben*, hanem a nemzetet akarja megsemmisíteni *mint* nemzetet, s megrontva magyar jellemét, lehetetlenít egy jobb jövőt. Ezen emberek mindig csak egy sztereotip mentséggel védik magukat, azaz ti., hogy miután már úgyszem változtathatunk a dolgokon, jobb, ha *becsületes magyar* emberek vállalnak hivatalt, mint hogy idegeneket hozzanak.

De éppen ez nem áll, s nem áll egyetlen tételében sem.

Izör. Ha a forradalom után minden magyar megtagadja szolgálatát az osztrák kormánytól, amit tehetendett anélkül, hogy félténie kellett volna a nyakát, erkölcsi és fizikai lehetetlenséggé vált volna rendszerét nem megalapítani, de csak meg is kezdeni. Hiszen magok az osztrák lapok, mint közelebbről az Ost-Deutsche-Post, s magok az idegen hivatalnokok bevallják, hogy mily véghetetlenül nehéz feladattá vált az osztrák kormányra nézve az új rendszer keresztülvitele, s hogy mily sokban tapasztal felakadást, s kénytelen nem egy tervéről lemondani a passzivitás azon vis inertiae-je miatt, melyet a tehetségesebb magyar emberek visszavonulva a kormány útjába gátul állítottak, és hogy az idegen tisztviselők most sem mennének semmire, lehetetlen volna nekik egyetlen lépést haladni, ha magyar tisztvársaik nem gyámolítanák, ki nem segítenék, útba nem igazítanák. Én erről a forradalom után azonnal meg voltam győződve, s e meggyőződést hatévi tapasztalás csak megerősítette. A rendszeren magán lehetne tehát még most is változtatni, ha minden magyar ember egyszerre kilépne az osztrák szolgálatból; kezdetben pedig éppen lehetetlenné vált volna.

2szor. Jobb, ha becsületes magyar emberek vállalnak hivatalt, mint idegenek. Ezt hozzák fel örökös és egyetlen mentségül. Ez a leghaszontalanabb mentség, mert ők nem magyarok. Mert hiszen mik volnánk akkor mi, *ha ők magyarok?* Magyar-e az, ki szolgálja a magyar haza ellenségét? a magyar nemzetiségének, alkotmányának, függetlenségének lerombolóját? Magyar-e, ki az anyaföldből erőszakkal kiszaggatott ma-

* Folytatása az idézett kötet 68. oldalán.

gyar intézmények helyébe idegenek által plántált idegen rendszert ápolja, hogy az nagyra nőve, elmérgezze nedvével a jövődőt? De legalább becsületes emberek-e? Aki rossz magyar, az jó ember sem lehet.

Egyébiránt is, ezen emberekről lévén szó, eszembe jut, amit Hugo Victor, Napoleon le petit-jében mond: Egy ország csak akkor tudja meg, hogy mennyi szeméttel bír, mikor nagyszerű rázkódások felszínre sodorják azt. – Ezen emberek erkölcsi tekintetben is valóságos szemetek, s az idegen tisztviselők – általános elismerés szerint – sokkal becsületesebbek, sőt, ami bámulatos, magyarabb érzelműek, mint ezen osztrák-magyarok. Hiszen régi igazság, hogy nincs rosszabb a renegátnál. Aki múltját meg tudja tagadni, az előtt semmi tekintettel sem bír a jövő. Szóval: aki hazáját meg tudja tagadni, az nem lehet becsületes ember.

30. Bárczay Albert

Képviselő 1848-ban; amnesztiát kapott 1850. júliusban. Becsületes, egyszerű ember; neje Okolicsányi leány; ők Tályán laknak, ahol egyszer meglátogattam.

31. Id. Bárczay József

Abaúj megye adminisztrátora 847; most visszavonulva él Bárcán, s szidja az osztrákokot. Neje a Lónyay Gábor testvére. Fia József solidus, becsületes ember s igyekvő gazda; leánya Nina ifj. gr. Rháday Gedeonnő.

32. Dr. Bara [Imre]

Kolozsvár kedvenc orvosa volt, s különösen az arisztokráciáé, s főleg a nőké. A forradalomnak buzgó híve volt. Meghalt 855-ben.*

33. Báró Barkóczy Mihály

Forradalom alatt miniszterialis hivatalnok; forradalom után néhány évig itt élt Sátoraljaújhelyt mint fiatal özvegy ember, míg 854-ben újból meg nem házasodott, s most Zemplén megyei N. Azarban gazdálkodik. Első neje a Kazinczy Gábor testvére volt; a mostani br. Rudnyánszky Augustza. Barkóczy nemcsak becsületes ember, hanem eszes is, és sok ismerettel bír. Én igen sajnáltam, mikor innen elment lakni, mert szeretem mint jó érzelmű, művelt embert, annyival inkább, mert Újhely nem nagy bővében van az értelmes s főleg társadalmilag művelt embernek. Neje is egy igen kedves asszony.

36. Barthal György

Képviselő 1848-ban; követte az országgyűlést Debrecenbe és Szegedre is; amnesztiát kapott 1850. júliusban. Barthal sok tehetség- és ismerettel bír. Pesten a miniszteri párt-hoz tartozott, Debrecenben az „Esti lapok” pártjához.

41. Gróf Batthyány István

Képviselő 1848-ban, kivándorlott 849-ben, amnesztiát kapott s visszajött 85-ben. Egyszerű becsületes ember; minden hibája az, hogy a Madarászokhoz tartozott.

* 1854-ben halt meg – B. S.

42. Bájér József

Honvéd ezredes, a táborkar főnöke Görgeynél – ennek keze-lába. Mint ranggal kilépett osztrák tiszt egykor, ő is amnesztiát kapott 850-ben. Sok ismerettel bíró, eszes, komoly férfi. A közvélemény előtt neve rosszul hangzik, mint a Görgey segédének és barátjának.

50. Bernáth Zsigmond

Ung megye főispánja 1848-ban, amnesztiát kapott 850-ben. Szép leányai vannak; egyike a Fájy Gyula özvegye, ki mint honvéd tiszt a csatában esett el. Bernáth Zsigmondon, noha kisebb mértékben, megvan családjának ősi jellege: a hóbortosság.

55. Besenyei Gábor

Vészbíró 1849-ben Zemplén megyében, 1852. áprilisban elítéltetett 2 évi várfogságra; most ügyvédsegéd más ügyvéd mellett, miután néki az engedély ügyvédi diplomájának gyakorolhatására nem adatott meg. Értelmes, szolid fiatalember.

59. Ifj. gróf Bethlen Pál

Belső-Szolnok megye főispánja a forradalom előtt és alatt. Egy minden tekintetben becsületes ember.

60. Id. gróf Bethlen Gábor

Felső-Fehér megye követe 837, 41, 46 és 48-ban. Értelmes, jó ember.

61. Gróf Bethlen Farkas

Követtársam 841/43-i országgyűlésen Küküllő megyéből. Ezen elég hosszú országgyűlés alatt mindig a legnagyobb egyetértés állt fenn közöttünk. Neje, gr. Teleki Róza, a Sándor testvére, eszes, lelkes nő. Ő a forradalomban tevékeny részt vett.

62. Gróf Bethlen Ferenc

Eszes ember, egy kissé különc. 840 körül kiteire az ev. reformatus egyházból, s meggyőzéséből unitarius lett. Vallásunknak a fejedelmek kora óta ez volt egyetlen mágnása. A forradalom alatt, noha már koros volt, mint önkéntes honvéd, talán őrnagyi ranggal a Görgey táborában vett részt a küzdelemben.

63. Gróf Bethlen József

Honvédhuszár kapitány és a Damjanich adjutánsa. Forradalom után besoroztatván, később kiváltotta magát, s nőül vette a kivégeztetett honvéd tábornok, Leiningen özvegyét. Bátor katona.

65. Ifj. gróf Bethlen Gábor

Küküllő megye főispánja 848-ban, s a József testvére. Forradalom után a Szebennél elesett gr. Mikes Kelemen özvegyét, gr. Mikó Rózát vette nőül. Jó, becsületes ember, valamint a Bethlenek csekély kivétellel mind azok.

67. Gróf Bethlen Domokos

Követ az 1834-i országgyűlésen, azután regalista; a fejedelmi, iktári Bethlen-ág utolsó férfiivadéka, egy határtalanul dölyfös arisztokrata s eszelős ember. Az 1834-i ország-

gyűlésen túlzóbb volt Wesselényi Miklósnál is. Azután megfordult, s royalisabb lett a királynál. Többször tett adományozásokat, egy telekből állókat csak azért, hogy az oklevelet így kezdhesse, s valóban így is kezdette: „Mi Isten kegyelméből iktári gróf Bethlen Domokos, a fejedelmi vér egy igaz örököse” – s így tovább. Ő azt, amit később Windischgrätz hercegnek, a cseh–német Bethlen Domokosnak tulajdonítottak, vagy valósággal is mondott, már azelőtt sokkal mondotta egy kis változtatással, hogy ti. a nemesember kutya, a báró semmi, a gróf valami, s csak a herceg úr. Ő magát a hercegek közé számította, pedig bizony teljes joggal – saját állítása szerint – bárónak illett volna. S pedig ezen határtalan aristocraticus gőg annyival megfoghatatlanabb, mert benne nemhogy fejedelmi, de aristocraticus vér sem volt egy csepp is. Mert hiszen anyja, Simén Klára nemhogy mágnási, hanem még csak primor családból sem származott, hanem közönséges szabad székely nemzetségből, s talán éppen atyja, legfennebb nagyatyja szegény székely proccator volt. A Bethlen Domokos atyja pedig, ami egész Erdély előtt nyilvános titok volt, s maga Domokos is néha jókedvében felhozta, egy Gecse Daniel nevű doctor volt, s annyira is hasonlítottak is egymásra, mint hasonlíthat apa és fiú. Domokosnak csak egy testvére van, a mostani gr. Károlyi Eduardnő anyja, br. Bánffy Miklósnő Bethlen Kata éppoly kevésbé származik fejedelmi vérből, lévén az ő apja Maurer Károly. A Domokos és Kata apjok, értem a törvényest, Bethlen Samut, görög izléssel bírt, s nem a nőket szeretvén, nejének máshol kellett kárpótlást szerezni, ami nem nagy feladat volt, lévén nagyon szép asszony még a két kor között is, mikor én megismertem.

76. Boronkai Albert

A forradalom alatt kormánybiztos Zemplén megyében; 851. október 7-én hatévi várfogságra ítéltetett, s Munkácson meghalt 1855-ben, s még hulláját sem adták ki özvegyének s gyermekeinek, hanem a rabtemetőbe fektették. Boronkai erélyes kormánybiztos volt. Ő is akkor ült az Újépületben fogva, mikor én.

78. Bojér Antal

Erdélyi követ Kővár vidékéről 1837-ben, s képviselő 1848-ban; 851-ben kötélre ítéltetett július 5-én, s ugyanakkor amnesztiát is nyert. Bojér egy minden tekintetben elv és jellem nélküli ember volt, 837-ben túlzó ellenzéki; később köpenyt fordított, s 841-i országgyűlésre követ akart lenni Küküllő megyében, ellenemben lépve föl, de alig vitte 30 votumra. Azalatt, míg én Bethlen Farkas követtársammal az országgyűlésen voltam, mindent elkövetett a megyében visszahívásunk vagy legalább utasításunk megrontása végett, de hasztalan. A képviselőházban a legszélső baloldalhoz, Madarászhoz tartozott.

82. Báró Bruckenthal József

Erdélyi kormányzéki tanácsos 1841-ben; becsületes, együgyű szász ember.

[kiegészítés Buda Sándorhoz]*

Buda Sándor is azok közé tartozik, kik a forradalom előtt, ha valaki azt mondta volna, hogy ők oláhok, nemcsak eltagadják, hanem készek lettek volna meg is verekedni; forradalom kezdetén pedig eléállottak oláh eredetökkel, sőt büszkélkedni akartak vele, természetesen csak azért, mert véghetetlenül kevés mívelt oláh lévén, születésök

* Folytatása az i. m. I. 107. oldalán olvashatóknak.

előnyeit szándékoztak kizsákmányolni. De Budának azon nagy előnye van a többiek fölött, mely szerint átlátta, hogy emancipációjok jövéje a magyarok önállásához van kötve, s következetesen hű maradt a haza ügyéhez.

84. Budai András

Képviselő 848-ban, s később az 1849. júniusban alakult országos törvényszék ülnöke. 850. júliusban amnesztiát nyert, 853-ban meghalt Sátoraljaújhelyt. Budai eszes és tántoríthatatlanul becsületes ember volt. Forradalom előtt mint megyei capacitas, mint ügyvéd s több uradalmak fiscalisa nemcsak Zemplén megyében, nemcsak barátai között, hanem mindenhol, ahol ismertetett, osztatlan köztiszteletet és szeretetet érdemelt ki magának, mely, ami ritkán történik, halálát is túlélte.

89. Cserei Farkas

Erdélyi kormányzékai tanácsos 1841-ben. Kevés észtehetséggel, becsületes ember.

92. Csernovich Péter

Ha jól tudom, a forradalom alatt főispány volt. Csernovich jó, becsületes ember, s közcélokra sokat adózik nagy vagyonából.

95. Csiki Sándor

Képviselő és kormánybiztos 848-ban. Elítéltetett 6 évi várfogságra 851. október 7-én. Csiki jó, becsületes, nagy szavakkal élő, sokat beszélő, zavart fejű ember.

99. Daniel Elek

Az erdélyi Királyi Tábla elnöke, nagyon sovány ész- és nagyon kövér testtel. Ennyi minden, amit róla mondani lehet.

100. Darvas Antal

Képviselő 1848-ban; amnesztiát nyert 850. júliusban. Jó, becsületes, eszes ember; úgyszintén neje is, Péchy Kata. Néha meglátogatom. Ő Újfaluban lakik Borsod megyében, s gazdálkodik szorgalmasan és értelmesen. Testvére Imre. Testvére, Imre, egy órára lakik tőle Ongán; ez honvéd tiszt volt.

104. Deáki-Fülep Samu

Erdélyi kormányzékai titoknok, több jeles művek szerencsés fordítója, derék, eszes, becsületes ember. Meghalt 855-ben.

105. Gróf Degenfeld Ottó

Erdélyi kormányzékai tanácsos, gr. Teleki József sógora, meghalt 849-ben. Értelmes, szabadelvű, jó ember. Neje most vénségire férjhez ment gyermekei nevelőjéhez.

106. Gróf Degenfeld Imre

Testvére az előbbinek. Szabolcs megye főispánnya 848-ban; kötél általi halálra ítéltetett 850. július 5-én, s ugyanakkor amnesztiát kapott Haynautól. Igaz magyar érzelmű becsületes ember, s kitűnő jó mezei gazda. Neje, Beck Paulina, ki ezen év első napján halt el, élete 39. évében, egyike volt a legjelesebb honleányoknak, telve haza- és szabadságszeretettel, s kiolthatlan gyűlölettel az osztrák ellen. Leánya, Anna, tavál [!] ment nőül a fiatal Odescholki herceghez, egyike Magyarország legszebb leányainak.

108. Dobsa Lajos

Dráma- és színműíró; velem együtt volt bezárva az Újépületbe valami csekélységért; később kibocsáttatott; van benne tehetség, de bizony nem lesz belőle Shakespeare.

111. Drágos János

Képviselő 1848-ban; megölték oláh rokonai – ő is oláh volt – 849-ben, Abrudbányán, ahova a magyar kormány küldötte volt egyezkedni a fellázadt oláhság- s jelesen Janku vezérökkel. Drágos szebben végezte életét, mint folytatta halála előtt.

118. Erős Lajos

Képviselő 848-ban. Amnesztiát nyert 850. júliusban. Elnöke volt a képviselőház egyik osztályának. Értelmes, becsületes ember, s nagyon jó, okszerű mezei gazda.

126. Fiáth István

Képviselő 848-ban; elítéltetett 6 évi várfogságra 851. október 7-én. Én valóban nem tudom, hogy Fiáth miért ítéltetett el, mert én nem emlékszem, hogy a forradalom alatt valami által kitette volna magát. Nyolc hónapig együtt ültünk az Újépületben, de egyikünk sem viseltettünk iránta rokonszenvvel, anélkül hogy indokolni bírtuk volna.

127. Fodor István

A forradalom alatt honvéd tiszt. Sárospataki születés. Ilyen nagyon szegény emberben oly lovagiasan becsületes embert sohasem ismertem.

135. Fronius Mihály

Az Imre testvére. Forradalom alatt kormánybiztos volt; azután mint menekvő bolyongott hosszason Magyarországon; végre hazakerült Erdélybe, de hogy mi történt vele – nem tudom.

137. Fűzi János

Unitarius tanár Kolozsvárott azon időben, mikor én ott tanultam. Ő a bölcsészetet tanította. Eszes, becsületes s nagyon humoristicus ember.

138. Gál László

Erdélyi kormányszéki tanácsos; sok törvénytudománnyal bírt s jó ember volt.

139. Gál József

Marosziek főkirálybírája; eszes, ravasz ember. Mint főkirálybíró sok erőszakot és törvénytelenséget követett el, s a szék ellenzékének sok dolgot adott küzdeni ellene, különösen Dósa Eleknek. Később gutaütés érte, kétszer egymás után, de lelkieréje ekkor sem lankadott hosszasan, míg végre mégis kénytelen volt letenni hivatalát. Hivatala vagy inkább az ezzeli visszaélés meggazdagította.

144. Gedeon János

Képviselő 848-ban; amnesztiát kapott 850. júliusban. Velem együtt volt fogva az Újépületben, de hamarabb kiszabadult. A foglyok nagyobb része faragás- és véséssel úzvén el az unalmat, Gedeon, mert erős volt, a durvább munkákra használtatott, fejsze- és fűrészszel.

149. Gorové István

Képviselő 848-ban. Kimenekült 849-ben; kötélre ítéltetett, s neve akasztófára szegez-
tetett 851. szeptember 22-én. Eszes, értelmes, becsületes ember.

153. Gróf Gyulai Lajos

Követ több országgyűlésen Erdélyben, s képviselő 848-ban; amnesztiáltatott 850. jú-
liusban. Határozott jellemű, eszes, művelt, csendes, hallgató ember, és nagyon becsü-
letes. Idejét folytonos olvasással töltötte, több nagy utazást is téve Európa minden or-
szágában és Ázsiában. Ő volt az, akit Csernatonni meglopott.

154. Gyulai Pál

Erdélyi ember. Forradalom előtt és alatt a gr. Teleki Domokos titoknok; azután az
irodalomból élt Pesten; most Berlinben van a gr. Nádasdy Lipót fiaival, mint tanító.
Eszes, tudományosan művelt fiatalember, s különösen alapos kritikus.

155. Haczel Márton

Képviselő 848-ban. Elítéltetett 6 évi várfogságra 851. október 7-én, s a múlt évig Mun-
kácson tartatott fogva. Múlt évi szeptemberben a többi foglyokkal együtt elvitetett ta-
lán Csehországba, de ők sem tudták, hogy hova viszik. Itt vitték keresztül, s egypár
órát mulatván fölkerestem. Rajta nem látszott meg a négyévi rabság; igen jó kinézése
volt, s kedélye is víg, mint azelőtt mindig. A foglyok közt volt Eötvös Mihály is, nagyon
öszveesve testben és nagyon szomorú. Haczel jó, becsületes, értelmes ember.

162. Házman Ferenc

Képviselő 849-ben; kimenekült, s neve felakasztatott 851. szeptember 22-én. Nem-
hogyan én tudnám, de bizonyosan maga Házmán sem tudta, hogy miért vándorlott ki,
mert az egész forradalom alatt sem nem mondott, sem tett olyant, ami e lépésre bír-
hatta.

163. Hegedűs László

Sárospataki református pap és esperes. Nagyon becsületes, szelid, kedves, eszes
ember.

166. Heilprin Mihály

Héber tanár itten; forradalom alatt miniszteri tanácsos a belügynél. Tudományosan
művelt s igen derék, becsületes ember. Most ki akar vándorolni Amerikába.

167. Báró Henter József

Erdélyi földesúr, Marosszéken, Kelemtelkén. Igen derék, becsületes ember; s nyílt
házát nagyon sok vendég járta, s én is. Neje Gál Anna, a József testvére, nagyon szép
asszony volt fiatalkorában.

168. Heritz István

Forradalom alatt honvéd őrnagy; azután besoroztatott s Tyrolba vitetett; később meg-
váltatta magát, s innen egy órányira, Alsóregmecen lakott anyjával és négy leánytest-
vérével. Apja haszontalan egy ember, sok adóssággal terhelve jószágát, s utóbbi idő-
ben nem is élt családjával. Heritz István tavall eladta jószágát, kisebbet véve Lepesbá-

nyán. Anyja és leánytestvérei Pestre mentek lakni, ő pedig haszonbért szándékozik venni. Ez egy igen jó fiú, s kitűnő jó mezei gazda. Anyja, Krajnik Klára is igen derék nő; valamint leánytestvérei kedves, jó, mivel leányok. Én sajnálom, hogy elmentek e vidékről; társaságuknak sok kellemes órát köszönök, gyakran menvén ki Reg-mecre.

169. Hertelendy Miksa

Képviselő 848-ban; elítéltetett kétévi várfogságra 852. május 5-én. Jó ember.

170. Hodossy Miklós

Kormánybiztos Biharban 848-ban; elítéltetett kétévi várfogságra 851. október 7-én. Mint kormánybiztos sok pénzt gyűjtött. Velem együtt ült az Újépületben, de ki nem állhattuk. Álnok jezsuita.

172. Petrichevich-Horváth Albert

Háromszék főkirálybírája a forradalom előtt; most császári hivatalnok. Kellemes társalgású jellemtelen ember. Neje, br. Szentkereszti Zsuzsánna, derék, mivel nő.

177. Kováchich-Horváth István

Követ a 843-i erdélyi országgyűlésen; azután királyi táblai számfeletti ülnök; 848-ban képviselő Pesten. Eszes, munkás, becsületes ember. Sok törvénytudománnyal bír, s jeles publicista. Az országgyűlési ellenzék mindig beválasztotta kormányzékai tanácsosnak, de a kormány nem erősítette meg, mert a 837-i országgyűlésen jeles beszédet tartott azon törvénytelen szokás ellen, hogy az erdélyi püspök, ha nem választott kormányzékai tanácsos, mint ilyen jelenhessen meg az országos üléseken. Ülés után egy konzervatív tag ezt súgta fülébe: „Megemlegeted a napot, melyen megverted a papot.” Ő is 850. júliusban nyert amnesztiát; azután felvitte az osztrák kormány Bécsbe, mint bizalmi férfit, de egy idő múlva otthagyta hivatalát.

Horváth Istvánnak két testvére van: János és Ignác. János több országgyűlésen követ és határozott ellenzéki katona volt; a magyar minisztérium 848-ban Felső-Fehér megyei főispánnak nevezte. Amnesztiátott 851. október 7-én. Nem birt bátyja eszével, még kevésbé tudományával. Ő vágyott eredeti és őszinte lenni, s nyers és pórias lett gyakran. Ignác honvéd ezredes volt, s jó katona, de dicsekvő és szenvedő. Mindhárman Erdélyben élnek most is.

179. Hunkár Antal

Főispány 848-ban. Elítéltetett négyévi várfogságra 851. október 7-én. Hunkár zavaros fejű ember, ki önmagát néha a fanatizmusig sarkantyúzta s lesüllyesztette a Madarászok barátságáig.

181. Imre György

Udvarhelyszéki birtokos a régi ellenzék soraiban. Esze van, de szilárdsága nagyon kevés; jó szónok.

182. Irányi Dániel

Képviselő 848-ban; kimenekült 849-ben; kötélre ítéltetett s neve felakasztatott Pesten 851. szeptember 22-én.

Eszes fiatalember, s nem rossz szónok; a szélső baloldalhoz tartozott. Forradalom előtti neve Halbschuh volt.

186. Iszlai László

Erdélyi kormányzékai titoknok. Iszlai arról volt nevezetes, hogy csinos, eszes ember letére talán minden férfiak között legtöbb kosarat kapott. Ő 24 éves korától kezdve ötvenig mindig leányt kért, és soha nem kapott feleséget.

188. Jankovich József

Képviselő 848-ban. Elítéltetett hatévi várfogságra 851. október 7-én. Együtt ültünk az Újépületben. Azt hiszem, hogy jelleme nem üti a mértéket, hanem mulatságos és eszes ember.

189. Jászay Pál

Meghalt 853-ban. Egyike volt legjelesebb történeti íróinknak, különösen a történelmi adatok gyűjtése körül nagy munkásságot fejtett ki. A Honvédelmi Bizottmány üléseiben sokszor volt alkalmam vele lenni, ő is oda levén rendelve mint miniszteri hivatalnok. Derék, becsületes ember volt.

190. Jékelfalusi Emil

Képviselő 848-ban; amnesztiáltatott 850. júliusban. Ezen fiatalember nem irigylendőképpen említhető. Ő hamiskártyás volt, s Debrecenben rajta vesztette, de képviselőtársai között történvén, a dologból nem csináltak lármát. Azóta mit sem hallottam felőle.

194. Báró Jósika János

Az erdélyi kormányzék elnöke, mert Erdélynek törvényes kormányfeje, azaz gubernatora gr. Bánffy György után nem volt egészen 834-ig, minthogy 811-től 834-ig országgyűlés sem tartatott.

Teleki Mihály után az Apafi korából nem volt embere Erdélynek, kinek neve oly rossz emlékében élne az erdélyieknek, mint a Jósika János neve. Amaz Erdély függetlenségét, ez Erdély alkotmányát adta el Ausztriának. Jósika János kormányzása alatt az ország alaptörvényei semmivé lettek, s midőn végre e század harmadik tizedében Wesselényi Miklós és gr. Kendeffy Ádám elkezdtek agitálni huszonhárom év óta nem tartott országgyűlés megtartása mellett, Jósika János e teljesen törvényes kívánságot forradalmi törekvésnek belyögezte, s mint ilyent jelentette föl a bécsi kormánynak, sőt annyira ment, hogy egy haszontalan utcai tolongást Kolozsváron ürügyül használva, katonai erőhöz folyamodott, s a legbékésebb polgárok közé lövetett. Véletlenül éppen id. Bethlen János és Mikes János grófok sebesítették meg, kik a zavar lecsillapítása végett mentek volt a piacra.

És Jósika János mindezt szennyes érdekből tette. Meggátolni mindenáron az országgyűlést, mert tudta, hogy ha a fejedelem egybehívja a Karokat–Rendekeket, a gubernatori választást nem lehet kikerülni, és hogy ötlet semmi esetre meg nem választják. De minden gonosz eszközök felhasználása ellenére is az országgyűlés 834-ben kihirdettetett, de eredmény nélkül eloszlaván, Jósika megtartotta helyét az 1837-i országgyűlésig, midőn gr. Kornis János lett törvényes kormányzó. – Jósika nyugalomba helyeztetett. De mind amellet is, hogy tudva volt Bécsben azon gyűlölet, mellyel az

ország iránta viseltetik, vagy talán éppen ezért, a bécsi kormány az 1841/3-i országgyűlésre Jósika János bárót nevezte királyi biztosnak. Az ő műve volt, hogy ezen gyűlés több üdvös törvényjavaslatai közül egy sem nyert megerősítést Bécsben. Egyébiránt is megvesztegethető és részeges ember volt. Meghalt 843-ban.

195. Báró Jósika Lajos

A János fia, kormányzékai tanácsos. A 41 és 46-i országgyűléseken a kormánypárt vezére és szónoka. Eszes, indulatos, erőszakos ember, de atyjánál tisztább jellem, s mégis szintúgy gyűlöltetett, mint atyja, mintha örökségül szállott volna reá. A hír mint valót állított egy sajtóságos párbajt közötté s a 37-i országgyűlés egyik követé, Czikó Ferenc között. Ez, mint közönségesen állították, mert én nem ismerem személyesen, nagyon kedves, eszes fiatalember volt, s igen jó szónok. Jósika Lajos egy gyűlésen mondott beszédében Czikónak személyes sértést vélt találni, s elégtételt kért. Czikó megígérte, de a követek közbevetették magukat, nem akarván megengedni a párbajt mint a szólásszabadságot veszélyeztetőt, országos ülésben mondott beszédért. A két ellenfél belenyugodni látszott ezen határozatba, hanem összejövén négy szemközt, elhatározták, hogy sorsot húznak, s kit az ér, országgyűlés után föbbe lövi önmagát. Ennek következtében-e vagy nem, Czikó az országgyűlés után csakhamar föbbe lőtte magát. Annyi való, miszerint lehetetlen volt azoknak is, kik Czikóhoz legközelebb álltak, ezen véletlen tettenek legkisebb igazolható okát is feltalálni.

Báró Jósika Jánosnak még két fia van: Samu és János; de miután csak látásból ismerem őket, de semmi érintkezésbe sem jöttem velök személyesen, nem mondhatok egyebet, mint hogy mindkettő éppoly népszerűtlen volt, mint testvérök, Lajos. Samu 842-ben bécsi udvari korbácnok lett, s e minőségében megmaradt 848-ig. Most jól viseli magát, s noha nyugdíj von az osztráktól, de a kormánynak határozott és nyílt ellensége. János a forradalom alatt mint osztrák kapitány hazája ellen szolgált.

196. Jozipovich Antal

Taropolyai gróf; a felsőház tagja 848-ban; kegyelmezési törvényszék ülnöke 849-ben. Elíteltetett tizévi várfogságra 851. október 7-én. Jozipovich buzgó híve volt Kossuthnak, s a Madarász-párthoz tartozott. Nagyon indulatos, szenvedélyes, türelmetlen ember. Ő is akkor volt fogva az Újépületben, mikor én.

197. Kabos Dániel

Erdélyi kormányzékai titoknok a forradalom előtt, most osztrák hivatalnok Bécsben. Neje a br. Kemény Dénes nővére, s talán ezért csak szerettük is. Sógora halála azon pályára lökte, melyre bizonyosan megvolt benne a vágyódás: elfogadni hivatalt és fizetést bárkitől.

200. Kandó Kálmán

Képviselő 848-ban; amnesztiát nyert 850. júliusban. Eszes, értelmes ember, s nagyon kellemes társalgó, s olvasottság- és ismeretekkel bír. Még vénkorában is kegyence a nőknek, pedig bizony egyike a legrútább férfiagnak, kiket valaha ismertem. Ő Ung megyében lakik, Csertészen; forradalom után is többször jöttem vele össze. Most optimista, valamint többnyire mindazok, kik a forradalom alatt a legnagyobb pesszimisták voltak. Ilyen br. Eötvös József is.

212. Gróf Kemény József

Erdély legkitűnőbb historikusa és régiségek bűvára, tudományos, munkás ember; egyébiránt jelleme nem nagyon becsültetett. Meghalt 855-ben. Nagy könyvtárát s gazdag gyűjteményét a Kolozsvárt felállítandó magyar múzeumnak hagyta, addig pedig a pestibe letétetni rendelte.

216. Báró Kemény Domokos

Követ és regalista több erdélyi országgyűlésen; képviselő 848-ban; amnesziáltatott 850. júliusban. Eszes, jó ember, de a tisztaságnak nem barátja, innen nyerte a Malac gúnynévet. Általában a Kemények között kivétel a nem eszes és nem piszkos ember, testileg értve ezt.

217. Báró Kemény István

A Domokos testvére. Torda megye főispánja 848–9-ben. Jó gazda, merész lovas, nyughatatlan szellemű ember, eszes és becsületes; a 841/3-i országgyűlésen Torda megye egyik követe volt.

222. Gróf Khun Gothárd

Hunyad megye főispánja 848-ban. Elítéltetett hatévi várfogságra 851. október 7-én. Jó, becsületes ember. Testvére, Gergely, Beck leányt tartott nőül, az elhalt gr. Degenfeld Imrénő testvérét. Khun Gothárd a forradalom alatt semmi olyant nem tett, ami elítéltetését igazolná. Őtet a Nopcsa László, előttei főispány bosszúja íteltette el.

226. Komáromy József

Abaúj megye főispánja 848-ban. Hatévi várfogságra ítéltetett 851. október 7-én; most Josephstadtban van, s mivel a vizsgálat ideje alatti egyévi fogsága betudatott, ez évi októberben kiszabadul. Nyolc hónapig együtt ültünk az Újépületben. Komáromy Józsefnél minden legkisebb nyegleség nélküli, becsületesebb és szilárdabb jellemű ember nem létezhetik. Megyéjében, hol forradalom előtt tevékeny és tekintélyes ellenzéki tag volt, valóságos kegyelettel szeretik és becsülik, s megszabadulása órájának mint ünnepnek néz elébe mindenki. Neje Bárczay Klementine, s két testvére: László – neje Bárczay Róza – és István innen egy órányira laknak Mikóházán. István honvéd őrnagy volt; elítéltetett, s azután amnesziát kapott, de birtokát, valamint a Józsefét is, elvette az osztrák. E család minden tagja megannyi személyesített becsületesség a jó magyar időbül.

233. Kővári László

Forradalom előtti házi nevelő Erdélyben, Simény Györgynő br. Rauber Rozália fija mellett. Eszes ember, sok önhietség és sok követeléssel alapos tanulmányozása nélkül azon tárgyakkal, melyekről könyveket is írt – minők Erdély statistikája, régiségei, a székely nemzet jellemzése stb.

235. Kriza János

Kolozsvári unitarius pap; eszes, becsületes ember, jó költő és jó hitszónok.

238. Gróf Lázár László

Erdélyi kormányszéki tanácsos és korlátnok. Sem esztelen, sem rossz ember, de nem állatt közszeretetlenben. Három fiatal rokona, a gr. Lázár fiai, Albert, Dénes és Mór mint

honvéd tisztek szolgálták a forradalmat, de a két első csak azért, hogy rabolhasson, ahol tehetette.

239. Lenkey Károly

Együtt szolgáltunk a József-huszároknál; ő kapitány volt, mikor én elhagytam a katonaságot; később ő nyugalmaztatott, s forradalom alatt honvéd alezredes lett, de híres testvérével együtt, kit huszárai magukkal hoztak Galiciából, egy ütközetben sem vettek részt, sőt miután a győverletétel után bezárattott, megőrült a félelem miatt.

240. Lónyai Gábor*

KEMÉNY DÉNES FELJEGYZÉSEIRŐL*

„...kedvesebb olvasmányod aligha volt még ennél” – írta K. Papp Miklós barátjának, Szilágyi Sándornak, amikor 1864-ben megtalálta Bölöni Farkas Sándor naplóját. Va-
jon mit írt volna, ha Kemény Dénes (1801–1849) naplófeljegyzéseit, úgynevezett kockavetéseit vehette volna kézbe? Alighanem megrázó olvasmánynak minősíti, hiszen ezek lapjairól egészen más Kemény lép elének, mint akit eddig ismertünk – vagy inkább félreismertünk –, mert kevés olyan nagy történeti egyéniségünkkel bánt el olyan igaztalanul az utókor, mint vele.

Kemény Dénest az erdélyi reformellenzék egyik irányadó egyéniségeként nagyra becsülték kortársai, de azért egy kicsit, ha udvariasan is, lekezelték. Csodálattal adóztak széles körű jogi ismereteinek, miközben majdhogynem ámokfutó-

nak tartották. „A csalálmok embere volt” – írta róla Kemény Zsigmond, s hogy az objektivitás látszatát keltő, s hogy ítéletét „megindokolja”, ilyenformán folytatta: „A jogszerű és tényleges állapot közt különbséget tenni ifjú napjaiban nem tudott, férfi korában nem akart.” Pálffy János, aki Kemény Zsigmondot egyáltalán nem szerette, de Kemény Dénes barátságára büszke volt, lényegében véve hasonló jellemzést adott róla: „Ő mindig a múltba nézett vissza, s azalatt, általa csaknem figyelemre sem méltatva, az idő haladott, többféle jogi javításokat és újításokat követőleg. De ő restaurálni akart minden áron, s nem szerette a haladást, mert ez nem volt összeférhető a múlt század remnieszenciacájának fölelevenítésével egészen más igényű korban és nemzedéknél.” Valóban olyan politikus lett volna Kemény Dénes, aki csak azt tudta felhánytorgatni, hogy a

* Pálffy Lónyai Gábor jellemzését már nem írta meg; a kézirat itt megszakad.

* Forrásközlésünk része Kemény Dénes meglepetéseket tartogató életműve feltárásának és kiadásának, amelyre az anyagot őrző szegedi Egyetemi Könyvtár támogatásával kerül sor. Ezúton is kifejezzük köszönetünket azért, hogy kutathatóvá tették Kemény Dénes műveit. Szövegeközlésünk betűhív.

központi hatalom miként sértette meg a rendi alkotmányt? Aki elolvassa országgyűlési beszédeit, más következtetésre jut. Szinte félelmetes a szónok okfejtésének logikája. Igaz, ez dogmatizmus látszatát kelthette. Valójában erkölcsi elkötelezettség és elvhűség vezérelte. Ezért védte olyan elszántan az 1846/47-i diétán a jobbagyparaszti érdekeket, megnyerve korábbi ellenfelei rokonszenvét is. A brassói román sajtó vele azonosulva idézte megnyilvánulásait, éreztetve, hogy ő maga teljesen nyíltan a cenzúra miatt nem foglalhat állást. Diétai felszólalásainak hallatára Avram Iancu „félisten”-nek nevezte őt.

Nem retorika, hanem a mondanivaló korszerűsége és az érvelés minősége tette Kemény Dénest a liberális ellenzék vezérszónokává, amikor Wesselényi Miklós 1835-től 1848-ig nem szerepelt az országgyűlésen. Általában, ha egy-egy lényeges kérdés napirendre került, Kemény tartotta a program- és irányadó beszédet. Akik utána szóltak, inkább csak kiegészítették. Akik ellene beszéltek, legfeljebb az úgynevezett reálpolitikára, adottságokra, realitásokra hivatkozhattak. Nem véletlenül emlegették a kortársak az ellenzék erkölcsi fölényét, és rögtön tegyük hozzá: ez az erkölcsi fölény alapvetően szellemi fölény volt, azon a politikai porondon, amelyen ész és erkölcs vívta harcát a ravaszság és amorális ellenében.

Kemény Dénes naplófeljegyzései az otthont és hazát kereső ember vívódásairól, cselekedeteinek racionalitásáról ad-

nak számot. Mivel korábbi feljegyzései nem kerültek elő, a jelenlegiek sorrendjét felcseréltük, mert így jobban illeszkednek tematikailag. A következő közleménnyel együtt a magyar nemesi polgárosodás igényének és valóságának egyik legérzékletesebb fejlődésrajzát kapjuk. Láthatjuk, miként bontakozik ki a polgárrá válni akaró egyén környezete kötöttségeiből, anélkül hogy megtagadná azt. A szerves fejlődés tükre ez. Ritkán érhető tetten, ahogy az alkotmányos átalakulás igénye és az egyéni sors, az értelem jegyében ilyen szoros szövetségre lép. Megértjük, miért lett 1848-ban Kemény az erdélyi liberális forradalom egyik vezéralakja, majd Szemere Bertalan munkatársaként tevékeny részese a rend fenntartásának. Alighanem „provokatívak” ezek a vallomások. Olyan kérdéseket is felvetnek, amelyeket nem lehet tetszetős formulákkal elintézni. Mert milyen szépen hangzott, amikor Kazinczy Gábor 1849 áprilisában képviselőtársai előtt felidézte azt, hogy 1837-ben Estei Ferdinánd királyi biztos brutálisan megfenyegette Kemény Dénest, aki erre csak ezt a választ adta: „*Meggyőződésemet követtem.*” És, íme, feljegyzései tanúsítják, milyen belső vívódások emésztették. Vajon nem ezek erősítették meg elszántságában? Nem pesszimizmusa és elkeseredettsége tette rendíthetetlenné? Hiszen lehet-e jobbra és szebbre törekvés belső tusa nélkül?

Miskolczy Ambrus

Kemény Dénes

KOCKA-VETÉS

1840-ben januárjús' végénn.

Ugy nevelni Fijaimat, hogy azon pályát legyenek kénytelenek futni, melyenn Én, kacagányos Öseink' nyomán járok: azaz: Verbőcy néhány titulusánn kívül (melyek közül szinte egy sem ál) csaknem semmit se tudjanak, s enyomán testi és leki tulajdonságaik' fejletlenségében, – középszerű vagy annál is csekélyebb erdélyi birtok mellett Hazának használásra idő és eszköz, – Magának s Családának boldogítására minden mód nélkül szűkölködve, – mint Despotia és szükség' rabjai tengjék keresztül nyomorult létüket: – ugy nevelni, mondom, hogy ily pályát legyenek kénytelenek folytatni, általán nem akarom. – Senki sem hibáztathat, ha gazdaságom' mellőzésével, nem folytatok tovább olyszerepet, melynyomán tönkre jútva (amire gazdaságom' hanyagolása mellett a Kormány' üldözései is, hathatósan vezethetnének) Gyermekeim' nevelését el mellőzni, – s eként az Általam nyelt keservekben Őket örökösítve, azakat életemben kétszeresen kostolni lennék kénytelen: s minyomán általán a szorultság s elhagyottság' sanyaru napjait látnám Családomra várakozni. Vini, – bár leg előrevigyázóbban is, oly hatalmas Kormány' enormis visszaélései ellen, minő a Miénk, – sükerrel csak ott lehet, hón van Kiért, s csak Annak, kinek jövedelmét egy Család' jólléte egészen igénybe nem vette. – Amit Én s Másak tettünk, az is valami: s ha Isten kedvező körülményeket rendel, lehet valamikor valami haszna. – De mikor? S mennyiben? – A századak' leforgása által érlelendő gyümölcs' előérzeténn tengődve kell é Gyermekeimnek is végezni pályájokat? ...

Süker' híjját látni multa s jelenre, lényeges jobbulás' lehetőségének híjját jövőre; nyomnélkül leélt élet' öntudatával, Maradék' s Hazám' sinlése' előérzetével vaktában közeledni Öseim nyomdokain életem teléhez: hosszú haldokláshoz hasonló kiálhatatlan léleksuly! – Érzem „ez nem lehet elrendelése”; érzem „Nekem is van igényem, jóllétre törekedni” – s Amerikára fordul akaratom ellen is, minden fontolgatásaim' nyomán gondolatom.

*

Nem reménylem Én, hogy azon vagyunkábul, melyet innen oda át szállíthatnék, anyi kényelemmel is mint itt, el élhetnék. Itt sem éltem Én munka nélkül, s mondja meg Akárki: '37 évemig mihez jútottam vele?' – Becsülethez? – Egy résznél hihetően; míg Másiknak mérges gyűlölsége kísér. De (teszem) legyen a nagyobb résztüli e becsültetés (amit semminek tartani teljességgel nem akarok): de nem lehet becsületbül Gyermeket nevelni, kényelmes vénséget, s a Maradéknak jóllétet teremteni. Én azt tartom 'Ki igaz buzgósággal és hűséggel szolgál, ez utolsókra is van joga számítani'. –

Azt reménylem, hogy ott, hól a munkának (legyen ész- vagy kéz-beli) nagy böcse van, – tudok anyit még már hanyatló félbeni koromban is szerezni, mennyivel Magamnak és Feleségemnek hátralevő napjainkban némileg, – Gyermekainknek pedig állandóul megalapított jóllétet vihassak ki – legalább Gyermekainknek mondom: mert Magunk' jövendőnk körüli reményeim egy idő óta el csekélyedvén; egoismusok azok' részint már valósulhatlan képeinek tárgyaivá Gyermekainket tűzte ki.–

Helyesebb volna, Minnyájunknak előre ángolul meg tanulnunk. De a mindennapi tapasztalat kétségen kívülé tette Előttem, hogy ha ere várok, itteni körülményeim között; soha meg nem indulhatok.–

El szánám tehát Magamat, hogy közelebbi Magyarországra utazásomkor, pénzt vévén föl, el induljak a rég-sovárgott messzi Honba.

Hazábuli kimenetelemet szeretném úgy intézni, hogy ez alkalommal Magyarhon némely érdekesebb részeit még láthassam meg. És szívesebben venném utamat Német- és Franschononn keresztül, hogy ezeket is futólag láthassam, – hogysem Fiuménál, vagy Triestnél Adriára, vagy dunai hajónn Feketetengerre kelve. Aprilisben indulva, Brithonbul gőzhajónn, május végénn Ámerikába, Hazámba érhetnék, s Newyork-ban, Albani-ban, Buffaló-ban meg más északi városban őszig le telepedvén, – őszre kelve New-orleans-ban meg fordulhatnék, s dél más vidékeit meg utazhatnám. – Életmódul Ámerikában az írói pályát választanám, mihelyt az angolt egészen Magamévá tehetném. Vagy pedig magamat egészen törvény-tanulásnak adva, ügyvédségre törekedném; mely életmód politikai befolyásra ott talán legegyszerűbben és kétség-telenebbül juttathat Akárkit. Vagy végre újság-írásra szánám erőmet. Még a nyelvet anyira Magamévá tehetném (mire, helyben lévén, – két évnél többet nem számítok) innen viendő kis jövedelmemből élnék. – Csak magam mennék; azért, hogy előbb tisztán meg tudhassam „mire szánom oda szálitni Családomat?” – S ebben minden-esetre haszon volna. Ha a szabadság’ hona, reményeimnek, előfogalmaimnak meg felelne; jelesen ha tapasztalnám, hogy ott emberséges Ember (nem lévén kénytelen megélhetés végett kétszínűség’ és ármány ezmesterévé képzeni Magát, mint Monarchiában, hól szinte minden hazugság) jobb érzéseit megóhatja; például nem lesz oly gyanus, áskálódó, hiu előnyökkel kacérkodó, irigy, csalfa, és csuszómászó egyfelül, másfelül meg embertelen sat; s hogy ennél fogva Gyermekeim emberi jóllét felé egyenes irányban és biztosan közeledhetnek, – míg Európában az Emberek’ legtöbb része szinte kénytelen sanyaru szükségben és hátratétetésben sinleni emberséges zorgalma mellett is; vagy jobblét iránti vágyának nemesebb érzelmei’ fölládozásokkal keresni mezőt. Ha továbbá Ámerikában a szorgalmat illően jutalmazva, a hűséget eléggé méltányolva, az igazságot eléggé becsülve lenném: – ily esetben Feleségem is ellenző érzését (reménylenem kell, ha kétségbe esni nem akarok) le győzné Gyermekei’ nyilvános javokért.

Ha ellenben utopiai képzelgéseknek lenném, miket olvastam s hallottam: – ugy valahára resignatio’ révpartjára jutva, megnyugvásomat a dolgok’ itteni folyamában, vagyis nyughelyemet a cinteremben annál bizonyosabban föl találnám. Általán: ’üsse magát ki e próba bármiként is: kételyeim ’s elmeháborgásaim’ e stadiumában, okulás vagy kiábrándulás semmiesetre ártalmos nem lehet; s azon pénz-áldozatot, melybe kerül, kamattal térítheti meg’.

Nem könyelmüleg szánom Magamat e válolatra. Évek érelték Bennem ezen elhatározást. Nem is érzem azt könnyen teljesíthetőnek. Sőt inkább meg vagyok győződve: ’minden könyebb, még meg halni is, mint Hazából ki szakadni’. A hazafiság’ varás’ képzelein el kezdve minden csaknem ellenálhatlan erővel köt szülőtteföldünkhez: a nyelv, melynek zengése öntudatunkat előző idő óta lett fülünkben bájossá, – s melylyel szemben akár mely más nyelv (hanyatló korban már csak töredezeit megtanulható) szavai, durva hangak, melyekenn nemhogy érzelmeit, de gondolatait sem léend talán soha képpes egy Kivándorlott tőkéletesen kifejezni: a szokások, helyzet s körülmények’ ösmerete, minélkül dolgait Senki eszélyesen nem intézheti, s mely okultság ma-

ga szinte egész életet igényel, jó Barátok, kiket eléhaladt korban már nehezebb Magához csatolni, mert zárkózottabb a szív: reputatio, melyet csak hosszas ösmertetés hozhat elé: befolyás, melyet a hiuság, ha sükere nem is valódi, eléggé bír színezn: rokonsági összeköttetések, melyek becsét csak Az képes eléggé föl fogni, ki volt valaha oly helyt, hól se Ő Máshoz, se Hozzá Más nem tartozott: s végre apró helyhez-kötött kényelmek: minő: kies egészséges lakhely, kéjelmes hajlék, szükségké vált fürdővel élés, a Köznép szolgálatra-készsége, Cseléd némi csatlékonysága, mindennemű szolgálattal élés' olcsósága, rendbe-szedett gazdaságunkhoz, s egyéb iparműveinkhez ragaszkodás, – mert kettős annak becse, mit Magunk teremtünk, – sőt még a nemzeti mu'sika is, s egyéb számlálhatlan mellék-körülmények teszik emberi erő által alig megbírhatóvá a kiszakaskodást, körülmények, melyek anyira lényünkhez vannak ragadva, hogy ugy szólván csak bennök, átallok és velük vagyunk azok, amik vagyunk. S mindezekhez még oda kell gondolni a képzelet' erejét, – mely mindazokat, miket el hagyunk, a valóságnál sokkal ígézőbb színben vará'solja később Előnkbe, s másutt néhalán legjobban folyandó dolgaink közepette is, sajgó érzést költ föl keblünkben ... – Érzem Én igenis egész valóságában a kiszakaskodás nehézségeit.

Látom azonban mindezek' ellenében egyfelül azt, hogy mindezen kötelekektüli szabadulás csak Feleségemnek s Nekem nehéz: Gyermekeinknek nem; mert az Ő világok mégeddig szinte csak Mi vagyunk. S miután át látom hasznosságát, és mulhatlan szükségességét, az Ő jövődjökre nézve, kiköltözésnek: egyezik é szülői, sőt emberi szeretettel (mondhatnám 'csalni nem kívánó részrehajlatlansággal') itt tartoztatni Őket? Hát játék é Szülők' kezében a Gyermek? A Szülők jólesésének van é rendelve, vagy cél magamagában? – Másfelül pedig mélyebbecske fontolgtatás csakugyan azt is elég tisztán ki mutatja, hogy értkoru Emberre nézve is a szakíthatatlanaknak tetsző kötelekek, azon alakban, csak fölhevült képzelődés' ábrándai részint; részint meg kipótolható veszteségek, – minőt csakugyan Az is kénytelen szenvedni, ki Szentgyörgy napkor egyik szálásrul másikra költözik. – Legyőzhetlenebb akadály a hazafiság fogalma. De Én (meg vallom) a Haza- és Polgártársak' jogait nem tartom anyira terjedhetőnek, hogy Akárkinék is életét eszközül használhassák. A Polgárzat maga eszköze a Polgárok jóllétének: s egész Polgár csak addig közeleg a Többiek jóllétének lenni eszköze, mig Azaknak többszörös szolgálatával él: s errül egyszer le mondott; terjedhet é továbbra köteleztetése? – Nincs é pedig elég ok lemondásra, például ott, hól hiányzik személy- és vagyon- bátorság; hól vérmérsékünkenn mindennap erőszakot kell tennünk, ha Magunkat és Családunkat veszélybe nem akarjuk dönteni; hól szolgálatunk kicsit vagy semmit sem érhet, mert igaz irány ki tűzve sincs, s ezt említeni is bűn; holott másutt (képzeletünk szerint) hasznos Polgárok lehetnének sat.

Én az ál cosmopolitát gyűlölöm, mert Az azon helynek melybe quoquo modo van, érdeket azért mellöz, mert az egész emberiséget affectálja szűk karjai közé zárni akarani; mit nem tehetvén, semmit se tesz. De a patriotismust nem oly helyhez-kötött érzelemben veszem, mint rendszerint szokás: hanem valamint igaz Cosmopolitának ugy valódi Hazafinak is tartom mindig Azt, ki azon Polgárzatnak, melynek tagjává végzet vagy szabad választása tette, – mindaddig mig javaival él, hűségesen, – Annak különfoggott érdekeit egészen Magáévá téve, de az emberiség nagy céla felé törekvést is szeméi elül soha el nem tévesztve, – szolgál.

A kiköltözés' egyeb nehézségeinn idő é megszokás nagyrészint segítnek. Ami kedvest el hagyunk; talán még kedvesebb valami veri ki emlékünkből, amit nem tudtunk; rendre meg szokjuk, meg tanuljuk, – Köztársaságban anyival könnyebben, minél ter-

mészetesebb az ut, mely elé haladni lehet, – t. i. munkásság; s minél szükségtelenebbek ott a Monarchiák' természetellenes és szövevényes szerkezetével együtt járó teketoriák, ármányok, csalfáskodások sat. – Barátsággá is talán könnyebben szilárdul az ösmeretség őszintébb Egyének közt, s titkolózást s áskálódást föleslegesítő körülmények közt; ámbár ezen veszteség' kipótolhatósága mindenestre legkétesebb. – De mi bizonyos a jövőndőből egészen? – Nem mindennapi próbatétek' egymásbul folyó lánc-sora é maga az élet? – 'Okosan élni és okosan próbálni, teljesen synonymum'. S ha olyan próbát, melyben sokat nyerhetni, ha el sül; s keveset veszthetni, ha vakat vet; 'jó előszámításnak' lehet nevezni, úgy az Én próba-utam is (mert most egyszer csak errül van szó) a vakmerőségek közé nem tartozik; amit az Európában évenként eléforduló számtalan ilyen válolatok is igazolnak.

Imre Flóra

MILYEN NAPFÉNYES, ENYHE ŐSZ

milyen napfényes enyhe ősz
hosszú vénasszonyok nyara
hogy mégis téllal viselős
nem is gondolunk rá soha

csak ezeket a képtelen
aranszínket látjuk itt
a bokrok leveleiben
ahogy meggyűjtve tükrözik

a délben csaknem nyárias
napfény túlhabzó aranyát
de délután már hűvös az
árnyék este ködben a fák

október színek évszaka
mégiscsak érzi már a szív
megreszket fullad máskor a
szájban valami fémes íz

de még az ősz de még a fény
vörösek barnák aranyak
átüt a testek felszínén
valami belső őszi nap

valami lázas sejtelem
a fényt sötétség színezi
ez a tűnékeny végtelen
dércsipe szőlő ízei

DOLCE STIL NUOVO

mivel szeretlek nincs más életem
terajta kívül és szobor-halottan
létezem és nincs az elefántcsontban
lélek amikor nem vagy énvelem

mivel szeretlek csak azt élvezem
ami – bármi – veled van kapcsolatban
s ha nem rád emlékeztet mindegy hogy van
vagy nincs hisz nem érdekel semmi sem

ó veled töltött áldott szombatok
az éjszakák himnuszát egyre zengem
ilyenkor érzem hogy élő vagyok

ebben a földi-égi szerelemben
az Úr lelke szememből kiragyog
amikor megérintesz végre engem

TÉL

halottak napján leesett a hó
csak hideg és sötét azóta tél van
az állat rejtőzik a kotorékban
riadozva nyugtalan aluvó

kirajzolt néma hontalan idő
szoronganak akik egymásra várnak
súlyosan függő nagy tömbök a házak
az éjszaka tömege egyre nő

labirintus a szeretőknek álma
a testek összebújva fekszenek
hajnal felé már fojtogat a párna

az egyik mozdul tétova kezét
nyújt tapogatni ott van-e a társa
megérinti s álmában megremeg

EHEU, FUGACES

futvást az évek édesem édesem
ránccok verődnek holnap az arcodon
tehetség szépség rothadékony
sár csak a test gyönyörünk edénye

elsiklanak nincs nincs soha vissza út
ha húsod egyszer már megereszkedett
nagyot hallasz lassan botorkálsz
és csak az ifjukorodra gondolsz

mert elmegyünk mind biztosan elmegyünk
és nem marad meg semmi belőlem itt
ha nem szorítsz most mellkasodhoz
holnap üres levegőt ölelhetsz

nem bűn talán ha életem életed
másra fecsérled mint hogy együtt legyünk
mi más értelme van hogy itt vagy
s itt vagyok ebben a saeculumban

nincs más igazság csak ha a testre test
simul szeretve nincs se örök se nagy
az évek évek elgurulnak
ez a miénk csak ez a közelség

Szakács Eszter

SZÁM SZÉLÉRŐL LEHULL

Szám széléről lehull,
mint morzsa, a neved.
Már egy veréb
se lakna jól veled.

Fölfaltalak, mégis
mind éhesebb vagyok.
Buzgó arcomon
mindenütt vérnyomok.

Most bennem élsz,
akár a semmi,
és egyre nősz,
te kezdesz engem enni,

míg nem leszek már
más, csak üres burok,
mit kitölt az éjszaka
s a csillagok.

MINT EGY ÓRIÁS GOBELIN-SÁTOR

Ó, ez az áprilisi ég,
ez a boldogságtól alélt arc,
ahogy ráhanyatlik a hegy vállára!
Ahogy csuklóm, nyakam a szél, az édes szájú,
gyöngéden harapdálja,
ahogy kurta pólóm alá surran,
tapicskol kölyökkutya-lába!
Futok, futok, a téren sárkányzöld kút
vizéből galambokkal iszom.
A fák alatt már
türelmetlen toporzékol víg unikornisom.
Helyezkedj el te is e kárpit szövetében,
melynek minden részlete
felújítva, tisztán ragyog,

s hol fanfárjaikkal felsorakoztak
a piros ruhás angyalok.
Kinyílik a tavasz,
mint egy óriás gobelin-sátor,
s mi mind lelkesen felkiáltunk, hogy:
„Ez szép munka volt, Nagy Restaurátor!”

Bényei Tamás

JELENTÉSEK KÖNYVE (I)

A SZÁZ ÉV MAGÁNY-ról

Abszolút jelen: két pillanat

A SZÁZ ÉV MAGÁNY-t röviddel megjelenése után afféle felszabadításként ünnepelték. A gyorsan kialakuló kritikai hagyományban e felszabadításnak legfőképpen talán két, egymással szorosan összefüggő vonását szokás kiemelni. Eszerint García Márquez regénye egyrészt újjáteremti, világirodalmi rangra emeli az orális, „tisztá elbeszélést”;¹ másrészt, ezzel összefüggésben, és a kritikai hagyomány talán ebben ért egyet leginkább, a regény a mitologizálásnak radikálisan új és (a szó minden értelmében) eredeti formáját valósítja meg. Az európai irodalom inautentikus (mert nosztalgikus, mert túlintellektualizált, vagyis demitologizáló, mert a mítosz másságában megtalálni vélt preracionális transzcendencia vagy érték restitúciójának vágyától vezérelt) mitologizálásával szemben García Márquez módszere spontán, valódi mitopoétikus látásmódot képvisel, hiszen ő még (és ez a „még” fontos és ellentmondásos eleme az újszerűség hangoztatásának), aracatacai gyermekkorának köszönhetően, a mitikus világlátás élő gyökereihez kapcsolódik. Ekként példát mutatva nem egyes mítoszokat, ritualémákat rekonstruál, hanem, a mítoszalkotó képzelet élő örökségében megmerítkezve, valódi, eredeti mitikus világot teremt.²

Az efféle olvasatok a regénynek elsősorban két, idő- és létszemléletében megnyilvánuló sajátosságát emelik ki. Az egyik a fantasztikum, a természetfeletti elemek újszerű kezelése, amely valamiképpen a regényvilág ontológiai egyneműségéhez vezet, a másik pedig a sajátos történetkezelés eredményeképpen fellelni vélt abszolút egyidejűség.³ Ahelyett, hogy ezen értelmezői hagyomány létjogosultságát, illetve az efféle alapfeltevésekből kiinduló olvasatok éleslátását vitatnánk, érdemes szemügyre venni a regény szövegének két, ezen értelmezések által privilegizált helyét, amelyek a mitikus létszemléletből kiinduló „megfejtéseknek” talán legfontosabb támasztékai.

Az egyik ilyen pillanat Pilar Ternera utolsó felbukkanása; amikor megtudja, hogy az utolsó Aureliano is a Buendiák öröklődni látszó vérfertőző vágyától szenved,

„Pilar Ternera-ból kitört a mélységes nevetés, az a régi, szilaj nevetés, amely végül olyan lett, mint a galambturbékolás. Egyetlen Buendia szívének a titka sem maradhatott rejtve előtte, hiszen

egy évszázad kártyái és tapasztalatai megtanították rá, hogy a család története csupán az elkerülhetetlen ismétlődések (*repeticiones irreparables*) láncolata, olyan kerék, amely akár az idő végezetéig is forogna, ha lassan és óhatatlanul el nem kopna a tengelye.”⁴

A másik pillanat – nem véletlen talán – az olvasás egyik pillanata: az utolsó Aureliano, miután teljesen egyedül maradt, rájön a kéziratok megfejtésének utolsó kulcsára („*la protección final*”): „*Melchíades az eseményeket nem az emberek megszokott időrendjében helyezte el, hanem úgy sűrítette össze egy évszázad mindennapos epizódjait, hogy ugyanabban a pillanatban együtt legyen érvényes valamennyi (todos coexistieran en un instante)*” (425; 446). Mielőtt e két kivételezett helyzetbe került részletet elolvasnánk, érdemes megállapítani egy nyilvánvaló tényt: a szöveg e helyeinek privilegizálása, önértelmezésként, a regényről szóló kijelentésekként való felhasználása azzal jár, hogy az idézett mondatokat mintegy kiemeljük a szövegből, azon kívülre helyezjük, s a szöveget így elkülönítjük egy nagyobb, „ártatlan”, öntudatlan részre, illetve egy néhány kijelölt helyből álló metaszövegre, amelyben a regény önmagáról beszél. Most ne kérdezzük meg, vajon a szöveg minden elemének ontológiai egyneműsítése mennyiben kérdőjelezi meg ugyanennek az eljárásnak az olvasási stratégiáját (vagyis amit ez az olvasat mond, el- lentmondani látszik annak, amit csinál). Ehelyett inkább vegyük szemügyre a két kivételezett helyet.

Pilar Ternera felismerésének esetében az értelmezés alapja a forgó kerék („*rueda giratoria*”) szerkezet, amelynek két tagja a magyar fordításban meglehetősen távol került egymástól. A SZÁZ ÉV MAGÁNY létszemléletének alapja eszerint (Palencia-Roth, 67) a keleti filozófiából és Hérakleitosztól kölcsönzött forgó kerék képe, egy afféle Alef-metaphora: a lét forgó kerekén, írja Palencia-Roth, a felfelé és a lefelé ugyanazt jelenti. „*Minden pont egyforma ontológiai érvényességgel bír. Nincs olyan hely, amely valóságosabb, avagy mágikusabb volna, mint a másik, mert mindegyikük összecserélődhet, és mindegyik része ugyanannak a totális valóságnak*”, ahol a *coincidentia oppositorum* elve érvényesül (67).⁵ Palencia-Roth ugyan hangsúlyozza, hogy nem valami transzcendens, netán misztikus látomás terepének tartja a regényt, amelyben a világ egész változatossága egyetemes egységben oldódna fel, mégis nehéz másként olvasni ezt az értelmezést, hiszen a regényvilághoz képest kívülről/föntről, transzcendensnek joggal nevezhető szintről tekint le a történetre, olyan pillanatot találva, amely így mégsem része, vagy privilegizált része a forgó keréknek. A forgó kerék képét tartalmazó mondat tüzetesebb vizsgálata egyéb kérdéseket is felvet. Pilar Ternera belátásának megfogalmazása, hasonlóan a regényben található összes többi, önmagát metaszöveggé felkínáló megállapításhoz, egy sajátos narratív modalitáson belül hangzik el, amely kétségeket hagy afelől, hogy voltaképpen honnan is érkezik a belátás. Van-e távolság ebben a pillanatban Pilar Ternera és az elbeszélő között? Ki állítja, hogy az, amire Pilar Ternerát megtanította a kártyavetés és a tapasztalat, vagyis ez az elnyert, megszenvedett tudás, a regény egészét tekintve *igazsággént* olvasható? Egyáltalán, melyek ennek az igazsággént működő tudásnak a forrásai? A tapasztalat, a kártyavetés és az idő, a megélt élet pusztaságossága – és ebben a tekintetben Pilar Ternerával valóban egyetlen szereplő sem versenyezhet – garantálja a megszerzett tudás igazságát? Vagyis épp az idő hosszúsága, kiterjedése, a tapasztalatok lineáris felhalmozódása, amit maga a belátás tagadni látszik? Az idő állandóságának felismeréséhez tehát épp az idő múlásának, változásának tapasztalása szükséges? És vajon a tapasztalat mellett miért éppen a kártya a felismerés másik forrása? A kártya, amely a történet során gyakran sugall valami alternatív kauzalitást, amely olykor irányítani látszik az eseményeket (Arcadio José halála például egyértel-

műen a kártyák tévedésének következménye), és amely a felejtőkör alatt egy időre átveszi a valóság megszervezését. Amely, amint látni fogjuk, valamiképpen a jelek, az írott jelek metaforájaként szerepel. Pilar Ternera kártyajóslásával kapcsolatban soha nem teljesen világos, vajon ő irányítja-e a kártyákat avagy fordítva: ő csak olvassa a kártyalapok véletlenszerűen egymás mellé kerülő jeleit. Avagy talán a kártyák olvassák és értelmezik a történetet, többnyire Pilar Ternera számára is értelmezhetetlen próféciák formájában. A kártyavetés, a kártyákból való jóslás ugyanazon korlátozott számú jelek és szimbólumok véletlenszerűnek tűnő, ám talán ismeretlen szabályoknak engedelmessé ismétlődése; vajon ugyanazt jelenti-e a forgó kerék örökös ismétlődése, ha valóban figyelembe vesszük a kártyák szerepét a mondatban? És vajon a forgó kerék mellett miért a magyarul egyszerűen láncolatnak fordított „*engranaje*” („*fogaskerekek egymásba kapcsolódása*”) a másik, a forgó kerékkel grammatikailag egyenértékű metafora? Valóban a mitikus körkörösséget sugallja-e a „*jövátétel*” (és nem elkerülhetetlen, ahogyan a magyar fordításban szerepel) *ismétlődések fogaskerek-láncolata*? A kártyafigurák véletlenszerű ismétlődésével együtt mit jelent a gépezetmetafora (amelyet a „*tengely elkopásának*” képe tovább erősít)?

A másik privilegizált pillanatnak, az olvasás pillanatának olvastán az a kérdés merül fel szinte törvényszerűen, amelynek megválaszolásához, úgy tűnik, elengedhetetlen a kívülkerülés gesztusa: melyik szöveget olvassuk mi? Ha a mítosz egyidejűsége, az abszolút jelen valóban a SZÁZ ÉV MAGÁNY idő- és létszemléletének adekvát modellje, akkor erősen megnövekszik a valószínűsége annak, hogy mi, a SZÁZ ÉV MAGÁNY-t olvasva, Melchiades kézíratait is olvassuk (vagy legalábbis, mint Michael Wood írja, olyan szöveget, amely Melchiades pergamenjeinek státusára aspirál)⁶ – s ez egy sor érdekes kérdést vet fel, amelyekre később vissza kell még térnünk: milyen státust vindikál magának Melchiades szövege? Prófécia, apokalipszis, netán mágikus erejű szöveg, avagy a Macondóról szerezhető ismeretek, a Macondo életét irányító archetípusok megszentelt tárháza? Hogyan viszonyul a regényvilághoz? Mint annak megfejtése, kodifikálása, megismétlése? Részesei lehetünk-e az Aureliano számára az olvasásban testet öltő revelációnak – vagyis mi vagyunk-e a regény utolsó lapjain a kéziratokat olvasó Aureliano? Vajon lehetünk-e egyáltalán Aureliano, hiszen mi már olvastuk a regényt? Ha a SZÁZ ÉV MAGÁNY-t olvasva valamiképpen Melchiades szövegével is dolgozunk van, akkor ez utóbbival csakis mint már eleve megfejtett, kódjaitól megfosztott szöveggel találkozhatunk. Vajon elesünk-e ezáltal a megfejtés lehetőségétől, s olvasásunk vajon nem minden pillanatban újra megtett kísérlet-e ennek az elvesztett lehetőségnek allegorizálásként való visszanyerésére?

Mennyiben tekinthetők Melchiades kézíratai a regényvilághoz képest kívülieknek, netán transzcendenseknek? Amikor Aureliano a pergameneket olvassa, az eksztatikus tónus revelációt, feltárlást ígér, a történet jelentésének/igazságának feltárlását, azt a pillanatot, amikor a történet megtér önmagához, önmaga igazságával szembesülve (vagy azt önmagából kitermelve) jelentést nyer, jelenlétté-jelenné válik. Ha úgy tetszik, a jelen időnek mint az igazság csakis olvasás által elnyerhető feltárlásának pillanatát. Kérdés, hogyan tétéleződik a *jelentés*, *jelenlét*, *igazság* fogalma a regényvilágon belül. Figyelmen kívül hagyható-e az a tény, hogy a teljes jelenlétné mint az igazság feltárlásának pillanata paradox módon épp egy szöveggel való találkozás, az olvasásban való megkettőződés, a szövegben mint másikkban való önmagunkra ismerés pillanata (a „beszélő tükör” metaforája)? A reveláció tehát a megkettőződésben következik be, talán másképpen be sem következhetne: lehetséges, hogy épp megkettőzöttség mi-

volta a reveláció? „Mert ami itt visszatükröződik – írja Derrida –, az a kettéhasadás önmagában, nem pedig mint önnön képének önmagához való hozzáadása. A visszatükröződés, a kép, a megkettőződés kettéhasítja, amit megkettőz. A visszatükröződés eredete különbséggé válik. Ami önmagára tekinthet, az nem egy.”⁷ Lehetséges, hogy a pergamenek valóban revelatív igazsága immanens, amennyiben csak annyit jelent, hogy a pergamen – írás? Fontos-e és kapcsolódik-e az előző kérdésekhez az a tény, hogy Melchiades szövege hangsúlyozottan írott és olvasott szöveggént létezik? Melchiades sokszor és sokfélet mesél a Buendíáknak: vajon miért saját történetük az egyetlen, amely, úgy tűnik, csakis írott, sőt sifirizott formában hozzáférhető?

Ha Melchiades szövegében minden egyszerre történik, minden egyszerre *van*, miért olvas Aureliano mégis hozzánk hasonlóan: lineárisan, lapról lapra, kétségkívül *történetet* olvasva, amelynek kezdete és befejezése van? Hogyan lehet igaz egyszerre az egyidejűség és a történetyszerűség? S vajon mindezen kérdések után még mindig Alefet, utópisztikus szöveget véljünk-e látni Melchiades irataiban, amely valóban a mítikus időtlenség, az abszolút jelen időbeliségébe emeli a Buendía család történetét?

A mítosz abszolút jelen ideje rendkívül könnyen összetéveszthető egy mindenütt ható nem-jelenléttel. Ha ez utóbbit tekintjük kiindulópontnak, a pillanatok egyenértékűsége nem valamely, a transzcendencia felsőbb nézőpontját legalábbis segítségül hívó látás szemszögéből valósulna meg, hanem, ha úgy tetszik, jóval profánabb szinten. Amennyiben Melchiades kéziratai valódi revelációval szolgálnak, úgy ez a reveláció aligha az abszolút jelen mindenüttvalóságának felismerése. A száz év magány az egyes pillanatok magánya is: egyetlen pillanat sincs önmagának, önmaga számára teljesen *jelen*, mert minden pillanat – mint ismétlés, feledés, emlékezet, mint *írás* – mindig máshol, máskor is van. Melchiades pergamenjei, ezek az írottságukkal hivalkodó szövegek valódi reveláció hordozói. Revelációjuk nem más, mint az írás ténye, az írás mindenütt való jelenléte mint a teljes jelenlét hiánya. Ha a megfejtett kéziratok megfejtik a Buendíák történetét, ha valóban *visszatükrözik* a regényvilágot, akkor mint ismétlést, mint az írás logikája szerint működő világot tükrözik azt.

A mostban: az első mondat

Hol van a regényben a jelen idő? Hogyan létezik a *most*, a jelenlét pillanata? A kérdés megválaszolásának kezdeteként talán nem kellene mást tenni, mint elolvasni az olvasás mostjának, jelen idejének kezdetét, megalapítását: a regény első mondatát. „Hosszú évekkel később, a kivégzőosztag előtt, Aureliano Buendía ezredesnek eszébe jutott az a régi délután, amikor az apja elvitte jégnezőbe” (17).

A mondat olvasásának megnehezítéséhez talán hozzásegít annak a ténynek a felismerése, hogy a magyar fordítás három helyen tér el az eredeti szövegtől (*tévedésről* azonban aligha beszélhetünk); az „*eszébe jutott*” eredetileg „*recordar*” („*emlékezni*”), a „*jégnező*” pedig „*conocer el hielo*” („*megismerni a jeget*”). Ezekre a különbségekre később vissza kell majd térnünk, előbb azonban a harmadik különbséggel kell számot vetni. A főmondat egyszerű múlt ideje („*eszébe jutott*”) helyett az eredetiben egy sajátos szerkezet szerepel, amelyben keverednek az időbeli és a modális vonások: „*había de recordar*” (a magyarban talán az archaikus „*emlékezendő volt*” áll legközelebb hozzá, amely egyidejű múltira és jövőre utalásával eláruul valamint a spanyol szerkezet lényegéről).

Az „*haber de*” szerkezet, mint Michael Wood, a mondat legalaposabb olvasója megjegyzi, egyszerre néz előre és hátra; arra a pontra mutat, ahol „*a történet jövő ideje már múlttá változott (mert mindig is az volt) az elbeszélő számára, az olvasó számára pedig jelené.*

A nyelv, anélkül, hogy kizökkenne ritmusából, vagy bármi rendkívülít csinálna, csendesen végrehajtja ezt a különös tranzakciót. Ilyenkor egy pillanatra tudni szeretnénk, hogy ki beszél, ki rendelkezik ezzel a tudással, ki adja ezt az apró jelet” (Wood, 18). A szerkezet jelenléte ugyanakkor, a jelen és a jövő mellett, a történet megalapozó múlt idejét, a főmondatban jelzett cselekvés jelen idejét is befolyásolja: a pillanat (a kivégzőosztaggal való szembenézés pillanata) nem teljesen jelen pillanat, nem is volt soha, hiszen rögtön két múlt is betüremkedik: a jég megismerésének ideje, hosszú évekkel azelőttről, és az a pont, ahonnan az „haber de” működésbe lép, vagyis ahonnan az „emlékezendő volt” elrendeltsége, „volt”-sága hatályba lépett. A mostba behatoló múlt afféle ősképként, eredetként tételeződik, amit a jégnézés emlékének későbbi ismétlődései a szövegben helyben is hagynak; csak hogy a mondat sajátos időszerkezete miatt az őskép, a valamikori most pillanata is valamiképpen jelen-telenné, teljes jelenlététől (mint jelentésétől) megfosztottá válik, hiszen – s ezt sugallja a mondat felépítése, jelentőségét, jelentését csak hosszú évek múlva nyeri majd el – a kivégzés pillanata, hiányként, beépül a jégnézés pillanatába is. A mondat időbelisége ekképpen két olyan most közé feszül ki, amelyek részben éppen egymásba hatolásuk miatt nem lehetnek teljesen jelen – s az „habia de” a két pillanat egymáshoz képest való jelentését, a jelentést mint valahol a két pillanat között tételezett jelentőséget ígéri. Amint Michael Wood írja, a szerkezet a végzetszerűség érzetét kelti, de ugyanakkor azt az érzést is, hogy a végzetszerűség nem más, mint az elbeszélés elrendezésének, a történetbe rendezésnek a következménye: a látszólagos végzet nem eleve elrendeltség, hanem csak a visszatekintés belátása (Wood, 43).

A mondat időszerkezete más szempontból is tipikusnak mondható. A gyermekkori emlék és a kivégzőosztag egyértelműen egy eredetet, kezdőpontot, illetve egy végpontot sugall. Úgy tűnik, egy élet (Aureliano ezredes élete) kap itt világos, határozott keretet, egy gyermekkori pillanat és a halál pillanata közé illeszkedve. Mégis kétségtelen (eltekintve most a két pillanat jelen idejének kérdésességétől), hogy a mondat *becsap*. A jégnézés nem a történet kezdőpontja – sőt José Arcadio Buendía szempontjából végpont, mint a Macondo alapítását megelőző álom megfejtésének pillanata, vagyis reveláció –, hiszen már a szöveg következő mondatai jóval régebbi időkbe mennek vissza, és az egész első fejezet azzal telik el, hogy utolérje magát, illetve legalábbis az első mondatban tételezett eredet-pillanatot, hogy aztán a második fejezetben még régebbre jusson. A végpont esetében a becsapás, ha lehet, még nyilvánvalóbb: a kivégzőosztag előtt álló Buendía ezredesnek ez a pillanat nem a halál pillanata; a kivégzőosztag katonái csatlakoznak hozzá új hadjárata megindításában, és Aureliano ezredes összesen háromszor „hal meg”, mielőtt fizikai létezése valóban véget érne. Az első mondatban tételezett végpont tehát még többször kitolódik, elhalasztódik, mielőtt az igazi végpont elkövetkezne. Az első mondatban sugallt idő, s ezt a történetbe való *belevettség* érzése alátámasztja, valamiképpen a *halasztás*, a haladék ideje, két destabilizált most közötti, illetve egy odébb tolt, elhalasztott vég előtti idő. A történet keresi önmaga *mostját*, eredetét és végpontját, akárcsak az első mondat, amelyben a most, az eredet és a végpont is mint önmagától különböző, más pillanatok lenyomatait, nyomait már eleve magán viselő pillanatként konstituálódik: „Az eredet utáni vágy egy eredet nélküli szintaxison belül lévő nélkülözhetetlen és elpusztíthatatlan funkcióvá változik” (Derrida, G., 243).

A mondat azért annyiban legalábbis eredetként működik, amennyiben a szintaxisa (főképpen az „haber de” szerkezet, amely az egész szövegben visszaköszön, és mintegy

az elbeszélés narratív modalitását adja) a szövegben ismétlések láncolatának kiindulópontjául szolgál. A „*hosszú évekkel később*” formula valóságos refrénként működik.⁸ Mit jelent vajon ez az ismétlődés? Miért éppen ez a formula jelképezi a regény (és talán a „mágikus realizmus”) időkezelését?

A „*hosszú évekkel később*” formula folyamatos, összefüggő történetet ígér, amelyben a jelentés elnyerésének folyamata megszakítatlan, ahol az emlékezés a múltnak és a jelennek mint két jelen időnek termékeny kapcsolataként tételeződik. Kilendíti, mozgásba hozza a történetet, az elbeszélést, azáltal, hogy mindig előreugorva valahová (igaz, ez a *valahol* kizárólag a felidézett emlék jelen idejével való kapcsolatában nyeri el stabilitást nem nevezhető, hiszen csak „*hosszú évekkel később*”-ben meghatározott határoztottságát) tételez egy – később relatívnak bizonyuló vagy elhalasztódó – végpontot, amelyhez a közeledés mintegy energiát ad az elbeszélésnek. Ugyanakkor azonban a „*hosszú évekkel később*” kiszakítja a történetet az egyszerű most teljes jelenidejűségéből, legyen ez a most az esemény vagy az emlékezés pillanata. Mindkét most önmagán belül kettőződik meg, teljes jelenlétét mint önmaga jelentésének feltárulását a történet egy távoli pontjára kihelyezett másik felétől várva. Gyakran vissza sem tér az emlék, vagy ha igen, csak önmaga emlékké válásának pillanatára emlékeztet, semmi másra. Olyan ez a „*hosszú évekkel később*” szerkezet, mint egy hegymászó útján a kapaszkodókapcsok, amelyeket valaki előredob, s így a hátralévő út mintegy ezekhez képest osztódik fel és méretik ki, ám később a hegymászó szinte véletlenül akad csak rájuk, és amikor odaér, már nem is lehet tudni, mire szolgálnak tulajdonképpen, vagy nincs is szüksége rájuk, valahogyan irrelevánssá váltak, sőt rájuk lépve inkább meginog, egyensúlyát veszti az ember.

Ekként minden pillanat kettős, öntükröző pillanat, amelynek todalékra, függelék-re van szüksége a teljes jelenné váláshoz – nem beszélve arról, hogy a szerkezetnek és az első mondat szintaxisának gyakori ismétlődése az e szintaxisba zárt történetelemeket külön sorba rendezi, egymást értelmező és egymás értelmezésére váró, egymást megismétlő elemekké: jelekké változtatja. A „*hosszú évekkel később*” kezdetű mondatok nemcsak önmagukat – illetve önmaguk jelöltjeit – jelentik, hanem az összes többi hasonló szerkezetű mondatot is. Következésképpen a mondatok jelöltjei (az általuk jelölt valóságdarabok) hasonló, egymást ismétlő-jelentő viszonyba kerülnek, vagyis maguk is jelölökké válnak.

Az első mondat tehát eleve írásként (a derridai értelemben vett írásként) tételezi önmagát és a regényvilágot is, ahol az írás a jelenlét (jelentés) eredendő megkettőzöttsége, önmagából való kiszakítotttsága, a jelenlétben már mindig ott lévő hiány: „*Az írás mindig elválasztásban, sebben, hiányban kezdődik*” – írja Derrida, majd Edmond Jabès idézi: „*Egy könyv első lapját mindig jelöld meg vörös szalaggal, mert a sebhely a kezdettel íródik bele.*”⁹

A mostban: a történetek

Az első mondat időszerkezete talán némileg igazolja azt az önkényes döntésünket, hogy a szöveg következő mondataiban elsősorban az időhatározókat olvassuk, arra a kérdésre keresve a választ, hogy vajon mi történik az első mondatban eredetként, illetve valaha volt mostként, elmúlt jelenlétként tételezett pillanattal, vagyis a jégnézés-sel – és általában az elbeszélte történet mostjával. „*Macondo akkor hús-vályog- és bambusz-házból álló falu volt egy folyó partján, amelynek áttetsző vize őskori tojás nagyságú, sima, fehér köveken hőmpölygött. Annyira új volt a világ, hogy sok minden még nevet se kapott, s ha meg*

akarták említeni, ujjal mutattak rá. Minden év márciusában egy ágrólszakadt cigánycsalád vert sátrat a falu végén, és sípok, dobok fülsiketítő lárájával hirdette a legújabb találmányokat. Először a mágneset mutatták be. Egy testes, torzonborz szakállú verébkező cigány, aki Melchiades néven mutatkozott be, harsány hangon bocsátotta közszemlére a macedóniai alkimista bölcsek nyolcadik csodáját, ahogy ő nevezte” (17).

Milyen hatással van a történet idejének meghatározására a második mondat *akkor* szava? Az első mondat melyik pillanatát helyezi el ez az „akkor”? Az emlékezését vagy a jégnézését? Ha úgy véljük – kétségkívül helyesen –, hogy az utóbbit, akkor vajon fontos-e annak az apró, de nyilvánvaló ténynek a felismerése, hogy a második mondat jelenének azonosítása, az olvasásnak ezen a pontján, kizárólag az olvasó döntésétől függ? Az első mondat két, igével jelzett *mostja* közül ugyanis bármelyik folytatható lenne ezzel az egyszerű „akkor”-ral. Emez alig észrevehető, az első és második mondatot elválasztó döntésre kétségkívül az eredetre, kezdőpontra utaló szavak készítenek („*őskori tojás*”, „*új volt a világ*”), amelyek az elbeszélte jelen időt az első mondatban jelzett két pillanat közül a korábbihoz rendelik, s amelyek így az első mondat eredet-ígétét látszanak beváltani. Az „*akkor*” („*azokban az években*”, „*azokban az időkben*”, „*akkoriban*” stb.) az egész regényre jellemző időmeghatározási és időváltási módot vezet be. Mit jelent az, hogy „akkor”? *Mikor* van az *akkor*? Meghatározható-e bármi mással, mint az első mondatban megnevezett „*régi délutánnal*”? Elhelyezi-e valahol az „akkor” ezt a régi délutánt? Vagy éppen fordítva: az „akkor”-ral jelzett időszakot határozza meg a régi délután? A további kérdőszavak felsorolásának értelmetlensége nyilvánvalóvá teszi, hogy a „régidélután” és az „akkor” kizárólag egymáshoz képest helyezik el a két mondatban tételezett jelen időket az időben. Nincs külső időparaméter, amely a „de mégis, mikor?” kérdésre bármiféle feleletet adhatna. A két mondat időbelisége egymásba nyílik és egymásba zárul.

A „*minden év márciusában*” a fentiekhez képest meglepetéssel szolgál, hiszen a még csak félig-meddig elnevezett világban van már időszámítás, vannak évek, és főleg vannak hónapok. Az időmeghatározás kétségkívül konkretizálódik – de vajon nem kell-e végső soron mégis csalókanak tekintenünk ezt a pontosságot, amely megint kizárólag az előző időhatározóhoz („akkor”) képest helyezi el a történet idejét? Az ismétlődő márciusok vajon nem csak egy gyermeki emléképpel felidézett, kívülről teljesen meghatározatlan időszakot osztanak-e fel *belülről*, kihasználva az „akkor” által kínált lehetőséget az első mondat *mostjának* észrevétlen kitégítésére, széthúzására, elbizonytalanítására? A jégnézés délutánjának jelen ideje így nemcsak önmagát, de egy korszak *mostját* is jelenti, miáltal szemantikai többletteleher, a szimbolikusság terhe rakódik rá. Az „akkor” és a „minden év márciusában” együtt lehetővé teszi, hogy az első mondat *mostját* fellazító „akkor”-on belül a *most*, a történet jelen ideje a jégnézésnél jóval korábbra kerüljön. A következő mondat tovább pontosítja az időt. De mihez képest első az „először”? Az „akkor”-ral meghatározott őskorszak márciusaihoz képest? Netán az őskorszakon belül külön időszakot jelölő ismétlődő cigánylátogatások idejéhez képest? Így jutunk el a növekvő pontosításnak álcázott fokozatos elbizonytalanítások során keresztül az első olyan történetelemig, Melchiades fellépéséig, amely, önmaga csalóka konkrétségében megnyugodva, már nem igényel külön időhatározót. Elkezdődik egy történet, a mágnes bemutatásának és José Arcadio Buendía első bolondériájának története, amely a következő mondatokban már kizárólag önmaga belső időviszonylatai által, önnön logikája szerint folytatódik („*Akkoriban*”, „*hónapokon át*”). De vajon tudjuk-e, hol vagyunk? Csak annyit tudunk, és ez elegendőnek is tűnik mind-

addig, amíg az anekdotát olvassuk, hogy José Arcadio és a mágnes történetén belül, az ezzel a történettel teljesen kitöltött mostban vagyunk. De hol van a történetnek ezzel az anekdotával kitöltött mostja? Akkor. Először. Mindig akkor és mindig először.

A „mikor?” kérdésre az egész regényben a legegyszerűsebb és leghelyesebb válasz minden pillanatban: „Amikor ez történt.” A történet aktuális jelene ekként mindig a történet egészéből kiszakított, kizárólag belülről meghatározott jelen?

Egészen váratlanul, a José Arcadio Buendía bolondériáját elmesélő történetbe ékeződik be az első (és majdnem az egyetlen) konkrét utalás a *külső időre*: a pátriárkának mágnesrudáival az áhított arany helyett csak egy tizenötödik századi rozsdás páncélt sikerül kibányásznia az újdonsült világ földjéből. Az üresen kongó, csak egy elmesésedettség csontvázat magába rejtő – vagyis üzenetét, jelentését ürességgé, semmiként felkináló – páncél csábító allegorizálásától itt el kell tekintenünk, mert az időhatározók kontextusában csak a kora érdekes: származása pontos idejének meghatározása természetesen semmivel nem visz közelebb a történet idejének külső, kívülről való azonosításához. A feltehetően egy konkviztádor csontvázat őrző páncél felbukkanása csak magát a történetet *adja fel*: a mitikus ősidő, a befejezetlen világ abszolút kezdete relativizálódik, és a kezdet, az eredet, a dolgok még megnevezetlen állapota inkább a felejtés eredményének, mintsem egy valódi eredet még tiszta ürességének tűnik. (Hasonló szerepet tölt be az első fejezet egy későbbi epizódjában az őserdő – valóban őserdő – mélyén talált korhadó gálya.)

A következő bekezdés már ismétlés: „*Márciusban visszatértek a cigányok*” (18). Az elbeszélés fokozatosan, szinte észrevétlenül, José Arcadio Buendía ismétlésekből álló történetévé változik, amelyről ezen a ponton nem tudni, milyen kapcsolatban (időbeli vagy logikai kapcsolatban) áll az első mondatban eredetként jelölt régi délutánnal – ekkor még az sem világos, hogy Aureliano ezredes, az első mondat emlékező alanya, akiről oldalakon keresztül szó sem esik, José Arcadio Buendía fia.

A cigányok visszatérése és José Arcadio Buendía bolondériái által szervezett idő önmagán belül is meghatározatlan hosszúságú. A napfény-hadviselés tervének kidolgozása után José Arcadio Buendía „*Több éven keresztül várta a választ. Végül, a várakozást megunva...*” (19). A két mondat időbeliségét ismét kizárólag az előző mondat, illetve az illető időszak eseménytelitettsége szabja meg. Igaz: csak José Arcadio Buendía, a „főhős” szempontjából értelmezett eseménytelitettsége. A fejezet során ugyanis a már egyszer elbeszélte időszak újra feldolgozódik, amikor Macondo története szervezi az időt (az ebbe a történetbe való belépés szava az eddigiekhez hasonlóan meghatározatlan: „*José Arcadio Buendía eleinte afféle ifjú pátriárka volt*” [24]), s itt ismét felidéződik Melchiades törzsének első felbukkanása, egy másik történet részeként.

A José Arcadio Buendía balul sikerült expedícióját követő márciusban új, fiatal cigányok jönnek Melchiades halálhírével: ezen a ponton éri utol a történet önmagát, az első mondat régi délutánját, s ekkor ismétlődik meg az első mondatban bevezetett refrén is: „*hosszú évek múltán*” (31). Csakhogy mire az elbeszélés visszaérkezik hozzá, az első mondat ösképe már beilleszkedett egy másik történet ismétlődéseinek láncolatába: nem eredet-kezdőpont többé, hanem maga is ismétlés. A jégnézés öskép voltát, jelenidejűségét vizsgálva az is kitűnik, hogy a márciusi délután jelentősége korántsem egyértelmű: vajon mire emlékszik Aureliano ezredes a „halála” előtt: a jég látására, megérintésére avagy arra a tényre, ami mintegy beburkolja az egész képet: Melchiades halálának bejelentésére? Egy hallgatag örménytől tudják meg a hírt, aki José Arcadio Buendía Melchiades hollétét firtató kérdésének hallatán bűzös kátránytocsává

alakul, és „*a tócsa fölött ott lebegett válaszának visszhangja: – »Melchiades meghalt«*” (32). A halálról való beszéd – s nem mindegy az sem, kinek a haláláról van szó – a jelenlét (láthatóság) megszűnésének aktusával fonódik össze. Ennek a mondatnak – s mint látni fogjuk, ez a mondat is lehetne a regény minden mondatának ősképe – csak *visszhangja*, az *eredeti* mondat távollétében felhangzó ismétlése lehet: olyan ismétlés, amely az el sem hangzott, ott sem volt eredeti helyett áll: olyasmit pótol, ami nem is volt jelen.

Amennyiben pedig a jég megismerése valóban ősképe, ez megint nem lehet a teljes jelenlét pillanata; a pillanat az apa autoritásának, a dolgok megnevezése, a világ megnevezése fölötti hatalmának megrendüléséé. A számára ismeretlen valami láttán „*Mivel José Arcadio Buendía tudta, hogy a fiaí azonnali magyarázatot várnak tőle, zavartan rebegette:*

– *Ez a világ legnagyobb gyémántja.*

– *Nem – igazította ki a cigány. – Ez a jég.*” (32–3.)

A pillanat a téves megnevezés pillanata. José Arcadio Buendía névadó gesztusa: metafora, katakrézis, tévedés. Mintha Melchiades halálával elvesztette volna a dolgok fölötti, megnevezésben megnyilvánuló autoritását. A cigány korrekciója azonban nem zökkenti ki ihletettségéből, és a névadás pillanatából a feledés pillanata lesz: „*Megrészegülve a nyilvánvaló csodától, egészen megfélekedezett habókos vállalkozásainak kudarcáról és Melchiades testéről, amely a tintahalak martaléka lett. Újabb öt reált fizetett, és kezével a jégtömbön, mintha a szentírásra esküdne, felkiáltott: – »Ez a mi korunk nagy találmánya!»*” (33.)

A jég megnevezésének pillanata, José Arcadio Buendía eksztatikus elragadtatásának pillanata visszatér még az elbeszélés jeleneként, a második fejezetben (39), ezúttal is ismétlődésként: a jég látása José Arcadio Buendía városalapítás előtti álmának megfejtése („*descifrar*”). Hibás megfejtés, hiszen az álomban „*tükkőrfalú házakat*” látott („*paredes de espejo*”, 81), az egymást ismétlő házak városát.

Az első mondatban ígért eredetpont, az emlékezett idő jelene tehát nem más, mint a téves névadásnak, a halál elfeledésének pillanata (s a kettő közötti kapcsolat feltételezése talán nemcsak az értelmezés önkényes logikájának eredménye lehet): egy dolog nyelv által való birtokbavételének pillanata a nyelv (mint interiorizált logosz) és a világ közötti harmóniát, a megnevezőnek a nyelv által a világban való teljes jelenlétét, vagyis a jelenlét hiányának, a halálnak elfeledését igényli.

A második fejezet újrazekdi a történetet; ezúttal, úgy tűnik, valóban a kezdetektől. A Buendía dinasztia *végzetének* (a történet egyik mozgatójának: az incesztus vágyának és a vérfertőzés megakadályozásának) eredete az ősbűn, a vérfertőző házasság (büntetése a disznófarkú utód). Itt azonban megint kettősség bizonytalanítja el az eredetet: melyik ősbűn az *eredeti* bűn? Maga a vérfertőző házasság, vagyis a tilalom áthágása, avagy az egyesülés halogatása, az áthágástól való félelem, ami miatt a rituális gyilkosság, Prudencio Aguilar megölése, voltaképpen megtörténik? Vagyis: az eredeti bűn az áthágás maga, vagy az áthágás megvalósulásának elhalasztása, a ciklus megakasztása? A gyilkosság abban a holt, üres időszakaszban történik, amely a házasságtól az egyesülésig tart: a törvényt megszegő házasság intézményes megvalósulása és a megszegés aktusa közötti időben. Az eredet (mint eredeti bűn) ekként két pillanat közötti űr, kihagyás, *elhalasztás*. Vajon nem ez az idő-e a történet és az elbeszélés intézményének ideje, az eredet, amelyből a történet keletkezik és az idő, amelyben a történet megvalósul? Vajon nem ebben a betoldott, üres, elhalasztott időben játszódik-e a történet? S a Buendíák ideje nem – a kéziratok jelentésének feltárlásáig hátralévő száz évben meghatározott – *haladék*? Elhalasztás?

Az eredetpont elbizonytalanodása, elhalasztása, megkettőződése része annak az általános elbeszélői stratégiának, amely a *most*ot mint a teljes jelenlét pillanatát kezdi ki. Nagyrészt ennek a stratégiának köszönhetően áll elő az a meglehetősen különös helyzet, hogy a SZÁZ ÉV MAGÁNY-t könnyű olvasni, ellenben rendkívül nehéz emlékezni rá; az emlékezés regénye (az első ige az „emlékezett”), amelyben minden egyes *most*, jelen mint más pillanatok lerakódása, ismétlése és mint a már eleve létező, benne lévő emlékezés pillanata ássa alá önmaga teljességét, éppen az önmagára való emlékezést nehezíti meg. (Nem véletlen, hogy a regény sok kiadásában a szerző által végül is elvetett írott toldalék, melléklet, szupplementum segíti az emlékezést: a családfa.) Ennek egyik fő oka kétségkívül az az időviszony, amely az egyes történetelemek, események között létesül vagy nem létesül. Az első fejezetben jobbára a mondatok szintjén vizsgált eljárás az elbeszélés egészében a *történetek* közötti viszonyt is jellemzi: a SZÁZ ÉV MAGÁNY-t magányos történetek alkotják, amelyek között a kapcsolat jobbára nem kauzális, hanem, legalábbis a primer olvasói élmény számára, egyszerű, gyakran véletlenszerűnek tűnő egymásutániség, illetve ismétlődés.

Az egyes történetek közötti átmenetek nem gondosan előkészített áttűnések, hanem sokkal inkább teljes, abszolút váltások, átkapcsolások. Jellemző példa – de számtalan másikat lehetne találni – José Arcadio hazatérése: egy meghatározatlan idejű időszakasz – a Remedios halála utáni gyász ideje – közben érkezik. „*Egyszer csak – amikor már olyan régóta tartott a gyász, hogy a kézimunka-összejövetelek ismét felújulhattak – délután két órakor, a hőség halálos csendjében valaki belökte az utcai kaput...*” (104.) Az „egyszer csak” hivalkodó önkényessége jól érzékelteti a váltás hirtelenségét: egy megint csakis belülről, az előző cselekvés tartama által „meghatározott” időpontban, az időpont-megjelenés semmiből jött konkrétságával („*délután két órakor*”) önmaga megnyugtató elhelyezése helyett az előző történet szinte brutális megszakítását elérő esemény (Wood „*a megszakítottság elvéről*” beszél: Wood, 70) mintegy kihatja magának az új, *most* kezdődő történet idejét, amely az előző időnek nem függvénye vagy eredménye.

Egy adott pillanatban mindig csakis *valakinek* a története történik-mesélődik; amíg ez a történet-szegmens tart, teljesen betölti az elbeszélte időt, s közben a többi történet, a többiek története, mintegy felfüggesztődik, félárnyékban marad. A tizenharmadik fejezet második fele különösen jól szemlélteti a magányos történetek egymás mellett élését, a hirtelen és teljes váltásokat. Második Aureliano történetének itt elbeszélte darabkája a legendás evőversennyel zárul, amelynek végén az ájult Második Aureliánót hazaviszik Fernandához; itt (272) folytatódik Fernanda története, a következő oldalon azonban újabb, az evőversenyhez hasonló státusú anekdota kezdődik, Meme történetének részeként elbeszélve: a kislány egy napon hatvannyolc osztálytársnőjével és négy apácával tér haza a bentlakásos iskolából. A groteszk vendégség történetét (274–6), tipikus átköltő mondattal bevezetve („*Ez idő tájt bukkant fel újra a házban Második José Arcadio*” 276), Második José Arcadio történetének újabb szegmense követi; egy oldallal később pedig folytatódik, illetve lezárul Aureliano ezredes története. Az ezredes történetének végét újabb csalóka konkretizálás vezeti be: „*mindaddig az október tizenegyedikéig*” (278). A pontos időmeghatározások a regényben mindig a megszakítást, a diszkrétséget szolgálják: voltaképpen mindegy, hogy ez az október tizenegyediké mikor van; nem igényli a pontosítást („*Melyik október?*” „*Mi történt közben másokkal?*”). Az ennyire pontos időmeghatározások esetében (és igen sok van belőlük) nem az a fontos, hogy a többi történethez képest hol vannak, hanem hogy élességükkel mintegy kioltják a megelőző történetet, csakis önmagukra, önmaguknak való elégségességükre hagyatkozva.

Ameddig a története tart, minden szereplő főszereplő; ameddig a történet tart, minden történet „a” történet, a *középpont*. A történetek között hierarchiába szerveztség helyett alapvetően mellérendelő viszony áll fenn (Michael Wood erről a mellérendelő logikáról a mondatok szintjén beszél: Wood, 17); bármely anekdota (az evőverseny, Remedios mennybemenetele, az osztály látogatása), amíg tart, ugyanolyan fontos, mint például a polgárháború vagy a munkássztrájk története. Ugyanakkor azonban sok olyan történet van, amely felcserélhető volna egy másikkal, vagy amelynek az elbeszélésben elfoglalt helye felcserélhető volna egy másik történetével. Sajátos kettség működik a SZÁZ ÉV MAGÁNY elbeszélői stratégiájában. Minden történet totalizáló szándékú, amennyiben teljesen kitölti, lefoglalja az adott időszakaszt. Valamiképpen minden egyes történet az egész, teljes, totális (az alapítástól, a teremtéstől az apokalipszisig tartó) történet metaforájaként, ismétléseként olvasható. Ez az epizodikuság ugyanakkor nem az eposzok első látásra hasonlóknak tűnő, kiegyensúlyozott epizodikusága; a SZÁZ ÉV MAGÁNY történetei, amelyek a „*hosszú évekkel később*” szerkezet, a haladék, az első mondat logikájának idejében mesélődnek el, *egymásra szorulnának*. Csakhogy épp a megszakítottság, a mellérendeltség logikája miatt egyikük sem képes a többi történet idejét beágyazó, a többi történet jelentését ígérő, önmagának teljes, önmaga számára jelen levő történetté válni. A regényben mindig *történik valami*; a párbeszéd, leírások hiánya vagy végleges redukáltsága az események talán szorongatónak is nevezhető zsúfoltságát eredményezi; végig érzékelhető egy meghatározott teleológia nélküli (az első mondatban egyszerre sugallt és visszavont elrendeltségérzetet továbbvivő, de valamiféle teleológiát legalábbis az értelmezésben önmagára kényszerítő) *zajlás*, a haladékidőre jellemző, a vég érzetét sugalló nyüzsgés, lepergés, múlás. A történetek, történetelemek ugyanakkor leggyakrabban egymás nem hierarchikus ismétléseként olvashatók, ami a történetelvűséggel szemben valami másfajta logikát kölcsönöz a szövegnek. Az ismétlésstátus épp a történetbe rendezettség adta *helytől*, az önmaguk számára való jelenléttől fosztja meg a történeteket, amelyek mintegy kiürülnek, hogy jelentésüket önmaguk ismétléseiben keressék. A történetelemek, szereplők, helyzetek állandó ismétlődése alapvetően szemiotizálja az elbeszél regényvilágot. Az ismétlődő szereplők-történetek, az ismétlésből eredő belső kiüresedésük folytán, *jelekként* kezdenek el működni: önmagukon kívülre kerülnek, kívülre nyúlnak, előre- és visszaulva más történetek felé. S vajon nem ennek köszönhető-e, hogy az ismétlődő történetelemek maguk is jelölökként kezdenek el funkcionálni, jelentésüket-jelenlétüket máshonnan, kívülről remélve elnyerni? Ekként változtatva írássá, az írás terévé a regényvilágot? S vajon nem ebből fakad-e (és a belső kommentár hiányából) az az elkerülhetetlen kényszer, hogy a derűsen áttetsző történetek, még a legirrelevánsabb, a legfelcserélhetőbb is, amelyekben, és ebben semmi okunk kételkedni, minden az, ami, minduntalan allegorikussá váljanak, hogy minden tényről úgy tűnik: metafora, rébusz, amelynek egy másik történetelemben, önmaga ismétlésében lelhető fel a megfejtése?

A mellérendeltség logikája; a belső ismétlődés által szemiotizált regényvilág; az allegorizáló, hierarchizáló értelmezői gesztusok dramatizálása; az egész regényvilágnak eseményekké, történetté való transzformálása, ugyanakkor a folyamatosságának, a történetet egymást követő és egymásra épülő *mostok*, jelenek szekvenciájaként tételező narratív logikának folyamatos kikezdése; az elrendeltség folyamatosan fenntartott és visszavont ígérete: ezek az ellentmondások vagy ellentétek mind az elbeszélés és az elbeszél világ középpontját kereső, a jelentés elnyerésében reménykedő értelmezés

paradoxonaivá válhatnak. Találhatunk-e vajon olyan középpontot a SZÁZ ÉV MAGÁNY-ban avagy kívülre, amely nem zilálódik szét egy paradoxonban? Amely a szemiotizált, egymást jelölő és olvasó történetek között a szöveg működése által már nem eleve alá-sított hierarchiát állíthatna föl? Létezik-e olyan időtlen struktúra (morfológia, nyelvtan), amelybe befagyasztva a történet mégsem szűnne meg mozogni, múlni? Egyáltalán, hol kereshető efféle középpont?

Középpontok

(1) *Világ*. Talán rekonstruálható volna egy olyan, a történet által objektívnek tételezett világ, amely egyszerűen *ott van*, s amelynek története a regény. Vagy – ami voltaképpen ugyanaz – kereshetnénk kívül egy olyan objektíven létező világot, amelynek az egész történet világa a metaforája lenne. Aracataca, Kolumbia, Latin-Amerika: színhelye, tere-e bármelyik is a SZÁZ ÉV MAGÁNY-nak? Avagy megfordítva: a SZÁZ ÉV MAGÁNY ábrázolása, megisméltése, újraképzése-e ezeknek a valóságos tereknek? Ez a kérdés egyértelműen a politikai olvasat relevanciáját veti fel, azt a lehetőséget, hogy a SZÁZ ÉV MAGÁNY valamiképpen Latin-Amerika szubverzív újraképzése a fikció nyelvén.¹⁰ Ekképpen középpontnak tekinthető mondjuk a polgárháborúk története vagy a banántársaság epizódja, és elmondható, hogy a regény a történelem fikcionalizáltságáról, a latin-amerikai valóság európaiak által való kitaláltságáról szól. A polgárháborúk és a banántársaság történeteinek privilegizálására azonban a regényben semmi nem utal: ezek a történetek, amelyekben a külvilág (tragikusan) beavatkozik Macondo életébe, az összes többi történethez hasonlóan beolvadnak a Buendia-ságába, és semmi nem jogosít fel arra a feltételezésre, hogy épp ezek a történetek látják el jelentéssel az összes többit. Nem beszélve arról, hogy nehéz bármilyen objektívnek tételezett, eleve létező, már ott levő világot középpontként kezelni egy olyan regényben, amelyben a világteremtés-megnevezés, alapítás gesztusa maga is dramatizálódik, s amely elbeszéli világát-világait mintegy belülről méri ki – és itt nemcsak az erőteljes metafikciós vonulatra gondolok, hanem arra a tényre, hogy a regényben a tárgyak, a dolgok, a szereplők a történetekhez képest, a történetek-események által konstituálva léteznek. A dolgok, akárcsak a szereplők, akkor *vannak*, ha *ott vannak*, ha történik velük valami. Ebben az értelemben paradigmatis esete Irgalmas Szent Zsófiának, akinek „*megvolt az a ritka jó tulajdonsága, hogy csak a kellő pillanatban létezett*” (129), aki „*mintha sem ebben a pillanatban, sem életének bármely más pillanatában nem létezett volna teljesen*” (278): ő csak akkor van, amikor jelen van, amikor valakinek szükséges a jelenléte. Ő az a családtag, aki mindig úgy létezik, ahogy a többiek léteznek a saját történeteik közötti időben; Irgalmas Szent Zsófiának nincs saját története (illetve csak egyetlenegyszer szól valóban róla a történet: amikor, miután már senkinek sem szükséges a jelenléte, egyszerűen eltűnik, kísétál a regényből). Az ő élete a nem jelenlét története, s ekként Irgalmas Szent Zsófia, aki már megjelenésekor is, mint Arcadio vágyának tárgya, csak helyettesíti Pilar Ternerát, valamiképpen az összes Buendia helyettese, képviselője.

A tárgyakra ugyanez vonatkozik: a második mondatban *világként* azonosított Macondóban a dolgok fenomenologikusan léteznek: a szereplők (a mindenkori főszereplő) tudatán vagy legalábbis érzékein átszűrve jelennek meg (például Meme elvitélenek jelenetében [307], Ursula vakságának leírásában [261–2] vagy Aureliano ezredes visszatértekor [189]). Ez a fenomenologikusság az egyik oka annak, hogy egy másik, első látásra az előzőtől különböző középpontkeresési stratégia is megkérdőjeleződik. A regény jó néhány jelenete felveti a kérdést, hogy vajon e világ középpontja nem

a világ fölött található-e, egy koherens, az eseményeket irányító transzcendens hatalom képében. Ez az értelmezési mód szükségképpen felveti a regény természetfölötti elemeinek lehetséges értelmezését; van azonban egy részlet a regényben, amely mintha előre lefoglalná a mágikus-természetfölötti törvényszerűségek felismerésén alapuló olvasatot. A SZÁZ ÉV MAGÁNY éppen ezt az ismétlődő természetfeletti vagy legalábbis zavarbaejtő eseményeket transzcendens-mágikus logikába, oksági sorba szervező olvasási módszert dramatizálja és parodizálja a Szép Remedios történetében.

Remedios végzetes szépségének, épp öntudatlanságában oly elviselhetetlenül kihívó nőiességének (amely, mint rendellenesség, Ursula tudatában törvényszerűen beilleszkedik a családi rendellenességek, a disznófarkú csecsemő képében inkarnálódó végzet megnyilatkozásainak sorába [246]) négy halálos áldozata van, és a Remedios immár démoninak tűnő szépsége által összekapcsolt sorozat az események allegorikus olvasására készíti a falu lakóit. „*De a szörnyű baleset és a másik két fiatal férfi halála közt, aki a szép Remedios miatt lelte vesztét, mégsem láttak összefüggést. Még valakinek áldozatul kellett esnie, amíg az idegenek és Macondo számos őslakója hitelt adtak a legendának, amely szerint Remedios Buendiából nem a szerelem, hanem a halál fuwallata árad*” (249). Vagyis az ismétlődő szerencsétlenségek nem egyszerű szerelmi balesetek; a közöttük létesülő kapcsolatot sorsszerűvé és transzcendens akarat tevékenységének eredményévé tenni úgy lehet, hogy a szépség mögé a halál allegorikus alakját képzeljük: „*Azt a feltevést, hogy a szép Remediosban halálos erő lakozik, immár négy cáfolhatatlan tény támasztotta alá*” (250). Az elbeszélő – igen ritka kommentárjainak egyikében – ironikusan szembeállítja a Remedios afféle halált hozó, démonikus érinthetetlenséget követelő tabuként értelmező olvasást saját földhözragadt, szándékosan profán értelmezésével: „*Lehet, hogy a meghódításhoz is, a veszélyek távol tartásához is elegendő lett volna az az egyszerű és primitív érzés, amelynek a neve szerelem, de éppen ez az egy senkinek sem jutott az eszébe*” (250). A transzcendens szféra, amelyet mint a természetfeletti események, a „csodák” eredetét vagy mint az ismétléseket az elrendeltség logikájával magyarázó, egységbe foglaló megszemélyesített végzetet képzelhetnénk el, nem ölt testet a SZÁZ ÉV MAGÁNY-ban: inkább a szereplők tudatában létező olvasási modell (bár egyikük sem beszél semmilyen emberfeletti hatalomról), semmint a magukba zárt, mégis egymásra szoruló történetek fölé rendelt középpont.

(2) *Hang*. Transzcendens szféra hiányában – vagy azt metaforizálva – a történetek fölötti középpont lehetne az elbeszélő hangja, illetve a hang mögé rekonstruált tudat. Edwin Williamson szerint például az elbeszélő végig kívülről, ironikusan szemléli a Buendiák világszemléletét. Szerinte García Márquez az elbeszélő szenvtelenségével, hallgatásával afféle „*cinkosságot teremt az olvasóval a szereplők háta mögött: ők mindvégig bezárva maradnak valami elementáris ártatlanságba, amelynek megvan ugyan a maga bája, ám nem arra szolgál, hogy meggyőzzön*”.¹¹ Az elbeszélő hangja azonban inkább olyasféle visszhang, mint amelyik Melchíades halálhírént közli: a regényben nem beszél senki, avagy talán nem egyvalaki beszél. Todorov a beszélő szubjektum „*megsokszorozódásáról*” beszél, amit a szóbeli elbeszélés beszédmódjának rekonstruálásával magyaráz: a közösségi mesemondás „*szubjektuma állhatatlan, mozgékony, illékony – mint amilyen ennek az elbeszélésnek az elképzelt közönsége is*” (106). Ricardo Gullon is valamiféle orális, közösségi elbeszélő jelenlétét véli felfedezni a megszólaló hang mögötti ürességben: „*Az elbeszélő az Elbeszélő: valaki, aki tud az eseményekről, amikor szükséges tudnia róluk, és krónikásként utal rájuk, rendíthetetlen nyugalommal, anélkül, hogy kommentálná azokat, hogy erkölcsi vagy más módon ütélekekkel hozakodna elő a történeteket illetően; [...] az elbeszélő számára nincs kü-*

lönbség a valószínű és a valószínűtlen között; saját küldetésével – vagy funkciójával – törődik: azzal, hogy mindent elmeséljen – s így az élőkről éppen úgy beszél, mint a holtakról” (140). A SZÁZ ÉV MAGÁNY-ban az elbeszélő hang olyan visszhang, amelynek forrása elenyészett, mire a visszhang hallhatóvá válik. Helyette hiány van, amely megszemélyesíthető (például mint ironikus mosoly), de a legfontosabb tulajdonsága mégis az, hogy feloldódik az éppen mesélt történetben, beleolvad a világba, oly módon, hogy a világot éppen reflektáló tudat és az elbeszélő hang közötti távolság, különbség nem azonosítható; talán úgy is fogalmazhatnánk, hogy az elbeszélői hang forrása maga ez az azonosíthatatlan, egyszerre állított és visszavont különbség: az elbeszélő ebből a különbségből beszél – helyesebben ír.

(3) *Ismétlés*. Lehetséges középpontul kínálkozna az elbeszélésnek valamiféle nyelvtana vagy morfológiája, amely épp a regényvilág szemiotizáltságából kiindulva kidolgozná az elbeszélést alkotó ismétlődések logikáját.

Az ismétlődésekre épülve kétféleképpen lehetséges a regény középpontjának elképzelése, az értelmezés folyamatában való megalkotása: az ismétlések középpontja lehet rajtuk kívülről eredő *archetípus* és az ismétlések sora által, mintegy belülről gerjesztett *algorithmus*, mely utóbbi afféle transzcendencia nélküli *nyelvtanként*, képletként képzelhető el. A kérdés az – az *algorithmus* és az *archetípus* kérdése is –, hogy létezik-e a regényben egy efféle (mitikus vagy profán eredetű) séma, amelyet a Buendiák mind végigjárnak, s amely mindig ugyanazt a végterméket (egy magánnyal, halállal eljegyzett Buendiát) hozza létre. A férfiak esetében az *algorithmus* elemei lehetnének például a beavatás rítusa, a vérfertőző vágy, a kéziratolvasás, a prostituáltak utáni vágy, a tudományos-technikai hóbortok stb. A Buendiák élettörténeteinek egymásra helyezéséből (s ezek a történetek az elbeszélés során szétszabdalva, kisebb-nagyobb történetek diszkrét soraként jelennek meg) azonban nem bontakozik ki efféle általánosítható *algorithmus*: a fent említett elemek mindegyike öröklődik (mint például az ablak előtt ülő, mesélő Melchiades emlékének képe vagy a „rombolásnak-teremtés” gesztusa), de kiszámíthatatlan módon és sorrendben. Vannak olyan elemek, amelyek csak néhány Buendiára jellemzők (például négyen tesznek nagy utazásokat, kettőt állítanak kivégzőosztag elé, hárman élnek hosszú évekig valamiféle élőhalottéletet, hárman esnek át látványos tivornyázó-mulatozó korszakon, kettejüknek van a haláluk előtt visszatérő álma, s ők ketten halnak meg végül a gesztenyefa alatt), máskor ugyanaz az elem egyetlen élettörténeten belül is többször ismétlődik (Aureliano ezredes harminckét hadjárata és három halála, José Arcadio Buendía tudományos vállalkozásai, Amaranta „szerelemai” stb.). Aureliano Babilonia és Amaranta Ursula, a két utolsó felnőttkort megérett Buendía mint az ismétlődő vonások mindegyikét felmutató, az ismétléseket betetőző szereplők jelennek meg (nem véletlen, hogy ők azok, akik gyermekkorukban az ősrög Ursula szórakoztatására leírják, eljártsszák az összes Buendía őst [340]), de még belőlük is hiányzik egy-két, addig paradigmikusnak tűnő vonás. A nemek közötti választóvonal sem áthághatatlan: Amaranta Rebecához való viszonya például Aureliano ezredesnek José Arcadióhoz való viszonyát ismétli meg, amennyiben mindkettejük számára ez az egyetlen igazán fontos, egész életüket végigkísérő kapcsolat. Az épp ismétlődéseik miatt motiválttá váló keresztnév (Aureliano, José Arcadio, Remedios, Ursula), mint az ikerpár példája mutatja, nem segítenek; ugyanolyan megjósolhatatlanul és véletlenszerűen ismétlődnek, mint a többi vonás. Szerepük inkább az, és ekként bizonyos mértékben mégis motiváltak tekinthetők, hogy a pusztá megnevezés aktusával megjelölik, lefoglalják az új szereplőt az ismétlődések számára, belekényserítik az ismétlődések személyiségfeloldó rendszerébe.

Az ismétlődő elemek jóval apróbb szegmensekben és jóval kiszámíthatatlanabbul öröklődnek annál, semhogy koherens mitikus sémába vagy algoritmusba lehetne őket rendezni. Olyanok inkább, mint a Buendía családfa nyelvének *betűi* (vagyis nem megadott grammatikai és szemantikai viszonyok szerint egymáshoz illeszkedő, önálló jelentéssel bíró szavak): betűk, amelyek sorsszerűséget sejtető gyakorisággal, ám a sorszerűség eredete és következetessége nélkül, véletlenszerűen ismétlődnek az egy-egy szereplőhöz tartozó történetekben.

Amennyiben algoritmus helyett archetípust tételezünk a regény középpontjában, a kérdés némileg másképpen vetődik fel: hol van az az archetipikus alaptörténet, amely ha értelmet nem is, de legalább jelentést, formát ad a Buendíák életében előforduló „jóvátételten ismétlődéseknek”? Ha a SZÁZ ÉV MAGÁNY-t mitikus történetként, mítoszként olvasnánk, az ismétlés – feltéve, hogy megtaláljuk a központi archetípust – afféle megváltásként, valódi értelemadásként működhetne: a mítoszban – írja Eliade – a cselekvés ismétlés voltánál fogva bír jelentőséggel; annyiban jelentős, valódi, jelentéses cselekedet, amennyiben szent cselekvéseket, az ősidők valamely archetipusát ismétli meg. Ha a Buendíák azonossága, jelenléte, személyisége feloldódik az életükön kívülre mutató ismétlődések gépezetében, annál jobb, hiszen a mítoszban „*az ember akkor látja önmagát valóságosnak, ha megszűnik önmaga lenni*”,¹² ha feloldódik az archetipikus ismétlődésekben. A SZÁZ ÉV MAGÁNY esetében mindez akkor lenne igaz, ha a családtörténet ideje szent idő lenne, vagyis ha a Buendíák személyiségét, önazonosságát kikezdő ismétlődések az ősidő archetipusában való euforikus feloldódással lennének egyenlők. De vajon az a tény, hogy a szereplők szenvedése igenis valóságos, és cseppet sem kelti a szent időbe való beleolvadásnak, a szent idő önfeledés általi visszanyerésének vagy megújításának érzését, nem azt sugallja-e, hogy a SZÁZ ÉV MAGÁNY ideje teljesen *profán*, pusztító valóságában megélt idő, eseményekkel, *jóvátételten* ismétlésekkel tele, amelynek örökös múlása, fogyása, leértékelődése semmiféle ritussal nem megújítható? És ha így lenne is, hol találhatjuk meg a történetben azt az eredetet, a teljes jelenlét idejét, amely archetípusként szolgálhatna? Hiszen nem éppen azt láttuk-e, hogy az elbeszélés által felvetett eredetpontok eltolódnak, megsokszorozódnak vagy már mindig ismétlései valaminek? Hogy a legrégebbi elmesélt esemény (Drake admirális támadása Riohacha ellen, Ursula Iguarán dédanyjának és férjének elmenekülése [34]) épp a feledésnek, a történelem elfelejtésének hangsúlyozottan profán pillanata? Ami pedig a Buendía családot sújtó átkot illeti, nem az derült-e ki, hogy az átok eredetének tekinthető ősbűn maga is megkétszereződik, és hogy a történet idejének eredete a Prudencio Aguilar halálát hozó eltolódás, halasztás ideje? Talán épp ezért bűnhődik magánnyal az összes Buendía, hiszen, ne feledjük, José Arcadio Buendían és Ursulán kívül csak a kétséges származású Rebeca, illetve a zárófejezetben Aureliano Babilonia és Amaranta Ursula ismétlik meg a vérfertőzés bűnét – a többiek csak a vérfertőzés beteljesítetlen, önmaga megszületése és a beteljesülés elhalasztása közötti hiányban létező vágyát öröklik.

(4) *Ellentétek*. Hasonló eredményre jutunk, ha a regényben felvetett és az ismétlődések sorozatában látszólag megszilárduló oppozíciókban keressük az elbeszélés középpontját. Elég néhány különösen fontosnak és formatartónak tűnő ellentétpárt szemügyre vennünk, hogy belássuk: az oppozíciók mintha csak azért tételeződnének, hogy később egymásba olvadhassanak. Az Aureliano–José Arcadio ellentét akkor veszi el teljesen működőképesét, amikor a két iker története, kiszámíthatatlan logikával, egyszerre ismétli egymás elemeit és az addigi Aurelianók és José Arcadiók törté-

neteit. A (föld)anya-prostituált oppozíció, amely elsősorban a családon belüli és kívüli nők megkülönböztetését tűnik szolgálni, az Ursula és Pilar Ternera közötti ellentétben testesül meg; legalábbis úgy tűnik, hogy Ursula a ház világát szervező, a kint és bent határát megszabó, a dinasztia jó néhány generációját felnevelő mátriárka, Pilar Ternera pedig az archetipikus örömlány, a törvényen és házon kívüli szerető, több Buendia vigasztalója – saját személyében, kerítőként vagy madámként. Ugyanakkor azonban figyelmen kívül lehet-e hagyni, hogy Pilar Ternera az, aki, mintegy a családfába ékelődve, a második és a harmadik generáció között áll – mégpedig *anyaként*? Hogy a vérfertőző vágy – legalábbis ami a vágy tárgyát illeti – nem névhez kötött, és Arcadio, aki nem is tudja, hogy ő Pilar Ternera fia, ellenállhatatlan vágyat érez a vágyak láncolatán keresztül valahogyan mégis Buendiává vált asszony iránt? Hogy bár Ursula a ház életének irányítója, Pilar Ternera kártyajóslása olykor mégis mintha valami hatalommal rendelkezne a Buendiák sorsa fölött? Hogy míg Ursula élete végén embrió méretűre töpörödik, és az utolsó két Buendia játékszerévé válik, addig Pilar Ternera egyre hatalmasabbá terebélyesedik, és afféle földanyává növekedve túl is éli Ursulát? Vagy azt, hogy épp ők ketten azok, akik szerint a Buendia család története örök körforgásra emlékeztet?

A szent és a profán ellentétének feloldódására csak egyetlen példa (bár jó néhány akadna még, például Nicanor atya profán levitációja): Melchíades szobája, az egyetlen hely a Buendia-házon belül, amelyben nem múlik az idő, amely ellenáll a profán idő romlásának, afféle szent térnek is tűnhetne – ha nem ez lenne egyben a ház legprofánabb helyisége is: Meme osztálytársnőinek viharos látogatása után itt tárolják a hetvenkét éjjeliedényt.

Úgy tűnik, a történet logikájának egyik szervezőeleme az élet és halál közötti oppozíció, amely első látásra legalább olyan szilárd, mint a kint és a bent, a törvényes és a tiltott, a szent és a profán ellentéte. Csakhogy a határt már a második fejezetben áttöri Prudencio Aguilar bánatos arcú kísértete (37) és a nagyarányú kísértetjárás, amely a későbbiekben elárasztja a házat, a határ átjárhatóságának (vagy eltolódásának) nem az egyetlen jele; egyrészt néhány halál – mint az első mondatban a kivégzőosztag által beigérett halál – nem „valódi”, csak megjósolt halál. Másrészt egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a SZÁZ ÉV MAGÁNY-ban *a halál nem vet véget az életnek, illetve nem az élet végével veszi kezdetét*. Prudencio Aguilar második posztumusz felbukkanásakor José Arcadio Buendia „meglepődve látta, hogy a holtak is vénülnek” (92); Ursula, amikor először megpillantja a halála után visszatérő férjét, konstatálja, hogy az „*halála óta erősen megöregedett*” (195). José Arcadio Buendia a halottól megtudja, hogy Prudencio Aguilar visszatérésének mi az oka: „*elrémítette a halálban meglévő másik halál közelsége*” (92–3); a pápajelölt José Arcadio, akit fürdőkádjában fojtanak meg fiatal „barátai”, halála után „*ott lebegett a medence illatos tükrén, hatalmasan és puffadtan, s még mindig Amarantról álmodozva*” (387). A halál végtelenségének, fokozatosságának, az életet a haláltól elválasztó határ belső végtelenségének legszebb példája José Arcadio Buendia visszatérő álma és az utolsó álomban metaforizált halála: „*szobák végtelen soráról álmodott. Álmában felkelt ágyából, kinyitotta az ajtót, és átment egy másik szobába, amely pontosan olyan volt, mint az övé... Innen ismét egy ugyanolyan szobába lépett, amelynek ajtaja ismét egy ugyanolyan szobára nyílt, az pedig ismét egy ugyanolyanra, és így tovább a végtelenségig. Kedvtelve járt szobáról szobára, mint egy folyosón, párhuzamos tükrök között, amíg Prudencio Aguilar keze meg nem érintette a vállát. Ekkor visszaindult a szobák során, vissza az ébredés felé, s amikor útjának végére ért, a valóságos szobában ott találta Prudencio Aguilart. De két héttel azután, hogy José*

Arcadio Buendíát bevitték az ágyába, Prudencio Aguilar egy éjjel valamelyik közbűlő szobában érintette meg a vállát, s abban a hitben, hogy a valóságos szobába jutott, örökre ott maradt” (156).

Hogy a halál nem az élet megszűnésével kezdődik, azt José Arcadio Buendía, Aureliano ezredes és Második José Arcadio példája mutatja, akik egy ponton megszűnnek részt venni az eseményekben, és afféle élőhalottakként tengődnek – hogy ez a fizikai megsemmisülést is elérheti, kiderül, amikor Második José Arcadiót már csak bizonyos szereplők látják: az utána kutató rendőrök egyszerűen keresztnélzének rajta. Másféle „halál az életben”-t képvisel Fernanda, aki már az apai házból magával hozta „a tudományt, hogy már életünkben úgy éljünk, mintha halottak lennénk” (359), és Irgalmas Szent Zsófia, akinek élete a lét és a nemlét között inkább ez utóbbi felé tendál. A SZÁZ ÉV MAGÁNY-ban nem az élet és halál megfordításáról van szó. Az élet-halál oppozícióra ekként érvényes az, ami a többi, a regény által felvetett, majd szétmállasztott ellentétre is jellemző: az oppozíció mindkét tagja már eleve magában foglalja a másikat – ha másként nem, úgy, mint (például Irgalmas Szent Zsófia esetében) a saját hiányát, mint az önmaga vélt teljességében tetten ért másikat.

(Folytatása következik.)

Jegyzetek

1. Lásd például Joaquín Marco: GABRIEL GARCÍA MÁRQUEZ Y SUS CIEN AÑOS DE SOLEDAD; Gabriel García Márquez: CIEN AÑOS DE SOLEDAD (Madrid, Espasa Calpe, 1993. 9–54), 29–31; Tzvetan Todorov: MACONDO EN PARÍS; Peter G. Earle (szerk.): GABRIEL GARCÍA MÁRQUEZ (Madrid, Taurus, 1982), 106; Ricardo Gullón: GARCÍA MÁRQUEZ O EL OLVIDADO ARTE DE CONTAR, Earle, 141–2.
2. Jellemző kritikusi megnyilvánulásokért lásd pl. Jeleazar Meletyinszkij: A MÍTOSZ POÉTIKÁJA, ford. Kovács Zoltán (Budapest, Gondolat, 1985), 469–70; Carlos Fuentes: LA NUEVA NOVELA HISPANOAMERICANA (Mexico, Joaquín Mortiz, 1969), 63–6; Carmen Arnau: EL MUNDO MÍTICO DE GABRIEL GARCÍA MÁRQUEZ (Barcelona, Peninsula, 1971), 133.
3. Lásd Graciela Maturo: CLAVES SIMBÓLICOS DE GARCÍA MÁRQUEZ (Buenos Aires, Fernando García Cambeiro, 1972); Maturo kiindulópontja szerint a SZÁZ ÉV MAGÁNY ideje a bináris és terciáris oppozíciók szerint elrendezett abszolút jelen idő. Michael Palencia-Roth: GABRIEL GARCÍA MÁRQUEZ: LA LÍNEA Y EL CÍRCULO Y LOS METAMORFOSIS DEL MITO (Madrid, Gredos, 1983), 65–9; Fuentes, 66; Carmen Arnau szerint García Márquez a „totalis időt” keresi (58); „*azt akarja, hogy a SZÁZ ÉV MAGÁNY egész története – jelen, múlt és jövő – folyamatosan ott legyen a szemünk előtt, és ezért állandóan felidézi nekünk*” (58), így érve el a „teljes egyidejűséget” (60). Emir Rodríguez Monegal metafikciós olvasata szerint a regényben az egyidejűség elsősorban a műalkotás időtlenségének trópusa; az idő nem történelmi avagy körkörös, hanem „*örökre mozdulatlanná dermedt a teremtés aktusában*”. Emir Rodríguez Monegal: NOVEDAD Y ANACRONISMO DE CIEN AÑOS DE SOLEDAD. Earle, 134.
4. Gabriel García Márquez: SZÁZ ÉV MAGÁNY. Ford. Székács Vera (Budapest, Magvető, 1971). 408. A további hivatkozások erre a kiadásra vonatkoznak. A spanyol eredetire történő utalások forrása Gabriel García Márquez: CIEN AÑOS DE SOLEDAD (Madrid, Espasa Calpe, 1993).
5. A körköröségnek profánabb, spengleri változatát olvassa ki a regényből Carmen Arnau (128–9).
6. Michael Wood: GARCÍA MÁRQUEZ: ONE HUNDRED YEARS OF SOLITUDE (Cambridge, Cambridge University Press, 1990). 50.

7. Jacques Derrida: OF GRAMMATOLOGY. Ford. Gayatri Chakravorty Spivak (Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1983). 36. A továbbiakban Derrida, G.

8. Lásd 39, 54, 65, 87, 95, 103–4, 128, 130, 198, 217, 317, 318, 339, 343, 359, 361, 366. A szerkezet refrénszerű ismétlődése nemcsak a SZÁZ ÉV MAGÁNY-ban figyelhető meg, hanem annak az elbeszélői hagyománynak (a „mágikus realizmusnak”) a kulcsszövegeiben is, amelynek elején Günter Grass ABÁDOGDOB-ja mellett kétségkívül Garcia Márquez regénye áll. Pl. Carlos Fuentes: TERRA NOSTRA (Harmondsworth, Penguin Books, 1987), 298, 677; Robert Kroetsch: WHAT THE CROW SAID (Toronto, General Publishing, 1983), 7, 18, 28, 41, 60 stb.; Salman Rushdie: AZ ÉJFÉL GYERMEKEI, ford. Falvai Mihály (Budapest, Európa, 1987), 12, 247 stb.; Isabel Allende: KÍSÉRTETHÁZ, ford. Egry Katalin (Budapest, Európa, 1989), 45, 115, 277 stb.

9. Jacques Derrida: WRITING AND DIFFERENCE. Ford. Alan Bass (London, Routledge, 1990). 69. A továbbiakban: Derrida, WD.

10. Ez visszatérő téma a dél-amerikai regény-epikákban és a SZÁZ ÉV MAGÁNY recepciójá-

ban is. Lásd Fuentes, 31, 57; Alejo Carpentier: LO BARROCO Y LO REAL MARAVILLOSO, LA NOVELA LATINOAMERICANA EN VÍSPERAS DE UN NUEVO SIGLO Y OTROS ENSAYOS (México, Siglo Veintiuno, 1981), 131–3; Julio Ortega: POETICS OF CHANGE: THE NEW SPANISH-AMERICAN NARRATIVE (Austin, University of Texas Press, 1984), 20–22; James Higgins: ONE HUNDRED YEARS OF SOLITUDE, Philip Swanson (szerk.): LANDMARKS IN MODERN LATIN-AMERICAN FICTION (London, Routledge, 1990), 148; Fuentes TERRA NOSTRA című „barokk” regényének is legfontosabb témája a latin-amerikai valóság európaiak általi kitalált-sága, illetve ezen valóság irodalmi „újrafelfedezésének”, autentikus megírásának szükségessége és lehetetlensége.

11. Edwin Williamson: MAGICAL REALISM AND THE THEME OF INCEST IN „ONE HUNDRED YEARS OF SOLITUDE”, Bernard McGuirk és Richard Cardwell (szerk.): GABRIEL GARCÍA MÁRQUEZ (Cambridge, Cambridge University Press, 1987), 47.

12. Mircea Eliade: AZ ÖRÖK VISSZATÉRÉS MÍTOSZA. Ford. Pásztor Péter (Budapest, Európa, 1993). 59.

Halasi Zoltán

TÁNC

Egy intésre jöttél, kezünk összeforrt.
Futottam, fogódtál, melegség sodort
a parkett felé, mintha ősrégi táj
pihent volna bennünk, mely ünnepre vár,
a forgásban éledve újjá, mi meg
e tájat sietnénk ma szentelni meg.

Hogy újult a síkság, a hegy hogy virult!
Füvet, fát növesztett bizsergő öt ujj.
Hajadból mi omlott alá? Vízésés.
Mi villant nyomában? A ráismerés:
virágjelmez, álarc alól kékachát
folyók lélegeznek a bőrünkön át.

Folyó sodra, tánc sodra, doblak, repülsz;
ma el sem veszítlek, ma meg sem kerülsz.
Továbbpörget ágmódra hajló karunk,
kibújunk, bebújunk az aranykapun.
Csapódj, messze szállj, újra kezdettel ints;
idő sodra, tér sodra, nincs vége, nincs...

Idő? Nem. Hazudtam. Nem is volt. Se tér.
És az sem, ki élőt és holtat ítél.
Csak én és te voltunk. Csak én és te. Mi.
A gyarlóban együtt lakó isteni
ikerpár. Vagy az sem: csak egyetlen Én,
csalásmentes írisz a tájfun szemén.

Ne firtasd, ki voltál, ki voltam. Titok.
Szeretlek. Szeretsz. Ettől elnémulok.
Mint Egyben a Kettő, tükrében a tó,
tudunk öntudatlan; ez állítható.
A többi: az álarc, virágjelmezod,
mint éjféli nap süt. Vakít és vezet.

ELVÁLÁS, RÉGEN

Felhúzott térd, mozgásra révedő szem.
Valaki, valahol, valaha, így.
Nyakszirt felől a hang fülébe döccen.
Homokon ugyanígy lotyog a víz.

A lábvonal, a borda tája ad fényt.
Hiszi, csakis vele keveredik.
A lódulásban gyöngéd rajzolatként
követi sugara cserepeit.

Sem vissza az, sem ő a szemhatárra.
Mi marad az örök fővenyekig?
Egymásban ég testük világossága.
Amikor belehal valamelyik.

Határ Győző

A BANZÁJ

Ma van a majális az erdőben! Bátyóka (Batyusenkö – Batyuccio) és Ilka (Ilkácska – Ilquilina), a pároccka előbújik erdőkerülő-kunyhójából, és elindul majálist nézni. Táncolni nem mernek, mert kinevetnék őket, ahogy ott forgolódnának, a Bátyó abban a csücskös móc báránysüvegben és Ilkája meg ahogy a meggypiros hárászkendő repülne utána; beérik azzal, hogy nézik-nézddegélik a táncolókat.

Ógyelegnek erre-arra, bámulják az egerszeges majsztramot, a tekenővájárt, a szíj-jártót és szíjjártatót, a kirakódósoron a pruszlik- és mellényárust, a habcukrászt, a mézeskalácsost meg a se vége, se hossza lacikonyhás sátorvárost.

A Csikóhalcsárda tornáca alatt megállapodnának és le is ülnének, hogy pihendegéljenek egy sort, de elkergetik őket a morcondák (pincérnek öltözve:) vagy fogyasztanak, vagy takarodnak odébb, nem látják, hogy *Banzáj* van?! Látják-látják, már hogyan látnák, a szemüket is kinézik az erdei Banzájon: ma van a majális – áll a Banzáj, tolongnak a rajcsúrozók.

Amit mások körül táncolnak, ők csak körül sétálják – mármint a májusfát –, és nézik a frufrus-firlefános, farmeres fiatalságot, ahogy járja a perdüldit, a duduscsinát meg a hupákat. Aztán egymást tessékelve-lássékolva továbbsodródni, el-elbáméskodni a cigányszegkovácson, az erdőfedőn, a kolompárok fazékfoltozó tudományán, a gölöncsérék ponyváján sorakozva tarkálló pöttyös csuprokon-köcsögökön, findzsakon-ibrikeken, míglen hogy, hogy nem – újfent ott találják magukat, ahonnan elindultak.

Így esett, hogy a Csikóhalcsárda háta mögött, ahol a szerényebb külsejű, félkoldus árusok sorakoznak, a kukoricapattogtatók, gesztenyesütők és krumplibba tűzött papírforgóárusok seregének közreékelve, de félénken és kissé hátrébb, ott, ahol áll és pipáit árulja, Bátyóka figyelmes lesz egy pipáit áruló figuránsra: rangosabb a többinél, magosabb is, és nemes vonásairól látni való, hogy Ermeneguidónak hívják – vagyis hogy annak hívták, még akkoron, *azonkoron*, az előző Zöldfülű világban, mielőtt beütött az Új Ántivilág, s most, mint afféle született *persona non grata*, abból él, amiből éppen tud, s megfoghatja a végét: gyüszmékel a piacon, jószerencse-váróban álldigál a váróterem előtt a pályaudvarokon, cipekedik emitt az érkezőknek-távozóknak, amott a gavalléroknak-kofáknak; és ha nem akad semmi egyéb, hát dikiccsel-árral, vésővel-késszel pipákat farag, és azokat árulja az erdőszélen, az adók és a fináncok megkerülésével: jutányosan.

– Iluska! Ni! Micsoda remekbe faragott pipák.

– Megnéznéd közelebbről?

– Meg én!

Megnézik. Bátyóka sóvárogva nézi, az Árus (Ermeneguidó) még kezébe is nyom egyet, hogy meglátolja súlyra: igazi gyökér.

– Ennyi mindenféle!

– Van, kérem, minden. Csikóhalas pipa. Varangyos pipa. Vörösbegyes pipa. Indiános. De van krampuszosom is: amolyan sátánpofájú. Válogasson uraságod.

– Gyökérpipa!

– Valódi vérbélű meggyfagyökér az alapanyag.
 – Vegyél magadnak egyet.
 – A gyűjteménybe?
 – Ha úgyis gyűjtöd.
 – Gyűjteni gyűjtöm, de gyűjtani nem gyűjtöm. Leszoktam róla.
 – Vedd meg, ha annyira elepedsz érte, gyönyörűm.
 – Jól mondod: csak ez a gyönyörűségem maradt, a gyűjtőszenvedély. A rágyűjtást másokra hagyom.

– ...Tessék uraságodnak: markolja meg, próbálomra. Hogy milyen a fogása. Ez a helyre kicsike?... Vagy ez az alul-szakállas?... Ez a kukoricaszínű *kalabás*?

– ..., *Kalabás*?!

– Arabusul. Vagy ez a betyáros, amelyiknek ez a hetykén félrekapottas tajtéksipkája van?

Szóba elegyednek, eszméket váltanak. Csakhamar kiderül, hogy az Eszmeiség ugyanazon történelmi szakadéknak az ellentétes két oldalán álltak, és jószerevel fenekedhettek egymásra, még akkor, a Nagy Nemzeti Visszavonás idején. Pirosposzgsánsan veregetik egymás vállát, és észre se vevődik, hogy a társalgás tegezésre vált, a tegeződésnek túlköltekezés a vége: Bátyókának minden csörgőpénze rámegey, vesz öt pipát, a hatodikát, a Nagy Krampuszkép-formára faragottat sóváran visszakancsan-csalogva – otthagya, Ilkája rángatja már.

– Ilka! Ilonka! Iluska, ne rángass!

– Unom már a pipáidat.

– De Ilkácska!

– Ha nem rángatlak el, pipákra költöd a vacsoránkat, holott nem is pipázol.

– De gyűjtöm!

– Tudom. Éheztetni is képes volnál, csak hogy egy pipával többed legyen.

– Látod, hogy nem vettem meg. Otthagytam.

– Még szép. Habcukorra bezzeg...

– Mi az a *bezzeg*, mit bezzegeskedsz?

– *Bezzeg* habcukrot az élete párjának, azt soha. Itt a szezonja, amott a habcukros, de hogy azt a fél piculáját rám költené.

– Hát nem látod? Már itt vagyok, ide vágódtam a sor végére, meglesz, megkapod a habcukrodat, csak nyugságom legyen.

Ilka megkapja a maga habcukrát, Bátyóka a tasakjába rázogatja a ragadományt: az öt új pipát, ahánnyal a Gyűjteménye gyarapodott, és boldogan pillangóznak tovább. Időnként letelepednek a lóitatók szélére, pad híján, hogy megpihenjenek, és elbáméskodnak az egerszeges majsztram ügyességén, a szíjjártó szapora szájjártatásán meg a planétás kofa fehér egeres mutatványán; míg egyszer csak azon nem veszik észre magukat, hogy gyérülnek a sátrak, körülöttük a majális ritkulni, a Banzáj halakulni kezd, és ha toronyiránt ilyen kifelé lóstatnak belőle, hamarosan a Grófuraság Szarvasparkjában találják magukat: itt is, ott is... Szarvasok tünedeznek fel, és Bátyóka is, könyökével egy arra legelésző szarvashátra támaszkodva – úgy kezdi hangos elmélődését:

– Eddig boldog voltam a pipáimmal, de most érzem, hogy egyre feleződik a boldogságom, ahogy távolodom a Pipafaragótól; nemsokára a boldogság felének is csak a fél fele az, ami tartja még bennem a heves lüktetést, hogy „még, még, pipát nekem”. Mely feleződés a boldogtalanságba torkollik, ha így folytatom... Én ökör! A Nagy

Krampuszképűt, a legszebb faragottas egyem-gyökerem-pipáját hát nem otthagytam, holott meg kellett volna vennem, még ha Ilkám habcukra rámegegy, akkor is!... Ó, én boldogtalan!...

Belső monológját persze Iluska nem hallhatta, de pontról pontra követte: a posztagását is ismerte már, hát még rejtett gondolatait! És így szólt:

– Ej, hát ha olyan nagyon elepedsz, hogy így esz érte a penész...

– A penész éppenséggel nem esz érte, de epedni elepedek.

– Akkor meg menjünk vissza, keressük meg, és nem bánom, előlegezek annyit a jövő havi költőpénzemből: vedd meg magadnak azt az istenátká pipát, és ne rágd a lelkem, ahogy tudom, rágni fogod hónapszám: hogy jaj mért-nem-miért-is-nem – – –

Bátyóknak nem kellett kétszer mondani: Hárászkendő és Móc Kucsma kézen fogta egymást, és indult vissza, hogy megkeresse Ermeneguidót az eladó pipáival.

A majális még javában tartott, jól belekeveredtek a *Nagy Banzáj* sűrűjébe; de hiába keresték a Csikóhalcsárda mögött, a Májusfánál meg a lacikonyhák tájékán: a pipaárusnak sehol semmi nyoma. Valaki, aki gesztenyesütőnek adta ki magát, de sütőkészesség nélkül – tudni vélte, hogy „Gusztí már hazament”; egy másik, ugyancsak kétes egzisztenciájú, mert a szeme se állt jól, és füstkarikákat árult a karjára fűzve, úgy tett, mintha eligazítaná őket: „ott laknak Gusztíék az erdő szélén, de nem emitten, hanem amarrul felül-la”, és arrafele mutatott, ahol a fák között odarajzolta a kéményüket, s az is, mintha füstölögne.

De nemhiába volt Bátyóka erdőkerülő (mert azt elfelejtettem mondani, hogy foglalkozására nézve az volt, erdőkerülő): ismerte a maga erdejét, mint a tenyerét. Némi bozótos útrövidítés, fűgyaloglás, boroszlánban poroszkálás után el is értek az erdő másik végére, ahol azt a másik kunyhósort gyanították az erdőfélégről, ahol nem voltak ismerősek, és ők se a kunyhóőrző kutyáknak, mert ahogy elmentek előttük, a kutyaugatásnak vége-hossza nem volt. Beóvakodtak az egyik takaros vályogputri veteményeskertjébe, mely ott parádézott a többi előkertnek ciprusfenyővel, közreékelve; de igen megszeppentek, mivel ez amolyan kilencszobásforma putri lehetett kontyos náditetővel, a nádkonty alatt nemesi címer, a veteményeskert vese alakú Mesterséges Tavában pedig fejüket félig kackiásan kidugva délceg aranyhalak úszkáltak.

Éppen az a kunyhó volt, amit kerestek.

– Ermeneguidó úr...?! Merre-hol?

Rangos-termetes asszonyosság, sok eladó lánnyal, vőnek való legénnyel.

– A Gusztí? Hát hazajött már? Muci, Puci, Laci! Láttátok?

Senki se látta.

– Nézzétek meg, hátha hátul az Ármáriomban a fegyvereit pucolja.

Megnézik: ott se.

– A kukoricagóré mögött, az Emlékiratok Házában...?

Ott se.

– Akkor a fásfészerben: ott a műhelye. Ahol faragja.

– Faragja a mit?

– A pipákat. Ott van.

Ott, biztosan. De nincs.

– Ott sincs.

– Sajnálom. Mit mondjak neki?

Épp csalódottan, Hárászkendő-Móckucsma indulófélben, amikor limuzin kanyarodik a ház elé, a belőle kiszálló Ermeneguidó felismeri a kászalódókat, barátságosan veregeti egykori haragosa vállát.

– Csak nem? Ugye-ugye! A Nagy Krampuszkép: azért jött vissza? Sajnálom: *elkelt*. Azt a hosszúra nyúlt, csalódott képet, amit ennek hallatára Bátyóka vágott: ha azt láthattatok volna, elsírjátok magatokat!

A Faragottas Nagy Krampuszkép: a legszebb szakállas gyökérpipa, az *Ilyen-Nincs*-Pipa. Nincs. Nem az övé. Valami pipakupec pernahajder elkaparintotta az orra elől. (Szinte látni vélte az utcán, ahogy telefonál: az a luxusszemétkivirágzás).

– Mikor lesz megint?

– Lesz megint, de még mennyire hogy lesz: *jövő ilyenkor!* Jöjjön akkor! Majálisra faragom őket, ami közben van, az a pihenőszünet.

– Jövő ilyenkor? Az annyi, mintha sohanapján volna...

– Ugyan már!

– Soha nem lesz nekem olyanom!

– Ne keseredjen el: nem a világ!

– A világon olyan pipa még egy! Többé soha-soha: *nem lesz!*

– Honnan tudja?!

– *Tudom!*

Látja Ermeneguidó, hogy az erdőkerülő milyen agyonsújtva áll, mint akinek onnan mozdulnia nem akaródzik; valami bársonyos-kövérkés női hang a háttérből odaszól.

– Ugyan, Guszti. Tegyen már a kedvére.

– Hiszen ha volna olyan *gyökerem*...

– Van! Van! Ne várákoztassa a bácsikát.

– Jut eszembe. A hegdesemben. Ha abban még van egy, és az az utolsó...

– No ugye! Vigye a bácsit a műhelybe. Csináljon neki!

– Az olyan gyökér. Másra tartogattam, mert az az utolsó.

Bátyóka is könnyörgőre fogja:

– Nem fogom drágállni!

– Szerencséje. Még meleg a faragókám, forog a hajtószíj.

Indulnak a fásfészerbe. Bátyókat Ilka tekintete visszafogja.

– Hát énvelem mi lesz?

– Telepedj az árok szélére, Ilkám. Malmozz a hüvelykujjacskaíddal.

Mire ugyanaz a bársonyos női hang, a kis úribegy:

– Sose telepedjék, sose malmozzon. Jöjjön be az úriszobába, kedveském, helyezze magát kényelembe, uzsonnaidő a fiúkkal, itt anyányiak vagyunk, ahányan vagyunk: eltársalgunk, megleszünk szépecskén.

Gondolta: Ilkája jól elvan, lemennek, Guszti faragja, ő nézi. Jólesett nézni a magas arisztokratát, aki valaha csak a lovakat ismerte, s ilyesmihez nem szokott. Legörbedve, ahogy beleadja magát, alakítja a gyökeret, kerülgeti, ami a szakállá lesz; látszik, nem az első, amit annak formáz: már megismerszik, ami lesz – a Nagy Krampuszkép. A Sátánpofájú.

Bátyóka belefeledkezik, nézi, ami a pipája lesz, Ilkára alig gondol. Igaz, egyszer felszalad, hogy bekukkantson hozzá: az úriszobában viharos kacagás fogadja, tortáliomokban dűskálnak, vígan vannak, az Úrnő is, a fiúk is, Ilkája is. Nincs baj.

Így ingázik még kétszer-háromszor a fásfészer meg a magasföldszint között, hogy megnyugtassa Ilkáját.

Negyedszerre üres a terem, nem találja.

Leóvakodik a diszlépcsőn, ott találja a társaságot az erdőszélen: a limuzint nyitogatják-csukogatják ki-be, kiszállnak-beszállnak. Ilkácska arcoskája boldogos: semmi

baj, még nem döntötték el, csak mutogatják. Hogy milyen ülés esik benne. De lehet, hogy háromszor megkerülik az erdőt. El, majd: egy kis sétakocsikázásra.

Vissza a műhelybe, le a gádon. Guszti már glancolja-brunolinozza. Olyan akkurátus, hogy ez a Nagy Krampuszkép tán még szebb, mint ami elkelt. Annak szarva nem volt, ennek van.

Aranyzinórra járó bársonyszakocskában pompázik nagy fehér papírlap közepén, és a papíron írás:

„Gyökérügyben sürgősen el kellett mennem. A pipáját tegye el, nem tartozik érte semmivel, tekintse ráadásnak. Szívja egészséggel.”

Sehol senki.

Bátyóka felkaptat a bádoglépcsőn, beles a termekbe: sehol senki. A putri üres.

Lengedezve lekövetkezik a háromkarú földlépcsőn, ki a Veteményes Előkertbe, ki az útra. Hála a papnak: még ott a család; ott Ilkája is. Viháncolnak-hancúroznak, csak a vak nem látja, hogy vígan vannak. Már visszajöttek volna arról a sétakocsikázásról?

– Nem, most indulunk. Megvan a pipa?

– Meg, Ilkám. Mehetünk haza.

– Mindjárt; csak még előbb háromszor körül az erdőn.

Kiderül, hogy sokan vannak, eggyel többen a kelleténél. Sebaj, aki kiszorul, azt majd elviszik *bicajjal*.

„*Bicajjal*”...?! Mifélek ezek, jobbról-balról, kik ezek a motorkerékpárosok?

Mindez titokzatosabb, mint amilyen a titokzat lenni szokott, és amilyenekhez Battyóka hozzászokott. A vakító verőfény fényes sisakellenzőkön táncol, és ő nem látja jól... Kik ezek? Bőrkabátos leninfiúk? Horogkeresztes karszalagosok? És a nagy öblű motorkerékpárok libegő acélantennáján mi az a koponyás-halálkeresztes kalózlobogó?

Valami dereng: amikor épp nem figyelt, akkor hallhatott róla. Vannak itt farkaszemet néző bandák, egymásra fenekedő galerik, amelyek olykor utcai harcokba keverednek, a harci kávézószünetekben pedig újságírásban élük ki magukat, és adják ki dühüket. Az egyik az IRODALOM ÉS IRODALOM, a másik az ÉS ÉS AZ ÉS; de van más is, van BORTÁRS, SORSTÁRS, BAJTÁRS, FAJTÁRS, FAJD-TÁRS, MAJD-TÁRS és több más efféle. Felsorakoznak az országút két oldalán, és fenekednek. Battyóka behúzott nyakkal elhúzza a csikot (a fő, hogy a ragadomány ott lapul a zsebében: a csudapipa; immár olyannyira az övé, hogy már-már a sajátlagos magáénak mondhatja). Már hogy így, ilyen jól begyűjtötte, és sikere koronázottan indulna hazafelé, csak fél szemmel, a rosszabbik fél szemével látja, veszi észre, hogy nekilendül a limuzin, tele előkelőségekkel, és Ilka, akit kiszámoltak, hogy ő legyen az utánfutó, Ilkája egy nagy bendőjű motorkerékpár hátsó ülésére kapaszkodik – hogy azon, mintegy utánfogatolva, a sétakocsikázóknak utánarobogjon.

A lobogó meggypiros hárászkendő, ésde már félig elszáguldóban, mint akinek hosszas magyarázkodásra fogytán az ideje, visszaszól:

– Úlj le, kicsim! Várj! Mindjárt visszavagyok!

Így: *visszavagyok*.

Hogy majd háromszor megkerüli velük az erdőt, ahonnan idehallatszik a nagy *Banzáj*, a majális, de a hurkatepsiknek már csak a füstje, a legényegyletnek csak a dobaja, a ringlispílnék csak a pántlikája.

Mit néznek rajta? A rászögeztet szemek kereszttüzeiben Battyóka odébb húzódik,

letelepszik az árok szélére, mert mi egyebet tehetne, és óvatosan, hogy a keretlegények ne is gyanithassák, zsebéből aranyzsinórra járó bársonyszákocskáját, abból a pipáját. Előveszi, hogy megforgassa-körülnézegetse. A Nagy Krampuszkép: a pipatórium dísze.

A szeme retináján még ott van annak a beégetett képe, amikor odafordult, és látta: elporzott vele a koskormányos, bikatorzsú motorkerékpár, Ilkája eltakarta, ki ül rajta, Gusziék valamelyik ijafija vagy a legények közül valaki; hogy az irodalmi zárótűz két oldalán melyik lap mondhatja magáénak sajátlag azt az eleven ragadományt, a RAJ-TÁRS, a FAJTÁRS, a SAJTÁRS vagy a MAJD-TÁRS. S most, hogy az itt maradt keretlegények röhögnek vagy sajnálkoznak rajta, avagy rá se bagóznak, nem mindegy? Mert alighanem az utóbbi: jobb is, ha levegőszámba veszik.

Fülére húzva csücskös mőc báránykucsmáját – Bátyóka odatelepedett az árok szélére, és beleolvadt a képbe, ahogy a vakondtúrás a zöld mezőbe, mintha odafestették-(teremtették [szarták]) volna; vagy mint az (önmagát onnan kiverni nem tudó) bevett szög. Vagy mint a kerti törpe, aki festett gipszállagának és rendeltetésének tudatában ugyan nincs, de ott van, ahol van.

(1) Bátyóka ült az árok szélén, és Ilkára várt. Ha nem várt volna, nem mondhatom, hogy az én mesém is tovább tartott volna: mert nem vitás, hogy várt, és most jön a java.

(2) Bátyóka ült az árok szélén, és várt volna, ha lett volna türelme; de mind csak szidta rossz természetét, hogy nem úgy, mint mások: ő a türelmetlenségen kezdi.

(3) Bátyóka ült az árok szélén, és ámolyogva elnézdelődött az erdő cudarabb oldalán azokon az odatelepített sorviskókon-sárputrikon, amiket Mikuvacky főépítész és mestervályogvető odavetett az Odalett Rendszer Megvetésre Méltóinak, akik a cickafarkkóró és cigányzab sövények mögött üzletelnek – vagy ha még annál is Megvetésre Méltóbbak, akkor csak *ügyletelnek*, és keserűen morzsolgatják a Kivetettség Napjait: napjaikat... Nem úgy, mint ő, Bátyóka, aki attól boldog, hogy Ilkája van; mert ha nem volna, semmije se volna, és attól lenne boldogtalan.

(4) Bátyóka ült az árok szélén, és várt, mint aki már belemarjult a várakozásba: és ha elő-elővette pipáját, csupán azért, hogy ismét zebre dugja. Nem mintha hibát fedezett volna fel a faragásban vagy a meggyfagyökérgöcsört-alapanyag minőségében; csak épp olyan gyanú kezdte környékezni, hogy az, amit elmulasztott, mert elvitték az orra elől, a másik Krampusz nemesebb vonású – szakállkája hosszabb, kimunkálása finomabb (az arc Kifejezése sátánosabb) – formája sikeresebb volt. (Környékezte annak a gyanúja is, hogy az övé csak *plasztik*.)

(5) Bátyóka ült az árok szélén, és hogy könnyebben menjen, szakaszokra osztotta a várakozást; ha az egyik elmúlt – újrakezdte. Ennek ellenére eszement hosszúnak érezte, hogy belegémberegett a feneké; és zsibbadt aggyal már kezdte elfelejteni, mire is vár... Tán Ilkájára?

(6) Bátyóka ült az árok szélén, de ami ilyenkor elkerülhetetlen – ő nem leltározta életét: volt, ahogy volt. Nem irigyelte a tizenkét szobás, dupla vályog viskók/viskókunyhók és döngölt padlójú sárputrik lakóit, azokét, akiknek minden nap *banzáj* – ő, nem, még akkor se, ha neki és Ilkájának csak egyszer egy évben van *banzáj* (lévén a következő év – szinte sohanapján, és minden majálisért meg kell küzdeni). Beérte pipatóriumával, mely ma is, a mai nap reggelén ki hitte volna, hogy *ilyen* ragadománnyal gazdagodik, amilyen a Nagy Krampuszkép – már csak Ilkája hiányzott, aki mindjárt jön, hiszen azt mondta. Így mondta: *visszaragyok*. Mindjárt. De se kisvártatva, se nagyvártatva: nem volt.

(7) Bátyóka ült az árok szélén, és egy nevet forgatott elméjében: ragozta-hajtogatta. Ilka, Ilonka, Iluska-Galuska; Ila, Ílea, Ileána, Heliáne. És várt. És várt. És várton-várt, várt, mint aki elunta a várakozást; és várt, azon morfondírozva, hogy az élet maga a hosszanti várakozásnál alig egyéb. Várt három helyett; várt az arra az álláspontra, a várakozóra való helyezkedéssel; várt a két tenyerét a feneké alá téve; várt szájában az öklével és a szemrehányások özönével küszködve, okolva önmagát. Várt fásultan: reményvesztetten; a legrosszabbra felkészülve; várt a csodába vetett hittel – a várni tovább nem bírók égrehorgadásával, és várt a sorsukba belenyugvók letörtségével. És várt. És várton-várt, mint a kihűlőfélben lévő tűzhányó lávázó katlana.

(8)

– Meddig várok még? – mondta ingerülten, nekidühödve, és felháborodott. De azért még várt.

– Mire várok még? – mondta semmibe meredő szemmel, és lelke elüszkösödött. De azért még várt.

– Nem várok tovább – mondta árnyék-önmagának, mintha tehetné és elhatározhatná. De azért csak várt tovább.

(9) Az önvizsgálat ideggörccsében már meg azon esett kétségbe, hogy hátha *rosszul értette?* Hátha az, hogy *visszavagyok*, olyan Titkos Értelmű Rózsa, amelynek műsztikoszünergikus értelme az, hogy *összevissza vagyok?* Akkor meg, amilyen hülye, az is lehet, mert tőle kitelik: hogy *rossz helyen vár?*

– Úgy kell neked, te rossz helyen hiába váró, úgy kell neked: *egy pipáért!*

És nyugtalanul tekingetett jobbra-balra árokhosszat: hogy mi lenne, hol lett volna az a *jó hely*, ahol várnia kellett, és eredményesebben várhatott volna...?

(10) Mire ideért (tizig számolt), Bátyóka elhatározta, hogy nincs tovább. Ha nem, hát nem. Az is bolond, aki a szabott várakozási időn *túl* még mindig vár. De emez érvelés *koronáriumától* az esze kereke nem lett okosabb, és tette, amit tennie kell. Várt. (És várt.) (És várt.) (És várt.)

A délidőből délután lett, a délután estébe hajlott, a hajlása beesteledett, de estebéd nem lett. Bátyóka belátta, hogy nincs mit várnia: Ilkájának sehol semmi nyoma. És ha itt, az árokszálon, itt kell ülnie három nap?... Akkor három nap. Hogy majd az uraságok megszánják, és kiküldessenek az inassal egy kis vacsoramaradékot? Nem-hogy visszautasítja: kiveri a kezéből a gyalázatosnak!...

Vadul gesztikulált, de ültő helyéből egyszer se mozdult. Ilyetén morfondírozások közepette már a parádés pipáját is kezdte elátkozni, a ragadományt, hogy a meggyfagyóker Krampuszpofo az oka mindennek: a *Sátánt* okolta... – és így érte az éjféli.

Az erdőkerülő feltápáskodott, mint aki indulni készül, leporolta nadrágülepét, és megmozgatta megmacskásodott végtagjait – amikor szeme-dörzsölve, messze távol, a telehold világánál, mintha közelgő pontot vett volna észre. Bátyóka kimeresztette két kocsányon lógó szemét. A pont idepiroslott, kisvártatva meggypiros hárászkendő alakot öltött, és kezdett az ő Ilkájára hasonlítani.

Ilka, Ilona, Ilonka. Iluskám, Ila, Ílea, Ileána, Heliáne! én Édesem!

Sietős léptekkel indult felé, s amikor közel ért, már látta. Az ismeretlenben felismerni vélte Ilkáját. A mozgásáról.

Vonakodva jött, kocogott-kullogott. Idegen nő volt: ráismert, ő volt, de idegen. Az idegen nő sírva közelített, s alighogy odaért, mellé lépett; az erdőkerülő elindult, és ő is – elindult vele. Más nem lehetett, Ilka kellett hogy legyen.

A kunyhó jó óra járásnyira lehetett, az erdő túlfertályán.

Ilka sírt. Eleinte csendesen, majd hangosan, szinte énekelve. Mikor már rázta a zokogás, akkor már tudni lehetett, hogy aki ilyen vigasztalhatatlan, az könnyözön alá akarja árasztani a világot. Se vigasztalni, se csillapítani, se kérdezősködni.

Bátyóka tudta, mi a kötelessége: hogy ilyenkor megrohanja, elhalmozza gyöngédsége ezer jelével, eszébe ne jusson faggatóra venni, hol volt, merre volt, mi-volt-ki-volt, kivel-mi volt, kivel volt, ha ugyan volt, hogy ilyen sokáig oda legyen, éjnek évadján, az erdő sűrűjében, ahol semminek tanúja nincs, holott azt mondta, *mindjárt visszagyöngyök*, nem tartja illendőnek legalább, hogy tartós távollétére adjon némi magyarázatot... – így kellett volna, de az erdőkerülőnek hang nem jött ki a torkán, és csak amúgy, pipogyan és bénultan bandukolt.

A sírógörcs nem akadályozza a bandukolást, Ilka is úgy rakta a lábát, ahogy szokta, tipegősen. A bandukolásnak hazaérés volt a vége. Benyitottak; de a kandalló tüze laposra rogyott, és a hamurakás már nem is piroslott. Az erdőkerülő-kunyhó barlanghidege fogadta őket.

(álom: 1996. január 16.)

Molnár Krisztina Rita

TEA SZINDBÁD RÉGI KEDVESÉVEL

Nem vártam,
 mégis eljött – itt a méz
 szivarfüstös kabátban
 csókrakész férfi
 megállt az ajtó előtt,
 kalapját levette, – tejszint?
 kedd volt, ezt tudom,
 nem sírt soha, de bánatos
 ibolyaillatot hozott,
 kávéztunk, a szalont szerette,
 elnézte hosszan a tapétát, a tükröt, a képeket,
 ápolt ujjai közt a csészét
 miközben lassú mesét mormolt
 úgy tartotta mint becses emlékei
 egyetlen bizonyítékát – parancsoljon süteményt
 tekintetével bebarangolta testem
 mint egy regény vidékeit
 szemembe nézett,
 hogy lássa önmagát
 udvarias éhsége
 lenyűgözött – vegyen az ánizsosból is
 a rizst megvetette,

zsemlegombócot, húst, mártást
kínáltam neki
abból a meisseni tálból,
a bort kristályból itta,
puha bajszára ügyelt,
ezért az egresszószt is
óvatosan, villával ette, – tessék a selyemcukorból
később megcsókolt.
Csókja ritka volt,
de pontos, mint
az átkelőhajók
egy apró állomáson ősszel. – citromot?
Csak néha álmodom vele.

Csengery Kristóf

EGY PERC

Mivel teljen? Vagy inkább: miből álljon?
(hat) Ásító korsó: a tölthető
szomjából? (tizennyolc) Akár az álom,
legyen zsúfolt, de táguló idő,

(tizennyolc) melyben gombostűhegyen
megfér (huszonnégy) minden állítás
és cáfolat? (huszonkilenc) Legyen
sóhaj-öröklét? Lassú robbanás?

(harmincöt) Gégemetszés? Ostya, nyelven?
Karambol? (negyvenkettő) Egy szonett?
Szólhatna: „magamon kívül maradtam

üres magamban. (ötven) Mérlegeltem,
mivé legyek, s latolva léteimet,
letelni tudtam, nem betelni.” (hatvan)

MAGAVISELET

Oly oldottan csevegni át
létünket, mint a víz, a kő?
Viselvén úgy magunkmagát,
mint ami elviselhető?

Oly oldottan, akárha vol-
na oldásunk s megoldható
volnánk? Kőnek hegy, áthatol-
hatatlan, cseppnek néma tó,

melyet nem mérhet semmi fel,
s így mérhetetlen apraja
a nagyban? Szó, mely nem felel,

s mégis ott lüktet benne a
válasz? Ne élj, hogy lenni tudj?
Oly oldottan, akárha...? Úgy?

Rába György

AZ ÁLMATLANSÁG HÁTRÁNYAI

Az álmatlanság fegyenceleped
elmúlt életed ott vezekeled
balfogásaid sötétből kirajzó
lidérceihez nem kell csitt se jajszó
a hűtlen félreértő lest vető
csapatostul bátorodik elő
és egymás után olvassák fejedre
egy tetted tíz jobbat elvesztegette
ha számlálgatnád mint bárányokat
aludhatnád gyerekek igazak
álmát de mindegy el- vagy ráhibázott
önconkítás volt minden választásod
világjáróként pásztorok beszéd
alatti nyelvét hogy is értenéd
így feleselsz s bakái valahánya
szivzörejét hogy sejtse kapitánya

ám belátod ha új napot ütött
órád nincs több fizető eszközöd
rádöbbensz végül virradatra nincs más
érméd földobni vajon fej vagy írás
az egyetemeshez mind közelebb
mondd hallasz-e onnan üzenetet

ECHO-KARDIOGRAM

A szívbillentyű a bal kamra tisztán
hallottam ahogy mondogatta rendre
az ügyeletes észleleteit rám
mért diagnózisát magnótekercsre
s bár rá se pillanthattam mintha felső
szózat hangzott volna fülemben távol
tájról tetoválva bőrömbe metsző
intést kérlelhetetlen igazáról
majd fölültem öltöztem s útra keltem
az osztály elé mely nem messze vár rám
arccal feléjük szemem bekötetlen
már mindenütt fegyvercsövükbe látván

FIGYELŐ

SZÉKELY JÁNOS „ÜDVTAN”-A

Székely János: *A valódi világ*
Osiris–Századvég, 1995. 290 oldal, 620 Ft

„A világ nem előre halad, hanem hátulról épül. Nem cél felé tart, hanem múltjából összegződik.”

(Sz. J.: A MÍTOSZ ÉRTELME. 121. o.)

„...minden dolog magában hordozza tulajdon múltját, amely éppen csak ezt az egyetlen dolgot hozhatta létre – egyebet semmit.”

(Sz. J.: A MÍTOSZ ÉRTELME. 139. o.)

„A holtak az élők metaforái. Szégyen, de így van. Csak az ő befejezettségük adhat valamelyest is befejezett, valamelyest is szemléletes képet arról, ami bennünk még befejezetlen. A holtak azért holtak, mert átérték a jövőjüket, múltjuk mind bekebelezte. Ami bennünk jövő, az öbennük múlt már. Mi pedig csakis az ő tökéletes múltjukból következtethetünk (analógiásan) saját jövőnkre.”

(Sz. J.: BOLYAI JÁNOS METAFORÁJA.

In: EGY RÖGESZME GENEZISE. 64. o.)

„Az ember már szívesen magára vállalná a kárhozatot, ha ezzel átmenthetne bármilyen parányi reményt a jövőbe.”

(Sz. J.: A VALÓDI VILÁG. 251. o.)

A valóság megszállottjai általában arra vállalkoznak, hogy a valóznak tartott világot regisztrálják, hogy számba vegyék a végtelent, a jelenséget, amely a valóság ruhája. Alapélményük a sokszínűség, a káprázat, a valóság értelmet messze túlhaladó változatossága, és minden egyes művükben ezt az elérhetetlen gazdagságot kísérik meg, ha töredékesen is, felmutatni.

A valóság megszállottjai műveket írnak, az életmű számukra fikció, a véletlenek összeg-

zése, amely csak töredékes lehet, csak részleges, a világnak csak tükörképe, mert az alkotó maga is csak tükör által homályosan látja a valót.

A valóság megszállottjait még naivnak is tekinthetjük, hisz a látványt, a láthatót, az érzékszerveikkel, a tudatukkal felfoghatót, a szavakkal megragadhatót tekintik valóságnak, s abban a hitben és meggyőződésben alkotnak, hogy a részekből összeállhat az egész, az „egy”, hogy az egész nem más, mint a részek összessége.

Akinek viszont a világról (értsd: valóságról) a káoszra igen hasonlító „káprázat” és „sokszínűség” helyett az az alapvető élménye, hogy az minden látszat ellenére egységes, aki tehát ebből az alaptételből indul ki, ez minden gondolatának biztos és elmozdíthatatlan sarokköve, az – ha valóban következetes önmagához – sosem egyes műveket hoz létre, hanem tudatosan építi az „axiómájából” természetesen következő egyetlen lehetséges életművet.

Székely János a második fajtából való. Ismerői ezt régtől fogva tudják, de hogy ez mégsem olyan nyilvánvaló és természetes, az abból is látszik, hogy A VALÓDI VILÁG című filozófiai traktátusában egy külön fejezetet szentel arra, hogy a világ, az Univerzum egységéről vallott hitét „töredelmesen” beismerje.

„A világ (a valami) léte tényleg tapasztalati tény, de már az egysége nem is bizonyított, nem is evidens. Csakis a nevéből (kvázi a definíciójából) következik.

Az Univerzum egysége, amiből kiindulok, eszerint antinomikus tétel. Gondolkodásom deduktív eleme, nyelvileg örökölt, rejtett, és most töredelmesen bevallott axiómája.

Más szóval: ez a hitem. Ezt kell hinnem, hogy gondolkozhassam egyáltalán. Ezen kívül nem is hiszek semmit.” (A VALÓDI VILÁG. 55. o. – A továbbiakban ahol csak lapszámot adok meg, mindig A VALÓDI VILÁG-ra hivatkozom. A. G.)

Töredelmesen bevallja, mint valami bűnt, hisz másutt ő maga mond ítéletet az axiómákból levezetett deduktív filozófiák felett,

mert „egy deduktív filozófia axiómái nem föltétlenül, nem beláthatóan igazak. Nem olyan természetűek, hogy evidensek lehessenek. Mondhatni, hit, ízlés és szándék kérdése, milyen axiómákkal alapozunk meg egy deduktív rendszert. Teljességgel attól függ, milyen konklúziókra óhajtunk kilyukadni”. (45.) Vagy pár sorral korábban, és zárójelbe téve: „Csakugyan, a deduktív filozófiák általában végső konklúzióikat teszik meg hallgatólagosan axiómáknak; nem csoda aztán, ha következtetéseik során visszajutnak ugyanezekhez a sarktételekhez.” (45.)

Az eredendő bűnhöz hasonlító sarktételek) nélkül viszont nem létezik filozófia.

Igaz ugyan, hogy Székely János bevezetőjében elhárítja magától az egységes, koherens filozófia alkotásának vádját, hisz meggyőződése szerint korunkban a filozofálás lehetetlen, s ő nem is *filozófiát* akar tanítani, mert ahhoz nem ért, hanem *világot*, mert ahhoz viszont ért.

Bevezetésként az ismertetés írója is tartozik egy „töredelmes vallomással”, amely hite szerint sok magyarországi szájból is elhangozhatnék. Székely János nevét korábban is ismertem, sőt néhány könyvét – a Magyarországon kiadott drámagyűjteményét, kisregényeinek kötetét – magam is birtokoltam. Neve is el szokott hangozni a nagy erdélyi nevek árnyékában. De rendszerint csak a felsorolásokban. Most, A VALÓDI VILÁG olvasása közben esszéit újra elővettem, versesköteteit végigolvastam, és töredelmesen be kell vallanom, hogy mindeddig, ha nem is nyilvánosan, csak a magam rendszerén belül, méltatlanul bántam Székely Jánossal. Nem arra a „magas” polcra helyeztem és nem azok közé, akiknek egyenrangú társa kellett volna hogy legyen, mint ahogy a valóságban mindig az is volt. Klasszikus *esszéista*, filozófiai gondolatokban kiteljesedő *költő*, szilárd gondolati vázra építkező *drámaíró*, akinek nyelvi eleganciája és nyelvének hajlékonysága a példaképnek tekintett mester, Kosztolányi mértékével mérve is megállja a helyét. Azok közé tartozik Székely János, akiről szívesen elmondtam volna én is, hogy „*Té éppen olyan férfi vagy, minővel / Szerettem, hogy közöm volt valaha*”. (Shakespeare: HAMLET. III. felv. II. szín. – Idézi: Sz. J.: A MÍTOSZ ÉRTELME. 56. o.)

A kettős töredelmes vallomás után térjünk vissza Székely János testamentumához, való-

ban utolsó, posztumusz munkájához, A VALÓDI VILÁG-hoz. Ebben a könyvében nem töredékes gondolatait, reflexióit adja közre (ezt már megette korábban is), hanem, ahogy erejéből tellett, szisztematikusan is tekinthető rendszerbe foglalta mindazokat a „felismeréseket”, amelyekre eszmélkedése óta ráta-lált, amelyek akár sejtelemszerűen, akár expressis verbis benne foglaltatnak eddig megírt és kiadott műveiben. Ha valamire, akkor A VALÓDI VILÁG-ra igazán érvényes, hogy Székely János egész múltjának összegződése, és csakis múltjából érthető meg. Kis túlzással: ebben a könyvben semmi új nincs, egyetlen olyan tétel sem található benne, amelyet ne lehetne olvasni, kihámozni akár eddig kiadott esszéköteteiből, prózájából, drámái gondolati szövetéből vagy ép-penséggel verskompozícióiból. Egyszóval: múltjából.

A korábban már említett, első pillanatra banálisnak látszó protoaxióma mellett („a világ egységes”) Székely János másik alapvető élménye, filozófiai gondolkodásának mondhatnám motorja az a felismerés, hogy az emberi gondolkodás végzetesen és végletesen antropomorf, emberszabású. Ha a valósághoz közel akarunk férkőzni, mindenekelőtt gondolkodásunkat kell a lehető legradikálisabban megtisztítani: *dezanropomorfizálni*. Minden eddigi filozófia „gazsága” és csődjének oka, hogy Hegellel együtt a gondolkodás törvényeit alkalmazta a valóságra, abban a meggyőződésben, hogy, mivel a gondolkodás is a valóság része és produktuma, annak törvényei (mármint a gondolkodáséi) azonosak a valóság törvényeivel. Holott Székely János véleménye szerint ez korántsem állja ki a próbát. A gondolkodás például mindig a jelenből halad lépésről lépésre a jövő felé, célt tételez fel, pedig a jövő éppúgy nem létezik, mint ahogyan a valódi világtól is idegen a cél. „*A világ nem előre halad, hanem hátulról építkezik.*” A világot, jelenségeit nem a jövője (ami nincs), hanem az egyetlen létező, a múltja határozza meg, amely nem más, mint „*konsumált világfolyamat, amely a mindenkori jelent generálja*”. (15.)

„*Az ész emberszabású, a világ azonban nem az*” (21), s míg a gondolkodás törvényeit a természet, a való világ törvényeivel azonosítjuk, végzetesen emberszerű, antropomorf világot alkotunk magunknak, amelynek nagyon ke-

vés köze van a valósághoz. Feladatunk tehát nem az, hogy a világot emberszerűvé tegyük, hanem éppen ellenkezőleg, hogy gondolkodásunkat alakítsuk világszerűvé, szabadítsuk meg azoktól a sallangoktól, amelyek lehetlenné teszik, hogy a valóságot önmagát ragadjuk meg.

A valóság törvényeinek leírására csak a tudomány képes, a matematikai képletekbe foglalt természeti törvényeken kívül más törvény nem létezik. Az ettől függetlennek tételezett „társadalmi törvény” léte csupán fikció.

Sajnos a nyelv maga is társadalmi, emberi produktum, s ha elfogadjuk is, hogy „*az emberi létezés legmagasabb rendű eseménye*” (Heidegger), épp genealógiája miatt tagadhatatlanul antropomorf, s tudomásul kell vennünk azt a szomorú tényt, hogy az emberi nyelv nem a valóság nyelve, s épp ezért „*a világról nem lehet emberi nyelven beszélni*”, legalábbis nem minden vonatkozásban lehet (25).

Kemény szavak, s különösen furcsán hangzanak egy olyan művész szájából, akinek költői ambíciója épp a valóság minél közvetlenebb megragadása volt, akit épp ezért teljes joggal szoktak filozofikus költőként aposztrofálni. Mert ahogy minden valóságteremtő művésznek, Székely Jánosnak sem kisebb az ambíciója, mint hogy művében a valódi világot mutassa meg (azaz teremtsen újja). Ezek után „filozófusként” sem adhatja alább. Még akkor sem, ha az alkotóművész természetes gesztusait ebben a más törvényű közegben dilettantizmusként, naivitásnak bélyegzik, amit ő maga is érez, és fából vaskarikagyártásnak minősíti a reflexió nélküli reflexiót vagy például a legspecifikusabban emberi produktum, a nyelv dezantropomorfizálását. Az emberi jegyeiktől megtisztított nyelv olyan távoli és oly közeli, mint a matematikai „límes”: esetleg tetszés szerint megközelíthető, el azonban sosem érhető.

A filozófus és a költő párharca nem új keletű. Egy régi, 1956-os jegyzetében olvassuk: „*Filozófusnak készültem valamikor, magát a világot akartam megérteni, ezt véltem a legmagasabb rendű emberi feladatnak. De korán beláttam: a meztelen gondolatnak immár semmi esélye – így aztán irodalomra adtam magam.*” (A MÍTOSZ ÉRTELME. 109. o.) A posztumusz műben óriási kérdőjelet rajzol az egykori döntés mögé:

„*Kultúrát teremteni mindenesetre magasabb becsű – olvashatjuk –, mint írni vagy beszélni róla. Maga a dolog előbbre való a reflexiónál. Erre szántam én is az életemet, kultúrát akartam teremteni, s amikor kitudt, hogy ez egyszer talán mégis helyesebb lett volna fordított utat járni (előbb tisztázni a kultúra helyzetét, elméletét, s csak azután próbálkozni meg teremtésével) rég késő volt már!*” (133.)

A mérleg két serpenyője vagy inkább két ellentétes irányú vektor. Csakhogy mindez látszat és szubjektivitás. Székely János így élte meg, s az élet és az életmű varázskörén belül ezt objektív ítéletnek érezte. A lezárult életmű a külső szemlélőnek egészen mást sugall. Mi már látjuk, hogy ennek a birkózásnak egészen más lett az eredménye, az ellentétesnek hitt tendenciák nem oltották ki egymást, inkább megteremkenyítették, s így jöhetett létre az a Székely János-i kétarcú, mégis homogén költői életmű, amely összetevészetlen és egyszeri. A Bolyai-metaphora értelmezésénél erre még visszatérek.

Egyébként a valóságteremtő és valóságmagyarázó, tehát a költészet és a filozófia tartományai közti határ korántsem olyan átjárhatatlan, ahogy Székely János előbb idézett megjegyzései nyomán gondolni lehetne. Ezt nem csak az ő élete és életműve igazolja, s itt elég a másik oldalról érkező Nietzsche és Heidegger nevét és költői életművüket említenem.

Nem véletlenül került tollamra Heidegger neve. Székely János A VALÓDI VILÁG lapjain ugyan általában nem polemizál, a lét vizsgálatánál azonban nem kerülheti meg Heideggert. Kiindulópontja a következő megállapítás: „*Tudni kell megkülönböztetni azt, ami csak az ember fejében van attól, ami csakugyan van.*” (28.) Heidegger „lét”-fogalma, ez a legvégső absztrakció tartalmilag éppolyan üres, mint annak tagadása, a „*semmi*”. Továbbmenően a híres heideggeri, mondhatnám szállóige szerint a nyelv a lét háza, tehát a nyelvben kell nyomozni a lét titkait. A korábbiakból viszont tudjuk, hogy a végletesen antropomorf nyelv nem a valóság nyelve, a való világot nem, csak az emberi világot képes leképezni. Székely János szerint innen eredeztethető Heidegger fatális tévedése, ha egyáltalán az ontikus koncepciót tekintjük igazi teljesítményének, és nem azt az alapvető létélményt,

amelyet hatalmas tehetségre valló „nyelvmági-ával”, „határtalanul árnyalt és mélyreható” nyelv-művészetrel ad elő. A „valódi világ” fegyverzetében vívott lovagi tornát Székely János végül a következő kétes értékű dicsérettel zárja: „Annál, amit mond, fontosabb, ahogy mondja. Nem kétséges: a filozófusok között, akik még kortársaink voltak, Heidegger a legjobb poéta. Egyáltalán ő az a szerző, akinek olvasásakor két igen távol eső minősítés (az, hogy akarnok, és az, hogy zseni) egyaránt eszünkbe jut.” (34.) Az olvasó pedig arra gondol, hogy ezt az ítéletet egy elvetélt filozófus és egy elnémult poéta fogalmazta meg.

Hogy valamennyire is otthonosan mozogjunk Székely János „valódi világában”, hogy megértsük annak szigorúan determinált működését, meg kell ismerkednünk még néhány axiómaszerűt alapjával. Azt már korábban elmondtuk, hogy Székely János szerint az univerzum, a világ egységes. Ez az egységes világ ugyanakkor folyamat és struktúra. A folyamat az egyirányú időben zajlik, s a változó struktúrák állandóan szummálódnak. Az idő sem más, mint a térszerkezet állandó változása. A világ – így hangzik Székely János definíciója – „idő a térben, tér az időben; tér mint folyamat, a tér struktúrájának időbeli szummálódása”. (69.) Ha mindezt komolyan vesszük, badarság elsikkadt lehetőségéről beszélni. Az arisztotelészi „lehetőségben” a valódi világtól tökéletesen idegen célképzet, a nem létező jövő feltételezése rejlik. Ez pedig képtelenség. Csak az történhet meg, ami megtörténik, és fordítva. Következésképp véletlen éppúgy nincs, mint ahogyan a szabadság is illúzió. „Az emberi cselekvés merő determináltság.” (73.)

Nem szükséges rosszmájúság ahhoz, hogy a filozófus maszkja mögött felfedezzük a PROTESTÁNSOK vagy a CALIGULA HELYTARTÓJA íróját, a filozófia mögött a dramaturgiát, a „véletlent” is engedélyező heisenbergi határozatlansági reláció mögött (vagy inkább helyett) annak az írónak egzisztenciális élményét, aki érzi és tudja, hogy a drámai lét nem ismer véletlent, mert az az élet folyamatának teljességében egyszerűen „felszívódik”.

Hogy az a „részstruktúra” és „részfolyamat”, „amelyet” Székely Jánosnak neveztek, milyen mértékben múltjának szummálódása, élesen bizonyítják A VALÓDI VILÁG azon ol-

dalai, amelyekben például – kettős bizonyításként – a szabadság-kényszerűség tételt igazolja. Ebben a rövid fejezetben egyszerre pillanthatunk be az egykor volt költő és az egész életét summázó költő-filozófus műhelyébe. Egy gyermekkori vadászélményt idéz fel, a személyautó fénykévéjéből szabadulni képtelen özborjú vágóját, a sárral telefröcskölt szélvédőt és egykori önmagát, ahogy értetlenül figyel a menekülő borjat, és nem érti, miért ragaszkodik oly makacsul az úthoz, miért nem tér ki, veti be magát az út két oldalát szegélyező végtelen és veszélytelen sötétbe. A nyomasztó élmény „betokosodott tudatába”, s évtizedek múltán ez lett alapja GÉPKOCSIN című versének. A vers, mint minden valódi műalkotás, legyen az Bartók CANTATA PROFANÁ-ja vagy Piet Mondrian derékszögű vonalakkal tagolt kompozíciója, a világ szerkezetét modellálja, és annak felismeréséből született, hogy kényszerpályán mozog minden, ami mozog, a szabadság a rabság fedőneve, üldözők és üldözöttek vagyunk, vagy még végletebben: mindkettő mi vagyunk, mi üldözük magunkat. (74–78.)

(Csak így zárójelben jegyzem meg talán a legfontosabbat. Akár filozófiai jegyzeteit olvassuk, akár művészeti esszéit vagy verseit, de említhetem volna prózáját és színműveit is, állandóan és intenzíven érezzük, hogy Székely János „életművében” nincs semmi esetleges. A gondolat ereje és eredetisége új meg új kapukat nyit. A műfajok közt szabad az áramlás, az idő is elveszti határoló jellegét, s egy-egy odavetett „felismerés” harmincnyeven évvel később kapja meg végleges ruháját, s egy-egy eredendően poétikai találat A VALÓDI VILÁG-ban tétellé kristályosodva jelentkezik. Székely János világa [életműve] is univerzum, és ezek a megfelelések a nagy univerzum egységét modellálják. Minderről Székely János sokat idézett SZTRIPTÍZ című versének első sorai jutnak eszembe: „Minden sorom egy-egy felismerés volt. / Minden versem egy megoldott talány. / Az volt az élet, az volt a valódi – / Az volt a boldogság talán.” Az életmű egyik kulcsversének is tekinthető SZTRIPTÍZ folytatására a későbbiekben még visszatérek.)

Mindaz, amit Székely János valódi világából eddig számba vettünk, csupán szükséges bevezetés volt, mintegy ontológiai megalapozá-

sa társadalomszemléletének, „szépnek” vagy „jónak” egyáltalán nem tekinthető világképének. „*En nem tartom jónak azt, amit itt leírok – adja tudunkra –, hisz éppen az értékek birodalmában (a kultúrában) keresek kiutat belőle. Nem tartom jónak, csak igaznak tartom. Azért publikálok... hogy ezzel teret nyissak az illúziótlan gondolkodásnak. Azért, hogy senkinek se sikerüljön tovább is »átverni«, becsapni, szekerébe fogni a veszteseket.*” (99.) (A „vesztesek” szó megint csak nem elszólás vagy véletlen. A VESZTESEK című lét- és sorsértelmező nagyvívű verskompozíciójára utal.)

Székely János szerint a legkárosabb az az illúzió, amely elhitei velünk, hogy vannak külön társadalmi törvények, holott, ahogy korábban már láttuk, szerinte csak egyfajta törvény létezik, a természet törvénye. Nincs terünk arra, hogy azokat a finom és már-már rafinált distinkciókban sem szűkölködő lépéseket számba vegyük, ahogy Székely János az élő sejttől, a sejtek halmazából létrejövő szervek és szervezetek létezési formáit és létezési törvényeit tárgyalva eljut ahhoz a konklúzióhoz, hogy „*az élő szervezetek egyensúlya harmonikus, a társadalmi szervezete viszont dinamikus.*” (111.)

Elhez magyarázatként azonban a következőket feltétlenül hozzá kell fűznünk. Az élő szervezet léte az önálló léttel nem rendelkező szervek szabályos működésétől függ, s amennyiben egyetlen sajátos funkciót ellátó szerv is kiesik vagy diszfunkcionálisan működik, a szervezet léte kerül veszélybe. Léteinek alapja tehát a *harmonikus* együttműködés.

A *társadalmi szervezet* alkotóelemei ezzel szemben autonóm egyedek. Létük (bizonyos mértékig) független a másik egyed lététől, sőt a társadalmi szervezet létformája a *szelektivitás*, azaz a fölösleges egyedeket kivetí magából. A társadalmi szervezet ezek szerint alá van vetve az egész világban érvényesülő *kauzalitásnak* (Székely János ezt *legitásnak* nevezi), az élővilágban érvényesülő *funkcionalitás* elvének, valamint csakis az emberi világban, a tudattal rendelkezők világában érvényesülő *finalitásnak*, amelynek három komponense a *jövőképzet*, a *célképzet* és az *akarát*. Ezeknek együttes működése hozza létre a társadalmi szervezet dinamikus egyensúlyát.

Ezzel már benn is vagyunk a sűrűjében, s

elérkeztünk Székely János társadalomszemléletének kulcsfogalmához, a *dominanciaelvezet*hez.

„*A társadalom – írja – olyan szelektív struktúra, amelynek komponensei (az egyedek) egymás rovására is minél előnyösebb helyzetet igyekeznek elfoglalni – amelyben tehát verseny folyik. A társadalmi egyensúly autonóm egyedek versengéséből alakul ki. Ezért dinamikus a társadalmi egyensúly. És ezért érvényesül a dominancia minden társadalomban.*” A dominanciaelv érvényesülése strukturálja a hordát társadalomná. (101–102.)

A társadalmi lét tehát állandó harc, és ez a dinamizmus a társadalom és a harcban részt vevő egyedek létezésének záloga. A stabilitás, a létezés, a fennmaradás igazi alanya azonban nem a társadalom, de még csak nem is az egyed, hisz „*az egyed csak függelékszerve (közlekedési eszköze) a nemzedékeken átívelődő, osztódó, újrakombinálódó, öntudatlanul, de valójában élő génállományban nem szabad pusztán információrendszert látni, amely az egyedek előállításában kap szerepet. Nem: maga a génállomány a tulajdonképpeni élő, amely saját stabilitásának fenntartására egyedeket állít elő.*” (103.) „*A társadalmi dominanciaharc nem más, mint a génállomány (öntudatlan) önfenntartási stratégiája.*” (106.)

Székely János nem lévén a filozófiának szaktudósa, nem hivatkozik irodalomra, elméletében azonban nem nehéz felismerni a szociáldarwinizmus hatását. Egyébként az utóbbi néhány évtizedben, ha nem is a filozófusok, de annál inkább a biológusok körében egyre magasabb ázsíója lett Darwin nevének. Az önző gén elméletének propagátora, Richard Dawkins 1976-ban magyarul is megjelent könyvében (THE SELFISH GENE – AZ ÖNZŐ GÉN) például azon bosszankodik, hogy „*a filozófiát és a »bölcészettudományoknak« nevezett tárgyakat még mindig majdnem úgy tanítják, mintha Darwin sohasem élt volna. Nem kétséges – teszi hozzá –, hogy ez idővel meg fog változni.*” Székely János ugyan nem utal a modern etológia, a játékelmélet eredményeire, a „galamb” és a „héja” típusú életstratégiák elemzésére, ennek ellenére kétségtelen, hogy a természeti törvény kizárólagosságának és a dominanciaharc egyetemlegességének elmélete ezekből a kutatásokból eredeztethető. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy kétségsbe vonnám azoknak a felismeréseknek és elmé-

nyeknek elsődlegességét, amelyeknek lenyomatái, mondhatnám „kövületei” megtalálhatók Székely János oeuvre-jében.

A dominanciaharcban természetesen nem egyenlők az esélyek, a gyengébb egyedek – épp a struktúra szelektivitása miatt – nem tudják továbbörökíteni génállományukat, s ezen keresztül érvényesül a természetben, az állati és a növényi társadalmakban a kiválasztódás. Ez a szelektivitás az emberi, tehát tudattal rendelkező egyedekből álló társadalomban kissé másképp működik. Mintha az emberi társadalom arra törekednék, hogy ne csak a dominanciaharcban sikeresek génállománya, hanem a társadalom teljes génállománya továbböröködjék. A dominanciaharcot korrigálni, hatását korlátozni és ellensúlyozni egyedül a kultúrába ágyazott *erkölcs* képes, „amelynek lehetősége az emberi tudatban mintegy organikusan adott”. (107.)

Nyilvánvaló, hogy az erkölcs szemben áll a természeti törvénnyel, akadályozza annak korlátlan érvényesülését. A csupán tudatos egyedek társadalmában érvényesülő, a természeti (tehát matematizálható) törvénytől különböző, más, a rendszertől idegen „társadalmi törvény” bevezetése mintha zavarná az eddig monolit filozófiai gondolatmenetet. Székely János is érzi a csapdát, és a hurokból a következő formulával szabadul: *a kultúra valamiféle negatív visszacsatolás. Az állatvilágra általánosan jellemző dominanciaelvet és természetes szelekciót a kultúra idomitja a társadalmi lét szükségleteihez, és ugyanakkor ilyen irányban korrigálja. „A kultúrában az organikus lét alaptörvénye az emberi tudaton átszűrve, annak közbejöttével érvényesül.”* (142.) A kultúra magva az erkölcs, amely csak látszólag szakrális eredetű, valójában és végső soron természeti produktum: „*az embertenyészet vitális szükséglete generálta.*” (140.) Az erkölcs nem más, „*mint a természet önkorlátozása.*” (220.)

Az ellentmondás azonban az marad, ha meg is magyarázzuk. A tudat nélküli természet és a tudattal rendelkező ember közt ellentét feszül. A tudat ugyanis hiába a természet produktuma, IDEGEN a természetben, a világban. Székely János metaforikus megfogalmazásában: „*az ember a természet meghasonlása.*” (217.) „*A világegész az organikus lét átételén keresztül olyan princípiumot hozott létre, amely emberi fogalmaink szerint »ellentétes« vele.*

Az alapelvek síkján maradvá: a legitás [= kauzalitás – A. G.], az általa már korábban létrehozott funkcionalitás közbejöttével létrehozta a finalitást. Mindezt öntudatlanul, persze minden cél, szándék vagy akarat nélkül, pusztán a világfolyamat belső szükségszerűsége folytán.” (216.)

Ezen a ponton már értelmetlen a dezanthropomorfizálás, hiszen magáról az emberről van szó, annak helyéről a Székely János definiálta valódi világban. Megszabadulva a filozófia béklyóitól most már írónk is szabadon csaponghat az emberi relációk világában, a művészetek területéről átkalandozhat a politika tereumára, hogy minél gazdagabb példatáron mutassa be az ember otthontalanságát, az emberi nem hazugságait, és hogy ebben a világszerű valódi világban az embert miért győtri állandó büntudat, bármit is cselekszik vagy nem cselekszik, erkölcsös marad, vagy túllép a főként maga alkotta korlátokon.

Mindennek ősoka a tudat, amely emberré teszi az embert, és büntudatot „generál”. Mert a tudat maga az eredendő bűn, hisz az ember nem más, mint „*a természet bűnbeesése.*” (210.)

Ezeket a fejtegetéseket olvasva akaratlanul is a költészetben elmarasztalt költő Heidegger jut az eszünkbe. És az, hogy vajon szabad-e elválasztanunk a költőt a filozófustól, és nem volna-e gyümölcsözőbb, ha elfogadnánk Hamvas Béla terminológiáját, aki szerint a költő csak annyiban különbözik a filozófustól, hogy az utóbbival szemben a világ egységét vallja. Az a „filozófus” pedig, aki, mint például Hérakleitosz, azt mondja, hogy „minden egy”, valójában már meg is haladta ezt az ellentétet, és beléphet a transzcendencia világába.

Az igazán lényeges persze a világ és az ember viszonya. A valóság egységes egész – állapítja meg Hamvas Béla –, és csak egyetlen valóság létezik. Ez a valóság leplezetlenül néz vissza arra, aki leplezetlenül szemléli. „*A dolgok olyan nyíltsággal mutatkoznak meg az embernek, mint amilyen nyíltsággal áll önmaga előtt. Ez az alétheia.*” „*...Aki alétheiában él, annak az élet öröm. A dolgok is megnyílnak előtte, hozzájönnek és megmutatják arcukat. És akkor kitűnik, hogy minden egy.*” (Hamvas Béla: *POETICA METAPHISICA*. In: *HARMINCHÁROM ESSZÉ*. 182. o.)

Az alétheiai lényegében nem más, mint Székely János valódi, igaz és egységes világa (hé alétheia = igazság, valóság), amelyet Hamvas tanulmánya szerint teljes egészében csak a költő, a művész képes megismerni. És megint csak eszünkbe jut a filozófus-költő Heidegger, a költő-filozófus Székely János és Hölderlinnek egy sora, amelyet szintén Hamvas Béla idéz. „*Szenvedek és örülök, mondja Hölderlin, és nem tudom, mi az álom, a szenvedés vagy az öröm. – Mindkettő, válaszolja Diotima, és mindkettő jó.*” Mert „*egy a szenvedés és egy az öröm*” zárja le a gondolatmenetet Hamvas Béla. (Hamvas: POETICA METAPHISICA. In: HARMINCHÁROM ESSZÉ. 184. o.)

„*Alétheiában öröm az élet*” – így szól a tétel első fele (Hamvas Béla), a másik fele (Székely János) pedig mintha éppen ezt tagadná: „*a társadalmi lét számunkra, tudatos lények számára, akiknek ráadásul még erkölcsük is van, maga a gyötrelm, maga a pokol*”. (131.) A kettő pedig egy, legalábbis a költő számára, de csakis a megalósult költészetben, a műben.

Ez után a kitérő után (amely egyben arra is igyekezett emlékeztetni, hogy Székely János alétheiáját mégiscsak műalkotásaiban: prózájában, drámáiban és elsősorban verseiben – kell keresnünk) föltétlenül meg kell néznünk közelebről, hogy Székely János szerint az emberi tudat miért „eredendő bűn”, és miért és hogyan generálja a leküzdhetetlen büntudatot.

Az ember – vallja Székely János – kettős természetű. Léte a természethez köti, és a természet törvényeinek kénytelen engedelmkedni. Ugyanakkor azonban tudattal is rendelkezik, amely azt követeli, hogy a természeti törvénnyel szemben az erkölcs parancsai szerint éljen. Ha a lét (természeti) törvényeinek engedelmeskedik, és *cselekvő emberként* él, akkor az erkölcs parancsait szegi meg, ha a *gondolat emberének* törvényei szerint él, ha a szemlélődő életet választja, akkor a természeti törvényt szegi meg. Az első esetben öntudatlan (és felelősségre sem vonható) világ-erőnek tekinti magát, holott tudatos lény, ha viszont a szemlélődést, az önreflexiót választja, akkor úgy tesz, mintha kívül állna a világegészen, holott annak része. Tehát mindkét esetben „hamisjátékos”, mindkét esetben *törvénytörő*. A törvénytörés maga a bűn.

A bűn zsoldja pedig a halál. Felmentés nincs. Előttünk „*két út van, s mindkettő halálos*”. (ARDZSUNA KÉRDEZ.)

Ne felejtjük el azonban: a valódi világ nem gonosz, a világ csak az emberrel lesz azaz. Idegenségünk a világban viszont semmiképpen sem csökken, ha emberisége hamisítjuk, sokkal közelebb kerülhetünk hozzá, ha „*igazi arcával barátkozunk meg*”.

Sivár, majdhogynem banális végső konklúzió.

Igazságtalanok volnánk azonban Székely Jánoshoz, ha nem említenénk meg sokrétű, minden illúziótól mentes társadalombírálatát, és hallgatnánk lefegyverző művészetfilozófiai fejtegetéseiről. Filozófiai alapvetése, ha nem is azért született, hogy mindezeket igazolja, valódi értelmét azonban, mondhatnám használhatóságát végső soron ezek a fejtegetések igazolják, létrejöttét ezek az olykor versebe vagy drámába öltöző „felismerések” ösztönözték.

A történelem – ahogy a valóság is – hátulról építkezik, s hasonlóképpen a társadalom mozgását is múltja határozza meg. Finalitása, célja nincs. Akik társadalmi haladásról beszélnek, csak hatalmi aspirációiknak adnak fedőnevet. Következésképp – állapítja meg Székely János – a politikusok mind csalók.

Az erkölcs vallási, metafizikai eredeztetését a mítoszhoz kapcsolatos megfigyelései alapján tévesnek tartja. Az erkölcsöt nem az Isten parancsolta, hanem „*az embertenyészet vitális szükséglete generálta*”. (140.) A vallás felbecsülhetetlen közösségformáló szerepét ettől függetlenül elismeri, s megállapítja, hogy „*Krisztus szeretetparancsa igen jó példa a vallás és erkölcs kvázi ontikus kapcsolatára*”. (139.)

Külön fejezetet szentel a demokrácia esélyeinek, és azt bizonyítja: végső soron a demokrácia ígérete, mint minden hatalom ígérete, hazugság, legalábbis illúzió. Mert a „demokrácia” eredeti jelentése népuralom, de vajon a nép ebben a társadalmi berendezkedésben kin uralkodik, teszi fel a kérdést, majd a dominanciaharc axiómája nyomán kifejti: *minden párt összeesküvés* („*összeesküvések a hatalom megszerzésére azok fölött, akik nem szövetkeztek*”) (180), *a parlamentarizmus legalizált csoporturalom*, „*reális esélyegyenlőség nem lehetséges, ez csak vágyalom, leplezés, ködösítés, ideológia, illúzió*” (182), a hatalommegszerzés eszköze, a

dominanciaharc egyik fegyvere. A politikai pártok nem a társadalmi egyenlőség, hanem éppen ellenkezőleg az egyenlőtlenség, az uralkodás, a hatalom eszközei, s ebből következően a *pártprogramok* utópiák, s nem egyebek, mint „a hatalmi aspirációk illuzórikus ürügyei, afféle manipulatív próféciák”. (184.) „A modern demokrácia olyan leplezett uralom, amely mindig szemben fog állni a leplezetlen uralommal, amíg teheti.” De hiába silány a demokrácia, „még mindig sokkal jobb – foglalja össze letargikusan Székely János –, mint a póre diktatúrák, amelyekben mostanáig éltem (s amelyektől tovább is félek) – én önöknek drukkolok mégis”. A feljegyzés pontos dátuma 1990. IV. 7. (185.)

Amikor a demokrácia jogászai a *hatalom megosztásáról* beszélnek, és látjuk – hogy is lehetne másképp! –, hogy ugyanaz a hatalomra jutott érdekszövetség hajtja végre a törvényeket, amelyek megalkotja őket, „az emberek szinte az az érzése, hogy gúnyolódnak vele”. (189.) „A modern parlamentáris demokrácia afféle jogász-találmány; porhintés; kódósítás; a szabadságfikció politikai kihasználása valami egészen másra, mint a szabadság.” (191.)

A „*póre diktatúra*” személyiségtorzító, gyilkos évtizedeiről szólva hangja olykor elcsuklik, s aforizmatikus igazságai már-már a publicisztika határát súrolják. Szólnia kell azonban, ezeket a banalitásokat is meg kell fogalmaznia, mert érzi és tudja, hogy „az igazság olyasvalami, amit mindig, minden körülmények között ki kell mondani, nyilvánosságra kell hozni”. (127.) Ha ezeket a tapasztalatokat vagy, az ő szavával, „felismeréseket” nem is tudja mindig a nagyobb formába beleilleszteni, keserű lelke emésztő dühét igen jellemző kollektív önvallomással nyitja meg:

„Úgy látszott, egyedül én szenvedek, megyek tönkre, esem kétségbe a kommunista diktatúrától. Egemagam választom inkább a magányt. Most aztán kiűnik: mindenki így volt vele.” (195.)

Aforizmai közül néhányat nem eredetiségük, hanem éppen kollektív tapasztalatot kifejező igazságuk miatt érdemes idézni.

„A kommunista vagy tényleg hisz a kommunizmusban – és akkor tudatlan, vagy nem hisz benne – és akkor karrierista.” (195.) (A „tudatlan” tetszés szerint felcserélhető a „hülyével”, a „karrierista” a „gazemberrel”. A kettő közt specie aeternitatis elhanyagolható a különbség. – A. G.) „A kapitalizmus éppolyan képmu-

tató és gyalázatos rendszer, mint a kommunizmus. De legalább funkcionál.” (197.)

„Egy parafrázis. Aki ma demokráciát prédikál, holnap majd szintén hatalmat iszik. (Azért prédikálja.)” (198.) És még egy sokunkban megfogalmazódott, szívünk mélyéről fakadó, felháborodott tiltakozás: „Ki nem állhatom, amikor hallgatolagos kollaborálással, passzív együttműködéssel, »statisztálással« vádolnak, s ily módon akarnak felelőssé tenni a diktatúráért. Bocsnát: kényszerített voltam, nem pedig kényszerítő. Ez itt a valódi szempont. Nem igaz, hogy mindent együtt csináltunk. Ti dominánsok csináltátok – miellenünk.” (198.) Ez a nálunk is jól ismert és többször is elhangzó „együttműködés” ahhoz hasonlítható, ahogy a körvadászatokon a nyulak együttműködnek a puskásokkal. Kétségtelen, hogy a puskások és a hajtók mellett a „kollaboráns” nyulak is részt vesznek a nagyúri szórakozásban, csak a helyzetük és a szerepük egészen más.

Az idézett indulat és keserűség szabdalta gondolatok szigorúan véve benne foglaltatnak az előzőkben, azokból kihámozhatók, Székely János azonban úgy érzi – erre már korábban is hivatkoztunk –, hogy ezek olyan (banális, épp ezért alap-) igazságok, amelyeket újra meg újra el kell mondanunk.

Művészetfilozófiai elveinek bővebb kifejtése a könyv végén, más színű papírra nyomtatott függelékben olvasható. A korábban már megjelent esszék újraközlését témájuk fontossága, az előadás színvonala, valamint magyarországi viszonylagos ismeretlenségük indokolja.

Az egyetemes kultúrpezzimizmus nem feltétlenül következik a dezantropomorfizált gondolkozásból. Épp ellenkezőleg. Ez a szemlélet adja meg (vagy ahogy Székely János mondja, adná meg) a kultúra igazi rangját, hiszen épp a kultúra az, amely a vak és minden finalitástól idegen természeti törvények érvényesülését megregulazza, hatását korigálja.

Székely János azonban úgy látja, hogy mindez a múlté. Az ember annak idején meg tudta tenni a nagy lépést, mikor a mitikus gondolkozás metaforikus világából átlépett a racionalitás, a fogalmi reflexiók világába. A következő grádicsnál azonban elbotlott. Most a racionalitást kellene meghaladnia, revízió

alá kellene vennie az emberi nyelvet, és a tudomány dezantropomorfizált nyelvén kellene megközelítenie a nyelvtorzítástól mentes valódi világot. Erre azonban kevés esélyt lát, s közben nap nap után azt kell tapasztalnunk, hogy éppen a védekezési rendszer, az erkölcs és annak szélesebb értelmezése, a kultúra kerül végveszélybe. Holott „*a tudatos ember a társadalomban is éppolyan idegen, mint az egész világban, és csak a kultúra (a hagyományozott kollektív tudat) biztosít valamilyen otthont neki*”. (222.) A függelék alcíme is erre utal (A KULTÚRA FELBOMLÁSÁRÓL), mint ahogyan a betűhíven közölt tanulmányok új alcímei is ezt a gondolatot erősítik és sugallják: A KÖLTÉSZET HALÁLA, A HAGYOMÁNY ELTÉKOZLÁSA, AZ ERKÖLCS FELSZÁMOLÁSA.

„*Valamikor az ember csak úgy jutott örömhöz – írja Székely János az 1985-ben publikált A MÍTOSZ ÉRTELME című kötetében –, ha teljesítette az alapvető biológiai funkciókat. A szükségletek kielégítésével járó élvezet nem is volt más, mint eszköz (csalétek), amely kötelessége teljesítésére bírta az embert. Egyél – szólt a belső parancs –, mert enni öröm, éhezni rettenetes. De tükös gondolata az volt: egyél, hogy megmaradj. Ölelj – szólt a belső hang –, mert vágyakozni kín, ölelni viszont gyönyör. De tükös gondolata ez volt: ölelj, hogy utódaid támadjanak. Valamikor az ember csak úgy jutott örömhöz, ha engedelmessé vált a világparancsnak, teljesítette kötelességét. Manapság már megtanultuk leszopogatni a csalétket anélkül, hogy bekapnánk a horgot: minden funkcionális ösztönző-kenységéből funkciótlanná változott csikarunk ki. Szó-
rakozásból költjük el olykor már a vacsorát is. Nem csoda, ha megfekszi a lelkiismeretünket.*” (A MÍTOSZ ÉRTELME. 156–157. o.)

Máshol pedig ezt olvassuk: „*Minden dolog értéke attól függ, hogy van-e funkciója a világegész működésében, s azt betölti-e. Szükséges alkatrésze-e a kozmikus örökmozognak, és milyen mértékben? Az »érték« egyetlen lehetséges objektív mércéje a funkció. Axiológiát lehet rá alapozni.*” (A MÍTOSZ ÉRTELME. 150. o.)

Székely János lényegében ezt tette. A kultúrát vizsgálva jut arra a kétségbeejtő felismerésre, hogy az elvesztette funkcióját. Ami végső soron azt jelenti: elértéktelenedett. „*A kozmikus örökmozgó*” szükségtelen alkatrészévé vált, s mint ilyet a használhatatlan történelmi kacsatok közé kell hajtanunk.

A szekularizációval ugyanis az erkölcs vég-

letesen diszkreditálódott. A modern tudomány a keresztény-európai kultúra legfontosabb értékeit babonaként leplezte le. Emancipálódtunk, felszabadultunk „*az erkölcs évezredek kötelekeiből*”. Az emancipáció megkérdőjelez, leleplez, eltöröl minden kultúraspecifikus hagyományt, s így az lényegében nem más, mint a kultúra felbomlása. „*A közösségformáló kultúra helyét ismét a társadalomszervező (primer) természeti törvény (a nyílt vagy demokratikus elleplezett dominanciaharc) foglalta el. Megszűnt a negatív visszacsatolás [a kultúra korrekciós funkciója – A. G.], odalett a kulturális kohézió, a közösségből tömeg, az emberből hatalmi érdekek eszköze lett.*” (144.)

Fokozottan érvényes ez „*a társadalmi tudat leghatékonyabb közvetítőire*”, a művészetekre s természetesen magára a költészetre is. Az igazságelvű (konzervatív) költészet helyébe az újításvágyú (modern) költészet lépett, és ezzel lemondott közösség szabályozó szerepéről. „*Manapság már nem az a cél – állapítja meg Székely János –, hogy igazat, mélyet, fontosat mondjunk, hanem hogy eredetien, újszerűen használjuk a nyelvet. Az eszközből cél lett.*” (A MÍTOSZ ÉRTELME. 170. o.)

Korábban SZTRIPTÍZ című versének csupán első versszakát idéztük: „*Minden sorom egy-egy felismerés volt. / Minden versem egy megoldott talány. / Az volt az élet, az volt a valódi – / Az volt a boldogság talán.*” Az 1968-as dátumú vers folytatása a következő: „*Fátyoltáncot járt nékem az igazság. / ...Lassan vetkőzött, s minden mozdulattal / Egy versemet vetette le.*” Majd a befejező strófa: „*Azóta már lehullott minden fátyol. / Elhalt azóta kedvem és dalom. / Elöttem áll a meztelen igazság. / S nincs többé, amit mondanom.*”

A költészet közlésformájában elmondott igazság – mivel a költészet elvesztette közösség szabályozó szerepét, azaz eredeti funkcióját – értéktelenné vált. Értéktelen holmikkal pedig értelmetlen bibelődni. „*Egy közlésforma csak akkor létjogosult, ha olyan igazságokat lehet elmondani vele, amit másképp sehogyan*” (244), írja Székely János, s akiben a hit megrendült, jobb, ha leteszi a tollat. Belőle nem hiányzik a bátorság, s a képesség is megvan benne, hogy szembenézzen a valósággal. A vivisekciók lélegzetelállító tárgyilagosságával elemzi a költészet jelenlegi (akkori) helyzetét, s az öngyötrő vallomások légkörét idéző sorokban számol be meddőségéről, művészi erejé-

nek elapadásáról, amely szerint a világban működő erők és a hamis utakra tévedt ember meghasonlásának következménye.

A végső konklúzió: a (funkcióvesztett) költészet meghalt.

A diagnózis leverő, Székely János azonban nem tetszeleg, s mikor végigtekint a romokon, a hullákkal, a vesztett eszmékkel borított csatatéren, nincs benne semmi önelégültség. Helyette kételkedik és gyanakszik: hátha az egész kultúrpeszimizista világmagyarázat csak ürügy, a meddő költő intellektuális pajzsa.

Önigazolás vagy objektív kórkép? A kérdést – írja – „nem döntheti el senki, csak az idő. Remélem, velem van a baj, én merültem ki, én mentem csödbe; remélem, csak azért látom halottnak az élő, mert én magam képtelen vagyok teremni, s úgyszólván halott vagyok. Ilyesmit remélek. Az ember már szívesen magára vállalná a kárhozatot, ha ezzel átmenhetne bármilyen parányi reményt a jövőbe. Például azt a reményt, hogy maga a valóság egyszer még visszahozza az emberi totalitást, aminek felmutatásában a költészet ismét funkciójára lelhet”. (251.)

Ezeket a sorokat A VALÓDI VILÁG függelékéből idéztem az 1973-ban közzétett ARS POETICA című előadásából. Ahogy tudjuk, Székely János, a költő elhallgatott. A csend éveiben azonban a drámaíró, a prózaíró és a gondolkodó mellett olykor azért a költő is megszólalt. 1979-ben jelent meg például önéletrajzi esszéregénye lezárásaként A VESZTESEK című költői sorsértelmezése.

A hallgatás, a meddőség réme egyébként egész életében kísértette. Ennek a félelemnek volt perszonalifikációja Bolyai János. Aki, hasonlóan hozzá, Marosvásárhelyen élt, aki, hasonlóan hozzá, ifjú éveiben katonaiskolában nevelkedett, akit, hozzá hasonlóan, mellőztek, nem intellektusának és teljesítményének kijáró elismeréssel vettek körül, és akit – mivel „a holtak az élők metaforái” – Székely János tulajdon élete metaforájának tekintett.

Emlékét szonettkoszorúval fonta körül, s hogy jobban azonosulhasson vele, regényt tervezett róla. Az istenkísértő vállalkozás azon futott zátonyra, hogy a meddő évek szenvedéseit képtelen volt átélni, ezt az állapotot még elképzelni sem volt képes. Az egészségesen működő ösztön tiltakozott a végzet megidézése ellen. „Ami őbenne múlt volt, az énbennem még csak jövő. Képtelen voltam

múltjában meglátni jövőmet, kimerültségében kimerülésem, vagy ha tán megláttam is, nem voltam hajlandó felismerni, vonakodtam vállalni, mert szörnyű, szörnyű volt, kilátásnak is rettenetes volt – akkor már inkább a halál.” (EGY RÖGESZME GENEZISE. 64–65. o.)

Mikor ezeket a sorokat írja (1975-ben), a meddőség réme már nemcsak felsejlett, hanem – legalábbis részben – meg is bénította, s „könnybe lábadt szemmel”, „borzongva” gondolt arra: „hátha nem volt igaz a jóslat, hátha nem vonatkozott rám a hosszú meddőség hasonlata; hátha Bolyai múltjában mégsem kellett volna szükségképpen jövőmet látnom? Mert kétséges, hogy az előérzeteknek van-e alapjuk, de biztos, hogy mihelyt megfogalmazzuk őket, mélyen kezdenek hatni jövőnkre, mintegy a maguk képére próbálják formálni sorsunk. A jóslatok teljesülni akarnak; minket magunkat használnak eszközzel erre. Hátha azért szakadt énrám is a meddőség átka, mert akkor (s aztán még többször) megfogalmaztam, s idővel, akarva-akaratlanul, hasonulnom kellett jóslataimhoz? Lehetséges-e, hihető-e, elviselhető-e, hogy Bolyai János átvállalt sorsa, megidézett múltja, újratemtett alakja juttatott pokolra engem?” (EGY RÖGESZME GENEZISE. 66–67. o.)

A metafora lényege a kölcsönhatás, tanítják a new criticism képviselői. Székely János sorsa mintha csak ennek volna igazolása.

De vajon helytálló-e a metafora, és milyen mértékig? Írásunk címében az „üdván” szó ugyan utalás Bolyai János töredékben maradt, haláláig mániákus szorgalommal készített művére, az idézőjel azonban a különbséget jelzi a hasonlóságban: mert a hasonlóság csak részleges, közelít és taszit, azaz a Bolyai-metafora csak bizonyos határok közt érvényes.

Bolyai János, miután rádöbbsent, hogy hiába vár a megérdemelt elismerésre, hisz az APPENDIX jelentőségét senki, még apja sem képes felismerni, és az egyetlen, aki erre képes – a Colossus, Gauss Frigyes Károly, a matematikusok fejedelme –, oly mértékben „tartózkodó”, és annyira éretlennek tartja a tudományos közvéleményt a hiperbolikus geometria befogadására, hogy „elmulasztja” az APPENDIX szerzőjét bemutatni a tudományos világnak; miután a kudarc nyilvánvaló, az amúgy is beteg, nyugállományú kapitány összeroppan, atyjával is összevész, és Marosvásárhelyről önkéntes száműzetésbe vonul az isten háta mögötti Domáldra. Ekkor kezdi

róni kusza feljegyzéseit. Részben a memória mankói ezek a lapok, az azonban vitathatatlan, hogy az ÜDVTAN kidolgozásával a köznek, a hazának akart szolgálni. Sajnos még a vázlat kidolgozásáig sem jutott, a nehezen áttekinthető kézirat-konglomerátum nem egyéb, mint a nagy műhöz készített jegyzetek, „nota bené”-k rendezetlen tömege. A Bolyai-kéziratok egyik legjobb ismerője, Benkő Samu is inkább szubjektív, mint objektív jelentőségét emeli ki a „vallomásoknak”. *„A maga nyomorúságán úgy akart [Bolyai János] segíteni, hogy hadat üzent az általános nyomorúságnak és embertelenségnek. Az ÜDVTAN fejezetein töprengve élete végéig megőrizte a gondolkodás örömet, és munkája azzal a reménységgel töltötte el, hogy részese a humánium jövőt formáló cselekedeteinek. Vallomások feljegyzéseit is azért veti papírra, hogy »közüdvre« törekedésének emlékezete maradjon.”* (Benkő Samu: BOLYAI JÁNOS VALOMÁSAI. 271. o.)

Székely János „üdvtanának” A VALÓDI VILÁG-nak genezise csak hasonló a Bolyai Jánoséhoz. Igaz, a csend éveinek a terméke ez is, de nem az önmagába forduló magányé. A közüdvre való törekvés is megtalálható benne, hisz ő maga írja, *„az szeretném elérni ezzel a könyvvel, hogy aki egyszer elolvassa, megérti, soha semmilyen módon ne legyen többé becsapható”,* de ez nem csupán terméketlen sóvárgás, grafomániába torkolló, intellektuális önkielégítés, hanem egy fegyvelmezett elme testamentszerű számvetése.

A Bolyai-irodalom futólagos áttekintése arról győzött meg, hogy Bolyai két világa, a matematika és az ÜDVTAN univerzuma között alig van átjárás. A kettő egymástól független és össze sem hasonlítható. Egyetlen közös vonásuk létrehozójuk erkölcsi, gondolkodói bátorsága, ahogy a legsúlyosabb kérdések előtt sem hőköl meg, nem riasztja vissza a parallellák hajótöröttjeinek látványa, s ugyanúgy hozzá mer nyúlni a közgazdaság, a társadalom legtöbb előítélettel átszótt kérdéseihöz. Csakhogy míg az elsőben, a matematika világában a törvényhozók biztonságával mozog, addig a társadalom kérdései közt iránytűje a dilettáns tájékozatlanság, ez hiteti el vele, hogy itt is törvényeket szabhat, illetve tanácsaival a közüdvöt mozdítja elő.

Székely János két világa viszont – filozófiája és költészete – ezer szállal kapcsolódik egymásba. A kettő nemhogy átjárható, ha-

nem egy. Ha nem is egyenértékű, de egymást értelmező és magyarázó. Bolyai elhallgatott, és a megrokkant szellem évtizedekig bolyongott az ÜDVTAN zsákutcáiban. Az előbb már említett szellemi önvédelem, a gondolkodás öröme mellett gyakran volt ihletője a sértettség, a tanácstalanság és a műveletlenség. Mindez semmiképpen nem mondható el Székely Jánosról.

Elsőrendű, mondhatnám egyetlen ambíciója volt, ahogy már korábban is említettem, a valódi világ törvényeinek megragadása. A tanulmányírónak és nemkülönben a költőnek. Székely János mindig „egyet mondott”, mindig egységben látta a világot, költőként éppúgy, mint gondolkodóként. Első pillantásra ugyan azt hihetjük, hogy a kétféle szemlélet és ambíció kioltja egymást: a pálya elején, a kezdeti időszakban a filozófust a költő némitja el, később pedig, a csend éveiben, s főként a Székely János-i „Üdvtan” írása közben, a tanulmányíró a költőt. De ha el is fogadjuk ezt az értelmezést, akkor sem tekinthető az „Üdvtan” korszaka egyértelműen zsákutcának. A VALÓDI VILÁG írója nem szellemi rokkant, nem egykori önmaga árnyéka, mint ahogy nem olcsó dicséret Gálfalvi György vallomása sem: *„A legokosabb ember volt, akit valaha ismertem...”* Szomorú viszont az, hogy a vallomás folytatását mai napig sokan elmondhatnak – jelen időben, nem kivéve ebből a szakmabelieket sem: *„...butaságom történetéhez tartozik, hogy sokáig nem kértem az okosságából”.* (Ehhez zárójelben csak annyi megjegyzést: a modern magyar irodalom egyik elkötelezett kodifikátora, Kulcsár Szabó Ernő A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE, 1945–1991 című összefoglaló munkájában Székely Jánosnak még a nevét sem említi meg. Minderre Szász László igen értékes tanulmánya hívta fel a figyelmemet, amelyet a Székesfehérvárott 1995. június 2-án tartott Székely János-émlékünnepségen olvasott fel. – *Látó*, 1995. 9. sz.)

Székely János életművében a filozófia és a költészet szembeállításra és az, hogy előbb a filozófiát némitja el a költő, majd a filozófus a költőt – csupán látszat. Pontosan az ellenkezőjéről (nem fordítottjáról!) van szó. Nem agresszív elfojtásról, hanem segítsérről, a kibontakozás lehetőségének megteremtéséről.

A filozófia világa nyitott, közvetlen, a dolgokat, a jelenségeket a könnyebben tetten ér-

hető fogalmi nyelven közelíti meg. A kezdeti időszakban, Székely János indulásakor nem volt ajánlatos filozofálni. A kemény diktatúra éveiben a költészet nyújtott otthont a gondolkodónak, s a filozófus táplálta eszméivel, ahogy Székely János mondja: felfedezéseivel, a költőt. Így jöhetett létre a magyar irodalomban szokatlan következetességű és minden pórúsában „filozófiával” átitatott, mai napig „korszerűtlennek” bélyegzett, jellegzetes Székely János-i költészet.

Székely Jánosnak megadott a tehetség és kegyelmi idő, hogy „Üdvtanában” a költészet felfedezéseit átültesse a filozófia fogalmi nyelvére, és a magyar irodalomban páratlan – kétségtelenül filozófiai ihletettségű – önértelmezést adjon kezünkbe. Hogy a két „univerzum” milyen szorosan összefügg egymással, és milyen mértékig gyökerezik egymásban, elég megnéznünk Székely János filozófiai példatárát: a legbeszédesebb, legélményszerűbb „illusztrációk” saját műveiből kerülnek ki. Még arra is van példa, hogy egy-egy tételt nem is kell a költészet nyelvéről lefordítania, elég a verssorokat prózába tördelni, s a tétel teljes filozófiai fegyverzetben áll előttünk.

Az „Üdvtan” befejező soraiban Székely János mintha II. József császár, a kalapos király mindent visszavonó, utolsó tollvonásával kacérkodnék: „*Mit próbáltam meg? – írja. – Felmutatni a reflektálatlant. Kivonni a reflexióból a reflexiót.*

Egyszóval végbevittem a lehetetlent, elgondoltam a gondolhatatlant, fából csináltam vaskarikát.” Majd pár sorral később: „...*Könnyen lehet, hogy mindaz, amit esszéim sorozatában, ebben az egész elkészült könyvben előadtam, s amit én igaznak tartok (ezt elhíhetik) – könnyen lehet, mondom, hogy mindaz hiábavaló kísérlet, merő képtelenség és illúzió. De talán még így is közelebb férkőzik a való világához, mint bármely koherens téveszmerendszer.*” (230.)

Meglehet.

Az viszont tagadhatatlan, hogy A VALÓDI VILÁG olvasásával Székely János világához mindenképpen közelebb férkőztünk. Olyan kommentár birtokába jutottunk, amelynek tükrében az egész életmű egységes értelmezést nyer, sok-sok rejtett érték, homályos pont és utalás éles megvilágításba kerül, s az előítéletektől, főként a divatos és agresszív modernizmus előítéleteitől mentes szemlélő

számára nem lehet kétséges, hogy ezt a gondolatilag homogén, hallatlan műgonddal kidolgozott életművet a huszadik századi magyar irodalom jelentős teljesítményei közt kell számon tartanunk.

Albert Gábor

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

Nádas Péter: *Esszék*
Jelenkor, Pécs, 1995. 228 oldal, 480 Ft

I

EROTIKUS KÍSÉRLETEK

A magyar Thomas Mann-recepció újabb komoly feldolgozása vállalkozóra vár. Valószínűleg egyetlen e századi külföldi írónak sem volt ekkora hatása kultúránkra, és ez a hatás korántsem a múlté; most sem akar vége szakadni. Különös galéria, amelyben egymás mellé kerül Lukács György, Szentkuthy Miklós, Déry Tibor, Kertész Imre – egy mű plurális olvasatának példáiként. Nemes Nagy Ágnes posztumusz süjtotta el villámain Thomas Mann védelmében (THOMAS MANN MINT ÁLARC – az 1990 elején keletkezett dorgálás a *Holmi* 1993/7. számában jelent meg). S kire? Nádas Péterre, akinek pedig Thomas Mann-nal szembeni kritikai ambivalenciája sem egyébről, mint a roppant hatásról tanúskodik. Nemes Nagy ugyan jó érzékel pécézi ki Nádas THOMAS MANN NAPLÓIRÓL című bírálatában a szentenciózus formájában védte len túlsúlyos túláltalánosítást, amely olyanira jellemző Nádas bölcseledő stílusára, és azzal a – sajnos, itt teljesen jogosult – retorikai fogással él, hogy képzelőerő híján levő jőzan háziasszonynak tettei magát: „...*hozzávetőleges premisszáiból olyan konklúzióra jut, amely – ilyen komoly tollból – legalábbis meglepő: »Mert a fiúk apaszerelemének tényét és gyakorlatát egyenesen szükségesnek és kívánatosnak kell tartani egy férfiu istenségek tekintélyére és teljesítményére alapozott kultúrában, ám ugyanennek a szerelemnek a másik ábrázolatáról, az apák fiúszereleméről*

éppen az apák tekintélyének a védelmében mélyésgesen hallgatni kell. Ezen a ponton van aláaknázva a kultúra.« Hallgatni kell tehát – »...ennek a valamennyiünk életét meghatározó kulturális összefüggésnek a részleteiről». – Csakugyan? – tűnődik az olvasó. Csakugyan ezen a ponton van aláaknázva a kultúránk? Csakugyan ez – tudniillik az apák szerelme a fiúk iránt – határozná meg valamennyiünk életét? Isten tudja: úgy tetszik előttem, mintha életünknek volnának egyéb meghatározói is.» Am az állítás művelődésbölcséleti meritumát korbácsoló gúny arról is árulkodik – amiképpen az egész vitairat –, hogy a fiatalabb író komoly tolláról az idősebbnek csak hallomásból lehetett tudomása, s főművéhez, az EMLÉKIRATOK KÖNYVÉ-hez bizonyára nem volt türelme. Az idősebb nemzedéknek gyakran nincs kanala a fiatalabb szellemi törekvéseihez. Máskülönbén hogyan is írhatta volna le: „*Hidba, nem és nem szereti a bíráló Thomas Mannt, nem és nem képes benne egyetlen vonzó részecskét sem fölfedezni.*” Hiszen Thomas Mann bámulója előtt kivált föl kellett volna tűnni az EMLÉKIRATOK „thomasmanneszk” jellegének és az egyébként remek NAPLÓ-kritika e *filozófiailag* kétes gondolatmenetében is az *írói* problémának, amely a Mannhoz fűződő – s Mann Nietzschehez fűződő érzéseire sokban hasonlító – gyűlölet-szeretet forrása is: hogy Nádas Thomas Mann írói alkatának azt az *éjszakai* oldalát, „rendetlen” vágyainak nagyon is emberi voltát, hogy úgy mondjam, „szabálytalanságának” szépségét akarta folytatni, napvilágra hozni, általánosítani és radikalizálni, amellyel át- meg át van szöve irodalmi műve, de explicit módon csak nem irodalmi naplóinak, elégetett vagy elégetésre szánt naplóinak beszámolóiban és önanalíziseiben kap hangot; ugyanott, ahol nappali, szabályos, reprezentatív magatartásának rideg narcizmusa is nyiltabban megmutatkozik. Bár – ki tudja – a költőnő alaposabb Nádasbúvárlata sem hozhatta volna meg a kívánt méltánylatot, hiszen Nemes Nagy nem erotikus költői alkatának éppenséggel az elfojtás polgárerénye, derekassága is vonzó lehetett Thomas Mann írásművészetében és nyilvános alakjában – az elfojtásé, amelyet ő az önfegyellemmel, önkorlátozással azonosított.

A SZEGÉNY, SZEGÉNY SASCHA ANDERSONUNK című esszéből kiderül, hogy Nádas a 70-es évek elején kultikus zárandoklatot ter-

vezett: „*Thomas Mann életének helyszínéire lennék kíváncsi, Rómába, Münchenbe és Lübeckbe szeretnék utazni...*” A HAZATÉRÉS című jelentékeny írásból pedig – amely a Thomas Mann-i mintától ugyancsak nem függetlenül, noha költőibb ambícióval egyfajta „AZ EMLÉKIRATOK KÖNYVE keletkezésé”-nek tekinthető, s volt eset rá külföldön, hogy így is adták ki – megtudjuk, hogy ugyanez idő tájt Nádas Warnemündében Thomas Mann egy véres tragédiába torkolló homoerotikus szerelmi kapcsolatáról fantáziált, mielőtt bármit tudhatott volna az író valóságos szerelmi viszonyáról Paul Ehrenberg festővel (1878–1949). Ezt később Mann naplójából tudta meg. A naplóról írott kritika talán túlzottan kiélezi annak ellentétét, amit éjszakaiak és nappalinak neveztem az imént, és olyan humortalanul tragikus árnyalatot kölcsönöz neki, ami nemcsak Mann szerepével, hanem személyiségével sem teljesen egyeztethető. Hiszen, ami az írást illeti, az erotikus „szabálytalanságnak”, különcségnak vagy alkalmatlanságnak – fiúszerelemnek, testvérszerelemnek, ödipális incestusnak, betegség(ek) által fel-fűtött erotikának, impotenciának stb. – a polgári világ rendezettségén belül ad menlevelet a művésznovella vagy művészregény tematikája, miközben e rendezettség alapjait ironikusan kétségbe is vonja, s bizonyos értelemben a rendezettség és a rendetlenség ellentétét magát egy kései civilizáció dekadenciájának tüneteként fogja fel. Ami pedig az író személyét illeti, a narcisztikus zsenitudat egyszerre általánosítja és teszi exkluzívvá a külön szexuális velleitásokat. Ezeket az írói és személyes megoldásokat azonban Nádas nagyon is nyilvánvaló okból nem veszi figyelembe, s játssza ki belső feszültségeit és ellentmondásait; így jelöli ki azt a teret, amelyben a megoldást saját írói feladatának tekinti.

És ebben természetesen igaza van. Ha egy pillanatra a „Thomas Mann erotikája” című disszertációt nem valamely irodalomtörténeti vagy bölcséleti, hanem inkább civilizációtörténeti vagy antropológiai vagy akár irodalomszociológiai tanszékre képzeljük, akkor a művészies-dekadenssé stilizált szexuális *Unordnung* nagy irodalmi témává válása a szexualitásról való beszédek átalakulásában már a történelmi múlthoz tartozó *fokozatnak* tesz, ahol még az aktor különleges státusa,

legtöbbször művész volta igazolta a tabu áthágását. Nagy irodalomról beszélnek, amelynek tematikus korlátozottságát nemcsak Thomas Mann esetében és nemcsak a homoszexuális vágyakról való beszéd esetében mutatja a nyilvános mű és a *titkos* napló beszédmódjának ellentéte. Az utóbbi gyakran obszcenitással, pornográfiával kompenzálja az előbbi elfojtásait. A magyar irodalomban is számos példa kínálkozik – Csáth, József Attila stb. A legmegdöbbentőbb számomra a finom Kosztolányi naplójának egy hihetetlenül brutális, kínos, kannibáli pikantériájú mondata, amelyet első olvasása után sikerült elfelejtenem, mígnem most a LEVELEK – NAPLÓK kötetben újra elém került: „Szép lélek volt ő. A szabadkai bordélyházban mulat a kurvákkal, s egy kurvának nyalás közben egy kispörköltre való húst harapott ki a clitorisából.” S nemcsak nagy írók nappalairól és éjszakáiról, nyilvános műveiről és magánfőljegzéseiről van szó, hanem magának az irodalomnak a megoszlásáról is nyílt és titkos irodalomra. Az utóbbi zsákjába begyömöszöltek pornográfiát, libertinus és vallomásos irodalmat, perverziókról szóló könyveket, Sade márki mechanikus filozófiai balettjét, valamint olyan tudományos műveket, mint Eduard Fuchs ILLUSZTRÁLT ERKÖLCSTÖRTÉNET-ét, Richard Krafft-Ebing PSYCHOPATHIA SEXUALIS-át, Magnus Hirschfeldet vagy akár Freudot. E megoszlás ugyan ma már a múlté, de Genet SZENT GENET-ként való Sartre-féle kanonizálása mutatja, hogy még a Thomas Mann utáni nemzedékben is mekkora lélegzetet kellett venni, hogy a titok és a bűn irodalmi polgárjogot nyerjen. Azóta újabb nemzedékek fáradoztak a szexuális tabuk és repressziónyomok eltörlésén az irodalomban, de gyakori öntetszelgő relativizmusuk vagy propagandisztikus aktivizmusuk miatt e felvilágosodás folyamata és eredménye sem bizonyult fenéig tejfelnek.

Az EMLÉKIRATOK KÖNYVE a magánfőljegyzést imitálja a hősének gyermekkorát, illetve felnőttéletét földéző, egymást váltó nagy fejezetekben. Az e kettővel rendszeresen változó harmadik fejezettípusban pedig az író-hős emlékirat formájú regénye íródik. (Utolsó éveit és halálát egy gyermekkori barát rövidebb memoárja – a negyedik emlékirat – mutatja be.) A könyv erotikus regény, amennyiben az első típusú emlékiratnak a gyermeki és kamasz, illetve egy gyermek sze-

mével látott felnőtt erotikus konfigurációk és szexuális formák képezik kevésbé tárgyát, mint inkább közegét, a második típusú emlékirat közege egy fiatal férfi szexualitása és erotikája – mindenekelőtt homoszexualitása és homoerotikája –, a harmadik emlékirat pedig, a regényben íródó regény, a hős stilizált erotikus és szexuális fantazmagóriáinak fogható fel. Mindez nem azt jelenti, hogy az EMLÉKIRATOK KÖNYVE az *erotica* elkülönített és sokáig zárolt részlegébe tartozna a képzetlembeli könyvtárban, és végképp nem azt, hogy bármikor is ingerelné vagy fölgújtaná a pornográf fantáziát. Az erotikus és szexuális tapasztalat, a test – a saját és mások testének – tapasztalata áll a regény középpontjában, úgy is, mint a legelementárisabbnak tekintett éntapasztalat, amely az alakok leginkább meghatározó vonásait rajzolja meg, és úgy is, mint a világtapasztalat közege. Ebből következik e nagy regény kettős iránya. Egyrészt az a hihetetlenül türelmes és aprólékos feltáró-felidéző munka, amellyel bevezet a test „templomába” (a régi regényekhez hasonló nagy terjedelemnek kevésbé a szűzsé tágassága, mint inkább ez az intenzifikáló részletezés az oka). Másrészt a világtapasztalat – hatalom, elnyomás, forradalom, család, iskola, banális mindennapi élet és érintkezés, nyelv, művészet stb. – erotikájának, csak a másik emberben tárgyra lelő érzéki természetének kidolgozása, amely ugyancsak feltáró, kibányászó jellegű munka (ebből következik a regény izgatott feszültségére ráterülő, azt mintegy lefojtó, kutató-leíró hangnem, amely megint látszólagos hasonlóságot teremt a regényhagyomány objektív tónusával). Az európai nagyregény tradíciójára való utalás mellett Nádas rekonstruálja és a regénybeli regényben nyilvánosságra hozza azt a titkos vagy félig titkos, perverzióktól megszallott dekadens irodalmat, amelynek a wilhelminus Németország – a regényfikció ott játszódik – egyik tenyészhelye volt. Noha Thomas Mannra ennek az irodalomnak a francia párja talán még inkább hatott, a *décadence*-irodalom bevonása mindenesetre Mann-hommage és folytatás, pastiche és képzetlembeli helyreállítás. A regény többi részében még könnyebb észrevenni a Mann-életmű dekonstrukciójának és transzpozíciójának helyeit: művészregény, létező és képzelt műalkotások szemléltetése, homoerotikus és

androgün motívumok, a főhős és gyermekori barátja (Krisztián) viszonyának Tonio Kröger és Hans Hansen az előképe, „hypotextusa” stb.

AZ EMLÉKIRATOK KÖNYVÉ-nek paradoxona, hogy egy nyilvánvalóan reduktív, szubjektív nézőpontból, a melankolikus-erotikus ember nézőpontjából szervezett szöveg nemcsak intenzitást, méghozzá érzéki és azt komplementer módon kiegészítő metafizikai intenzitást nyer – ami várható –, hanem gazdag és változatos, nem ismétlésre alapuló extenzitást is, mely a regény (és csak a regény) hagyományához kapcsolódik, amennyiben osztozik olvasója történelmi és társadalmi tapasztalatában vagy közvetlenül beavatkozik annak változásaiba. A tárgyi világot redukáló erotikus tudatregény művészi mementót állít a közép-európai kommunista elnyomásnak, az '56-os forradalomnak, '68-nak, sőt világtapasztalata – *horribile dictu* – kiterjed még a regény megírása idején a jövő méhében szendergő valóságdarabokra is. Emlékszem, milyen meglepetést okozott nekem, amikor eszembe jutott, hogy a rendszerváltás első adminisztrációjának jellegzetes kedvezményezettjét, a Rákosi-korszakban személyében vagy családjában megvert, a Kádár-rendszerbe pragmatikus módon beilleszkedő, ott szakmai középkarriert befutó és ezért politikai megalkuvásra, például párttagságra kész, de ugyanakkor a rendszert szívében gyűlölő és titokban az úri családi tradíciót melengető *típus* én jól ismerem Krisztián személyében Nádas regényéből. Az ilyen felismerések jellegzetes összefüggést teremtenek a műfaj múltjával, a regény történelmi és társadalmi normákkal átszótt mindennapi gazdagságával, szociológiai, történelmi, pszichológiai, antropológiai *tudásával* és empirikus igazságigényével. Ugyanakkor Nádas regényének világlátása távolról sem a klasszikus regények leszámazottja: testmiszikája, érzékiségobszessziója – egy óriás terjedelmű könyvben végigvive és kitarva – már-már lirai jellegű, és az olvasó szükségképp mindig szembesül nemcsak a történet és az alakok a regényben mindig is meglévő kontingenciájával, hanem az elbeszélői esetlegességgel is.

A fenti két bekezdés nem tart igényt egy jelentős regény értelmezésére, amelynek gazdagságát nem is érzékeltetheti. Inkább azt szeretném hangsúlyozni, hogy az egy évti-

zeddel elelőtti nagy művészi siker minden jel szerint nem zárta le az írói feladatot, amelyet Nádas maga elé tűzött, vagy ami a hypertextualitás rejtekútjain Thomas Mann segítségével megtalálta őt. Szemmel láthatólag életprogrammá vált. Esszéisztikájában is ez működik.

Esszégyűjteményébe föl nem vett PINA BAUSCH, A TESTEK FILOZÓFUSA című írásában (*Holmi*, 1995/4.) a csodálatos táncművészt azért ünnepli, mert először is dekonstruálta a férfi- és női szerepeket rögzítő balettművészetet, másodsor pedig dekonstruálta Bartók és Balázs KÉKSZAKÁLLÚ-ját, ahol a librettónak a férfi-nő viszonyról alkotott konstrukciója „*öntelt, bombasztikus, hamis és hazug*”, Bartók „*fenségessége [pedig] díslet, amely nem látat, hanem eltakar*”. A mű erotikáját a nemzeti ikonográfia merevsége jegyében „*kínos és tartós defenzívitás*” jellemzi. „*És amitől Balázs és Bartók aztán egészen odavannak, mármint hogy a világon vannak nők és vannak férfiak, és a férfiak nem nők, a nők pedig nem férfiak, arra Pina Bauschnak értelemszerűen még vállrándítása sincs. Tudomásul veszi az adottságukat, és az alkattal foglalkozik. A férfiaknak az ő színpadán olykor nővé, a nőknek pedig férfivá kell válniuk. Ha nem tehetnék meg, akkor az embert sem érhetnék el a másikkban. Ilyen egyszerűen szemléli az egészet.*” Elképzelhető volna, hogy valaki Bartók védelmében hasonló ingerültséggel száll sikra, mint Nemes Nagy Thomas Mannéban. S alighanem több joggal, mivel itt Nádas – rendkívüli érzékenységgel – szinte *azonosul* Pina Bausch művészetével, s az ellenkép fölötte hálátlan szerepébe taszítja az eredeti KÉKSZAKÁLLÚ-t. Amikor Thomas Mann-nal járt el hasonlóképpen, történelmi érzéke résztvevőben és méltányosabban működött; nem azonosult ennyire – saját magával. Ez az azonosulás írói törekvései megrendítő megvalósulásának szól egy kevésbé problematikus, a testek önkifejezése és érintkezése számára eszményi művészi közegben, s ennek az empatikus ráismerésnek felejtethetlen leírásokat köszönhetünk, például a wuppertali táncszínház és a közönség „testének” érintkezéséről. Hasonló okokból olyan emlékeztetések Nádas színházi esszéi. Ebből ad mintát a kötetben a Ljubimov-rendezésről szóló HAMLET SZABAD.

A testek filozófusa: ez a név az íróra is illik. Főműve joggal nevezhető filozofikus – nem

filozófiai! – regénynek. S ennek a filozofikus-ságnak a test a fundamentuma. A Jézus Krisztusról szóló evangéliumi mondat – „*Ő pedig az ő testének templomáról szól vala*” – az EMLÉKIRATOK mottójaként való idézésének *blaszfémúja* már-már misztikus képzeteket kelt. Esszéi csakúgy mindig filozofikusak. Azt mondanám, túlságosan is azok: ugyanis gyakran filozófiai elvontságúak, filozófiai ötletek nélkül. Ezt a *túlságosant* kellene most megmagyarázni.

Megvallom, szépséggel figyelem a szépirodalom önálló filozófiai igénybejelentését, amelyet ma olyan jelentős bölcselek és írók támogatnak, mint Derrida, Kundera és Rorty. Nádas is úgy gondolhatja, hogy a regényíró a kor par excellence filozófusa. Ezt az elképzelt – mert nála persze sehol sem olvasható – állítást nem fogom megvitatni, s olyasféle kicsinyességekkel sem hozakodom elő, hogy elvont bölcseleti fogalmak kezelése szakszerűséget, a tradícióban való jártasságot igényelne. Inkább arról a véleményemről számolok be, hogy Nádas hatalmas írói talentumát kevésbé spekulatív, mint kritikai képesség egészíti ki. Esszéi ezért bámulatosak, amikor az író és/vagy a kritikus szóval meg bennük, de ezért mesterkélték, amikor a spekulációt erőlteti. S a három gyakran ugyanabban az írásban váltja egymást. Egy történet, egy alak, egy műalkotás vagy egy gondolati teljesítmény testére, érintésére, konkrétségára, mint valami lélekvezetőre szüksége van, s mégis minduntalan elereszti. Ilyenkor két dolog történik: Nádas merev, kezében apodiktikussá váló bináris fogalmakkal – sors/technika, alkat/környezet, ornamentikus/mitikus művészet – siet előre, amelyeket nincs módunk ellenőrizni vagy mérlegelni; ez az egyik. Esterházy és Nádas – vagy, egye fene, Weöres és Pilinszky – érzéki jelenlétének elfedéséből hogyan lesz ilyesféle szentencia: „*Nincsen olyan művészet, melynek ne kéne tematikát választania, s nem képes olyan tematikát választani, mely ne esnék tilalom alá; ugyanakkor olyan tilalommal van dolga, amely nem vonatkozhatik a kimondhatatlant kimondó szó-képre. A dilemma nem feloldható, ám van egy keskeny kapu. Az általmenetelre az eddig ismert emberi kultúrákban két lehetőség kínálkozott...*”, az ornamentikus és a mitikus művészet? (FÖLDBŐL CSINÁLJ NÉKEM OLTÁRT.) Az embernek – nekem –

kedve volna Nemes Nagy tenyeres-talpasságával visszakérdezni, noha nem szeretem az ő értetlenségét. *Csakugyan ez a két lehetőség kínálkozott az eddig ismert emberi kultúrákban?* Továbbá: a példamutató nagy ikerpárok – Michelangelo–Leonardo, Goethe–Schiller, Petőfi–Arany, Bartók–Kodály – közül ki még ornamentikus-mitikus? Az is eszébe jut, hogy ha egy gondolkodónak oly alapvető ügye a férfi/nő dualizmus relativizálása, oly gyakran hangsúlyozza a jó/rossz, erényes/bűnös ellentétek viszonylagosságát, miért nem jut ugyanaz eszébe saját „*fogalompárosai*” esetében?

Két dolog ígértem az imént, de még csak az egyiknél tartok. A másik, hogy Nádas elereszti ugyan plasztikus képzetait, de mégsem: látszólag igen magasan általánosított szinten beszél, de valójában csak kihagyja őket, s hűlt helyük a zavar kinos érzését kelti, az általánosítás pedig inadekvátnak tűnik. Ebből következik aztán az a kettős reakció Nádas humorral sohasem enyhített bölcs mondásaira, amely Nemes Nagy Ágnes kritikájában is visszahangzik, hogy *ez* sokkal bonyolultabb és egyszersmind sokkal egyszerűbb. Ennek a tényállásnak a felismerését a HELEN című esszében jócskán megkönnyíti, hogy ott – legalábbis utalások, lábujgyezetek formájában – történetesen nem hagyja ki az érzéki, testi, erotikus *szépírói* alapzatot, hanem a teoretikus bökkenő – mi a német? – mellé dobja, bizonyára abban a reményben, hogy egymásba nőnek. Azt ugyan nem teszik, de megmutatják, hogy Nádas erotikus német hősei, a homoerotikus Hans Hermann von Katte, Kurt Gerstein, akinek „*erotikus frusztrációja, ebből eredő erkölcsi kínjai és a nemzeti kollektívizmus iránti vonzalma között elég határozott kapcsolatot látnak biográfusai*”, valamint Helen Hessel, akinek *ménage à trois*-ját mindenki ismeri François Truffaut JULES ÉS JIM című kultuszfilmjéből, nagyszerű írói lehetőséget kínáló alakok ugyan, de a történetbölcseleti általánosításnak ellenállnak. Von Katte történetét Nádas az EMLÉKIRATOK-ban is földézi, s ott is a németiségismeret, a „*germanológia*” összefüggésében. De ott a történet ezer szállal van *egy történetbe* ágyazva. A főhős szeretője, a német–francia Melchior német frusztrációját, öngyűlöletét, de egyben Berlin építészettörténetét is magyarázva mesél magyar barátjának a fiatal hadnagyról, akit Frigyes

Vilmos lefejeztetett, hogy fiának – a későbbi Nagy Frigyesnek – a szökését, lázadását megtorolja. Ott őt jellemzi, hogy ezt jellegzetesen német történetnek tartja. S mindezt „*az érzéki gyakorlat egyszerűbb nyelvvel bekerítve*”, mert a történetmondás pozíciója is a történet része (mint ahogy az a regény menetében a megelőző, féltékenységgel is motivált vita a francia, kommunista-anarchista fiúval, illetve a világnézet vitába burkolt féltékenység és a későbbi együtt hálás Melchiorral a kölcsönös merevedés gondosan kimunkált jelenetével). Helen Hesselnek és francia barátjának története az esszében szükségképp nem ilyen sokrétegű, de mindenesetre érdekes megfigyeléseket olvashatunk a mindkét ember számára könnyen váltogatott nyelvek és az anyanyelv használatáról kettejük viharos szerelmében, alkataik különbözőségéről. Csak sejtethető azonban ennek a történetnek az érzéki gazdagsága, amit Nádas behallgat szövegébe, mert a teória felé nyitja ki. (Az EMLÉKIRATOK is hallgat Frigyes és von Katte kapcsolatának természetéről, csak szenvedélyük erejéről nem, de ez a hallgatás a művészi terv része, mert finom párhuzamot létesít a főhős és barátja viszonyával.) Nádas egy Louis Dumont nevű francia ideológust követve *a* francia és *a* német ellentéteként mutatja be Helen és barátja szerelmét, dichotómiaként „*az individuális és kollektív identitás, illetve az univerzális és holisztikus gondolkodás*”, „*Weltanschauung és Exactitude*” között, aközött, hogy valaki előbb ember és azután francia, illetve előbb német és ezáltal ember. Hát, így Nádas közvetítésével ezek az ellentétek nem tűnnek mélyebbnek és falrengetőbbnek a jó öreg Ferdinand Tönnies Gemeinschaft és Gesellschaftjánál. Pláne, hogy az író minden erőfeszítése arra irányul, hogy elkerülje a nemzetkarakterológiát, s ez persze a megszorítások, óvatos közelítések garmadájjával sem sikerül. Ezért indít szélsőségesen individuális történetekből, s ezért jut egy szokásos szentenciához, amelynek határozott retorikája az első pillanatban elragadhatja az olvasót, hogy aztán a másodikban kételye kerekedik fölül: „*A személyes identitás foglalja magába a kollektív identitást, és nem fordítva. Helen az összes többi németet, és Pierre az összes többi franciát.*” Kétségtelen, vannak *valamik*, amit másokban, magamban, magamban mások intuitíve jel-

legzetesen franciának, németnek, magyar-nak gondolhatok/gondolhatnak – egyesek szerint jogosan, mások szerint jogosulatlanul. Ezek lehetnek nagyon lényegi vagy nagyon esetleges vonások, tudatosak vagy öntudatlanok. Jan Patočka MI A CSEH? című tanulmányában egyszerűen úgy válaszolt a kérdésre, hogy elmesélte a cseh történelmet. Mások leírnak egy tájat, nagy emberekről, kis szokásokról, jellegzetes magatartásformákról, nyelvről, hang- és taglejtésekről beszélek, vesszörökről, valamint számtalan más dologról. Egyről vagy milliőről. Ide tartozik a történet, a figura, amit alkalomadtán nagyon magyar-nak, németnek, de persze nem *a* magyar-nak stb. érezhetünk. Hasonlóságok és rokonságok olyan bonyolult rendszere ez, amelynek egyes tagjai között egyáltalán nem bizonyos, hogy megállapítható a hasonlóság, illetve rokonság, néha két szélső tag között a különbség, az ellentét vagy a közömbösség uralkodik. Wittgenstein híres „*családi hasonlóság*”-fogalma nyomán valami ilyesmit lehetne mondani: tudom, hogy mit jelent az, hogy magyar, de nem tudom megmondani. Ha megkérdeznék, példákat és analógiákat fogok felsorakoztatni, amelyekről nem állíthatom, hogy tartalmazzák a meghatározást, legföljebb csak annyit tehetek, hogy jelzem az alkalmazhatóság és kiterjeszthetőség irányát. Amiből következik, hogy noha nagyon igaz: a kollektív identitásból nem vezethető le a személyes, de a személyes identitás sem „foglalhatja magába” a kollektívét, egy ember a németet, illetve a franciát. Nem beszélve arról, hogy Nádas Péter a dedukálható meghatározást, ami ellen itt tiltakozik, előzőleg már megadta, méghozzá *ugyanezekben* a kategóriákban, mondván, hogy a németnek a kollektív, a franciának a személyes identitás a jellemzője. Ilyen módon önellentmondásba keveredik: a Helen Hesselrel végrehajtott indukciója, amellyel eljut a némethez, éppen a németiség Helenre is kiterjesztett meghatározása alapján nem végezhető el.

Vegyük SZEGÉNY, SZEGÉNY SASCHA ANDERSONUNK című esszejét. Az az írói alapzat, amelyről beszéltem, s amely Nádasnál nagyon jellegzetesen erotizált, testi, érzéki és persze melankolikus, itt teljesen hiányzik. Mégis jelen van a *helye*, az elmélkedő tárgyához fűződő viszonyának személyes hangne-

mében, és ez néha meg is mutatkozik, például a címbe foglalt név ragjában. Vagy abban a másképp nehezen magyarázható ingerültségben, majd hogyanem pikírtságban, amelyről az alábbi idézet tanúskodik: *„Ha Wolf Biermann seggfejnek és stázi-spiclinek nevezi Sascha Andersont egy ünnepi beszédben, akkor megjelölte kettőjük pozícióját, amiól Wolf Biermann az én szememben nem lett ugyan se okosabb, se tisztességesebb, ám az ő dolguk, párbajozzanak.”* Wolf Biermann, a keletnémet – ahogy a német mondja – dalszínlátót valaha nagyon szerettem, tudom róla, hogy egy kelet-berlini lakásban vette föl ellenzéki dalait. A kazettákat aztán kicsempeszték, mignem őt magát is kiakolbólitották a DDR-ből. Mindenesetre *nem* volt stázi-spicli. Ez a furcsa megállapítás, hogy nem lesz okosabb és tisztességesebb attól, hogy Sascha Anderson annak nevezi, ami volt, s hogy ez a megnevezés kettejük párbaja (?) volna, engem Pilinszky – szándéka szerint egyetlen – tanulmánykötetének, a BESZÉLTÉSEK SHERYL SUTTONNAL-nak arra a helyére emlékeztet, ahol Sheryl meglátja az utcán azt a fiút, aki őt a Harlemben többször megerőszakolta, és azt mondja: *„nem mondom, hogy jónak éreztem, de sokszorta jobbnak, mint a körülötte hullámzó tömeget”*. Ugyanis kell még valami másnak is lenni Nádas erőfeszítése mögött, hogy ne ítélkezzék, mint a rendjén való erkölcsi vizsgálás a gyors ítélkezőktől, akik mások bűnében saját megigazolásukat ünneplik. Pilinszky-nél a keresztény könyörületesség paradox misztikus metaetikává való átváltoztatásáról van szó, a nagy(obb) bűnösnek kijáró dosztojevszkiji alázat hangjával. Nádas elveti a nem ítélkező keresztény álláspontját, elutasítja az erkölcsi relativizmust is, és esszéjének látható, nappali oldalán hozzá akar járulni *„annak a morálnak a megalapozásához, amelynek alapján aztán egyáltalán ítélkezni lehetne”*. De az éjszakai, itt hallgató oldalnak is részesednie kell a paradox álláspontban. Ilyesmikre gondolkodik: Nádas azon medítál, hogy Sascha Andersont húszéves korában kihallgatói verték. Elvileg – mondja – tudható, hogy nem szabad engedni, inkább a halál. *„De amikor az ember nem egy kamasz fejével képezeleg a világról, hanem valamelyes tapasztalattal rendelkezik már az élvezetekről és fájdalomokról, akkor tudja, hogy ez egy olyan kényes kérdés, amelyen nem segítheti át a morális igényessége.”* Tüdőm, mit keres az általam kiemelt szó az

állambiztonsági szadizmus összefüggésében, s arra lyukadok ki, hogy Nádasnak itt is van valami feketének vélt, kényes háttérképzete, *„sötét tudása”*, amely a fantáziában elkövetett bűnöknek – a *megtörténés* egyszerűségének és brutalitásának – erotizáló voltával állhat összefüggésben, s amely belejátszik szövege alakításába, noha nem explikálja. Így jöhet létre a misztikus metaetika párdarabjaként a testmisztika metaetikája, amely kifejtetlenül felforrósítja a textust, és jelen van a gondolatmenet árnyékaként. Sascha Anderson, akinek a testével megtörtént, hogy besúgó lett, valamilyen titokzatos, elfedett szempontból értékesebb, mint a körülötte hullámzó tömeg, s mint Wolf Biermann, aki nem lett besúgó.

A SASCHA ANDERSONUNK esszé persze súlyos írás. Nem azért, mintha hozzájárulás volna az erkölcsi filozófia újraalapozásához, hanem mert egy erkölcsi önvizsgálat írói rekonstrukciója. Irodalmi értékéhez és hatásához a logikát csorbító belerejtett sötét tudás is hozzátartozik. Nádas visszaemlékszik a saját megkísértésének történetére, amely nem volt olyan fenyegető, mint Sascha Andersoné (és Csurka Istváné), csak kis zsarolás és kis kecsgetetés volt. Ellenállt ugyan a gonosznak, de nem ment föl magát, hiszen szóba állt velük, részt vett a beszélgetésben, okosan és pragmatikusan viselkedett. Csurka Istváné mellett ez a *másik* jelentékeny visszaemlékezés arra, ami oly sok magyar embert kínzott meg – ha nem is annyit, mint németet –, akár ellenállt, akár megtört. De hol csorbul a logika? Ott, hogy Nádas Sascha Anderson történetében és a magáéban is csak a klimaxra, a tetőpontra figyel. Arra, amikor egy ember besúgó lesz vagy nem lesz. A bekövetkezés, a megesés erotikus pillanatára. Nádasnak sok igazsága van abban, hogy aki nem élte át ugyanazokat a kinokat, amelyek a végzetes pillanathoz, az átfordulás pillanatához vezetnek, erről a kiterjedés nélküli sorseseményről magáról nem ítélhet. Mert ebben a moralitásnál nagyobb szerepe van a testnek, a fizikai és pszichikai állóképességnek. Sascha Anderson nem is *ezért* seggfej és gazember, hanem azért, mert miután stázi-spicli lett, végigjátszotta az intranzigens ellenálló szerepét. Mert nem szakította meg kapcsolatait azokkal, akikről információkat kívántak tőle. Csurka István esetét sem az minősíti, hogy egy huszonhárom éves fiatalembert harminc-

kilenc évvel ezelőtt meg lehetett félemlíteni. Az antiklimaxot, a folyamatot, a mindennapokat azonban meg lehet ítélni, már amennyiben fenn akarjuk tartani az erkölcsi világrendet. S akkor innen, ahol elismertem, hogy a besúgólet napjainak és éveinek erkölcsi megítélése nagyobb súllyal esik a latba, mint a besúgóvá válás pillanata, még egyszer visszamegyek *ahhoz* a pillanathoz. Erkölcsileg ugyanis azt nem lehet kiszakítani előzményeinek és következményeinek láncolatából. A határhelyzetekre összpontosító egzisztencialista erkölcsstanításnak az volt a funkciója, hogy szélsőséges helyzeteket szimulálva begyakoroltassa a testtel az erényes választ – erkölcsi ösztönt hozzon létre. Emelkedetten hangzik, mégsem lehet igaz, hogy *„erkölcsi kérdésekben... kizárólag magamra vonatkozó felhatalmazásokkal rendelkezem”*. Az erkölcsi önvizsgálatot nem spórolhatjuk meg, és nem tartathatjuk magunkat mindjárt a morál héroszána, ha történetesen megúsztuk eddig az életünket nagyobb disznóság elkövetése nélkül – erre figyelmeztet Nádas esszéje. Azt mondhatjuk, hogy összehasonlíthatatlanul szigorúbbnak kell lennünk magunkhoz, de ha másokat nem ítélnünk meg a nyilvánosság előtt, méghozzá akkor is, ha magunk nem élünk át személyünkben *azt* a helyzetet, akkor – tudja ezt Nádas is írása más helyén – nincs etika, csak erkölcsi relativizmus van vagy metaetika. Az író például a nyilvánosság elé tárta a maga történetét, felhatalmazást adva ezzel az olvasónak, hogy egy valaki másra vonatkozó erkölcsi kérdést megítéljen. Nádas azt javasolja, ítéljük el *őt* (és ne ítéljük el Sascha Andersont!). Egy olvasója – én – ezt az ajánlatot nem fogadja el, és ebben a *tanulási folyamatban* (mert minden erkölcsi vita az erény tanulása) másképpen dönt. Sascha Andersont elítélem, Nádas magatartását pedig helyeslem, mert a csendes nem helyett a hangozó tiltakozás látványos és – ami nagyon fontos itt – magányos gesztusa ebben a csak rá vonatkozó ügyben könnyen lehetett volna az erény olyan túlhazbása, amely öntetszelgő, hisztérikus, másokkal szemben pedig követelőző, diktatórikus. Magának a döntésnek a tartalmával kapcsolatban pedig Nádassal szemben Páskándi Géza *VENDÉGSÉG* című drámájának moráljához tartom magam, ahogyan írva van Dávid Ferenc és Socino párbeszédében:

„SOCINO: *Olyan furcsa, olyan jó, olyan igaz elgötétel lenne számomra, ha te most elszöknél, ha te most elmennél, és éppen az én hazámba mennél, és veled is, mint száműzöttel, mint hontalannal, ugyanígy bánna az én fejedelmem, az én királyom... Ugyanígy bánna, nagylelkű lenne, és megbízna, hogy valakit megfigyelj.* (Kis szünet) *Bocsáss meg. Mondd, nagyon gonosz vagyok?*

DÁVID FERENC: *Nem, Socino. Nem vagy gonosz. De sejtetted, hogy lesz egy mondatom, sejtetted, hogy tartogatok számodra egy mondatot. Jól sejtetted. Most eldöntöttem: megmondom. Ha én a te országodba mennék, ha a te királyod azt kívánná tőlem, amit tőled kért az én fejedelmem... (Megtörpan)*

SOCINO: *Megténnéd?* (Csönd)

DÁVID FERENC: *Nem.”*

Meglehet, kissé bombasztikus és öntelt ez a szöveg, érzem most, amikor *másolom*. Még-hozzá egy huszonegy évvel ezelőtti recenziómból. Mert engem ugyan megkímélt a jó-sors attól, hogy egy rendőri ajánlattal szembenézzek, de én is *készültem*. S tulajdonképpen ez annak az erkölcsi vitának a poénja, amelyet esszéje kapcsán Nádassal folytatok. Az ember gyenge, tévedékeny, gyakran rossz ösztönöktől terhelt, hajlamos erkölcsileg is a narcizmusra, mások bukásában a maga győzelmének örül, a pillanat pedig mértét. Nem árt gyakorolni magunkat abban, hogy mi erkölcsös és mi erkölcstelen. Nem árt trenírozni.

*

Nádas az *ESSZÉR* címet adta kötetének, s ez nagyon komoly dolog. (Pláne, hogy a kevés eszközzel, takarékosan zavarossá tett borítón – Czeizel Balázs munkája – inkább *ESSZÉ*-nek olvasható.) Egy ilyen cím arra ösztönöz, hogy elgondoljunk: mivel gyarapította a szerző az írói esszé hagyományát. Bár kézenfekvő volna a magyar esszé Babits–Vas Istvánnyomvonalán vizsgálni ezt a kérdést, ha Thomas Mann-nal kezdek, fejezzem is be vele. Ha elolvassuk Thomas Mann utolsó napló-kötetében az agg mester egy fiatal pincér iránti szerelmi érzésének gyönyörű regényét és ennek az élménynek a szublimációját a *MICHELANGELO EROTIKÁJA* című esszéjében, akkor arra gondolhatunk, hogy a nappali és az éjszakai oldal bizonyos mértékű elkülönítésének megvoltak a maga előnyei, amelyek megmutatkoznak az esszé tágasságában, levegősségében, abban, hogy személyessége közvetett, és ez növeli tárgyilagosságát. A Ná-

das-esszé sűrűbb, füledtebb, szűkebb szemhatárú. Személyesebb, líraibb. Ennek ellentmondani látszik az apodiktikus filozófiai manír, amelyet jellemeztem. Valaki azt gondolhatná, hogy a sötét oldal radikális feltárásnak szépírói programjával *szemben* az értekező folytatja és néha önkéntelenül parodizálja Mann hangnemének jelentőségteljességét és méltóságát, írófejedelmi szereptudatát. De nem így van. Az esszék gyakori szentenciózus retorikája, hol megható, hol komikus végtelen komolysága (ami bizony a kötetben néha – szerintem – igénytelen alkalmi kurta szövegek „esszévé” való felstilizálását és komolyanvételét is jelenti) *ugyanarról* a szándékról tanúskodik. Nadas *mindig* a test esszéit írja, akkor is, ha a kelet-európai muszáj Herkulesek jellegzetes rosszkedvű öntudatával tárgyilag messze kalandozik. A német kérdést, a kultúra krízisét, Kelet-Európa problematikus felszabadulását, az Ost–West-dilemmát, az erkölcsei világállapotot is az erotikus világlátás tárja fel. Amikor hallgat a testről, akkor is behallgatja az írásba és nem elhallgatja – ezzel is a közvetlenséget, az evidenciát hangsúlyozva. A közvetítések e redukációjában van valami reflektálatlan misztikus vonás.

Radnóti Sándor

II

MOST ÍGY

„*Minden víz.*” Ezzel a kijelentéssel indul a filozófia története. És még mindig nem ért véget. Itt van például Nadas Péter ESSZÉK című könyve, az is efféle (mármint filozófia). Nem is annyira a víz miatt, az még inkább a mitológiához tartozik, még csak nem is a (magyarban nem létező) kopula miatt, bár ez már közelit, hanem az univerzális kvantor miatt. Az értelmzésvágynak ezen extrém megnyilatkozása miatt. Az univerzálék mindig¹ isteni pillantást implikálnak. A kopula *azonosít*, az értelmezés *megesik*. Veszek egy fogalmat, mindent ehhez érintek hozzá, és mindent értek. Értelmezés, értelem, értés, érzés, érték, érvény, érdem, érdek, érés, érkezés, értekezés. Érintés. Minden érintés. Hozzáérintek egy dolgot egy másikhoz. Mitől azonosulás ez?

Fedésbe kerülnek, mint a kopulációnál. Összeolvadnak, mint egy eksztatikus szeretkezésben. Metonímia mint unió. Aztán vannak a kategóriák, mint valami természeti jelenségek. Extenzióik határozott kontúrú, mindörökre elkülönített halmazok, az unió legcsekélyebb esélye nélkül, illetve épp az a létmódjuk, hogy ezt megakadályozzák, hogy ne zavarodjon minden össze, hogy ne legyen minden egy. Intenzióik tiszták és világosak. Van például az, hogy francia. És van a német. A francia, értsd: minden francia, szükségképpen ember, és csak véletlenül francia. A német pedig német. Németh László is, csak ő magyarban. „*A franciák gondolkodása és viselkedése összhangban áll a világszemléletükkel*” (emlitett könyv 218. o.), „*míg a németek és a magyarok gondolkodása és viselkedése inkább olyan, mint azé a neurotikus emberé, aki nem tud összhangot teremteni az érzékelése, a gondolkodása és a viselkedése között, s ezért egy kényszerképzet lesz a világszemlélete*”. (Uo.) Zutty. Én milyen is vagyok. Nem merek semmit se válaszolni. A HELEN című írásában Nadas elsősorban arra próbál válaszolni, mi a német. Amikor először jártam Németországban, azt figyeltem önkéntelenül is, hogy *ezek voltak azok*. Meg akartam érteni, hogyan volt az akkor lehetséges. Nagyon sok mindent megtudtam, és nem tudtam meg semmit. Egyre inkább hajlok arra, hogy ez a válasz. Hogy erről nem lehet tudni, mert nincs benne semmi szubsztanciális. Esetleges és kiszámíthatatlan. Ha mégis megragadható valami, az sem jelent semmit. Miért lenne a jóval a háború után született Andreas K. hamburgi vagy Ricco D. lipcsei barátomnak több köze Hitlerhez, mint nekem Szalasihoz, egy olasznak Mussolinihez, egy franciának Pétainhez, egy grúz-nak Sztálinhoz, egy románnak Ceausescuhoz és így tovább. Ezek persze mindig egyúttal kultúr-, politikatörténeti, tömegpszichológiai stb. kérdések is, amelyek gondolatmenetükben félelmetesen hasonlítanak a fasisztoid logikákra. Az amerikaiakat általában sokkal fasiszálhatóbbaknak érzékelttem, és mégis. Mégse. A legtávolabb vannak tőle. A legszabadabbak, a legkegyetlenebbek, a legszentimentálisabbak. Persze csak énutánam. Meg Tristan Tzara után, meg Nasztaszja Filippovna után, meg általában a „szörnyen érzékeny szlávok” (Hrabal) után, az írek után, és a kama(s)zok

után, amíg ki nem haltak. Magyar vagyok vagy dán, fiú vagy lány, fehér vagy kreol, homo vagy hetero, makacs vagy szeszélyes, esetleg mindegyik vagy egyik sem, miért feltétlenül démon ez, miért nem egyszerűen keretfeltétel. „*A klasszifikáció fáján terem a bűn almája*” – mondja Edmund Leach. Az általánosítást, minthogy a nyelv alapművelete, úgysem tudjuk kikerülni, de érdemes-e nagyon ráizgulni a nemzetkaraktológiaiakra? Nem jobban működő gyakorlati törvény-e az, hogy mindig csak X. és Y. van, ekkor és akkor, itt és ott, ilyen hangulatban, olyan körülmények között? Ne legyen néplélek. Vagy legyen, de ne legyen állandó és általános. Legyen néhány előírás, de ha lehet, ne legyenek ilyen leírások, mert ezekből annyi minden következne. (Karinthy: „*A zsidók csálnak – üldözzük a zsidókat! Üldözzétek a csalást – ha igazatok van, annál rosszabb a zsidókra!*”) A SORS ÉS TECHNIKA című írásból arra derül fény, mi az, hogy Kelet-Európa, és mi az, hogy Nyugat-. Hogy viselkedik az egyik, hogy a másik. *Mind* az egyik, *mind* a másik. Nádas szinte minden írásában megteremt egy vagy több démoni dualitást, és ezekkel viaskodik, illetve egymással háborúztatja őket. Az ISTENI RÉSZ, EMBERI EGÉSZ című írás például igen érdekes, ugyanakkor szinte megfojtja ez a dualizmusgyártó kényszeresség. De ezen túlmenően is, különös dolog, szinte képtelenség, hogy kapcsolódni próbáljak hozzá. Egészen megdöbbenítő, hogy mennyire távol áll a gondolkodásmódom Nádasétól, úgyszólván nincs kijelentése, ami közös alapot teremthetne akár csak egy éles vitához is; ehhez néhány közös vélekedés is szükségeltetne. Amiket például ebben az írásban a szerelemről mond, azok oly mértékig különböznek attól, amiket én gondolok, mintha nem egy nyelvet beszél-nénk. (Ennyit a diszkurzív kifejtés hiányáról.) A Nádas által másutt is kultivált módszer, a dualizmusok felállítása, egymással való összefüggésbe, párhuzamba állítása szervezi az írást. Jelen esetben az alkatot a környezet szempontjából megítélő és a helyzetet az alkat szempontjából megítélő gondolkodás kettőssége, az analitikus/organikus (igen-igen homályos és kifejtetlen) fogalompárja. A SORS ÉS TECHNIKA párrendszere is igen nagyvonalú: sors/technika, physis/nomos, nyugat-európai/kelet-európai, sorsát alakító/sorsára

hagyott ember, utópiaundor/utópiahiány, nem beszélve az esszé elejének hosszadalmas felsorolásairól. Szimpatikus, hogy Nádas sosem adja alább annál, hogy a legvégső kérdéseket válaszolja meg. Ugyanakkor a világ mindenáron való, végleges elrendezésének erőszakja uralja a szövegeket, s a nem kevésbé erőszakosan önmagára oktrojált götei-tomaszmanni imidzsből fakadóan, túl tiszta, túl szimmetrikus, túl egyszerű, túl közhelyes képleteket kapunk. Az általánosítások épp azokat a dolgokat hagyják figyelmen kívül, amik az én érdeklődésemet fel szokták kelteni. De szinte minden sorban. „*Első pillantásra mindenkiről megállapítjuk [...] szép-e vagy csúnya*” (140. o., kiem. tőlem). Hm. Én döbbenetesen el tudok veszni egy arcban, ítélőképességem abszolút nulla fokáig, de más testrészek szépsége vagy csúnyasága is zavarba tud ejteni, hát még ha bekalkuláljuk a közönséges esztétika és a közönséges szexus inkongruenciáit. „*[...] a gyöngeséget és az erőt, a szelidséget és a durvaságot mindenki meg tudja különböztetni egymástól*” (141. o., kiem.: ua.). Nádas esszéi legagresszívebb vonásának az állandó többes szám első személyt érzem, amit, ha egy kicsit figyelmesebb lennék, nyilván az állandó konszenzusképző szándék megnyilatkozási formájának látnék, ugyanakkor a tézisek határozottsága, szokatlanul magas száma és általánosságfoka éppen figyelmes olvasóját akadályozza leginkább a közös gondolkodásban. „*Az alkat közvetlen kapcsolatban áll a világegyetem természetével, amivel a környezet csak közvetett kapcsolatban állhat. Az analitikus gondolkodás ennek megfelelően azt kérdezi, hogy milyen ember ő, az organikus gondolkodás viszont azt kérdezi, hogy ki ő; az analitikus gondolkodás a történetével foglalkozik, az organikus gondolkodás a helyzetével, az előbbi a feltételekkel, az utóbbi az állapottal.*” (145. o.) Nem tudom, nekem van-e alkatom, nem tudhatom, hogy kapcsolatban áll-e a világegyetem természetével, amiről szintén nem tudom, hogy micsoda. Ebben az érdekes, hogy korántsem arról van szó, hogy nekem nem érdekesek azok a problémák, amiket a fenti jelölőkkel szoktunk címkézni: én, világ(egyetem), ezek közötti kapcsolat. Tényleg érdekes dolog ez, sok mindent mondtak már erről, és még nagyon sokat lehetne mondani. Nem tudom megállapítani, hogy az én gondolko-

dásom a nádas definíciók szerint „analitikus”-e vagy „organikus”, azt hiszem, mindkettő, már csak azért is, mert valakinek a történetét a helyzetétől a legvadabb absztrakciós műveletekkel sem tudnám elkülöníteni, vagy a feltételeket az állapottól, amiként alkat és környezet összjátékát is csak folytonos egymásra hatásukban tudom elgondolni. Szintén az egyik legizgalmasabb kérdést, az én identitásának kérdését kerüli ki az a rémisztő gondolat (vö. a kitűnő SZÜLETETT GYLKOSOK című filmmel), hogy „az alkatnak nincsen se gyerekkora, se felnőttora, hanem állandóan összefüggő tulajdonságai vannak” (148. o.). Az alkat változhatatlanságának tétele ügyesen megspórolja önmagunk megértésének bevégezhetetlen feladatát; egyébként pedig a felelősség elhárításának is legkitűnőbb feltétele. Ez a szubsztancializmus a narcisztikus ego, a tökéletes gyarmati függőségben élő fellettes én és a megnyomorított – „szublimált” – Az (a freudi És) összehangolt hadművelete; a mondat a „modern” individuuum „integritásáért” vívott harcának jelszava lehetne. Ez az integer individuuum, félreismerve a vágyat, mindent örök és elvehetetlen birtokká akar tenni: intézményesíteni akar; tudását (enyém a státus; akadémista/nóbeldíjas leszek, ha nagy leszek), vagyonát (ettől még a fehér is fekete lesz; rendőrségem megvédi, azért fizetem), kapcsolatait (igen vagy nem?, enyém vagy holtodiglan; ma mintha kicsit túl kedves lettél volna X.-hez, nem gondolod, édes?), humanizmusa legelsősorban is azt írja elő, hogy bármely ilyen egésztárggyá (M. Klein) szervezett személy iránti tisztelet kötelező, feltéve, ha az ő tisztelete is feltétlen személyem mint egésztárggy iránt. Ahogyan most beszélek itt, összevissza, úgy olvastam az ESSZÉK egyes darabjait is. Egy pillanatig nem élveztem őket, az érdekes írások idegesítettek, az unalmasak szintén, aztán elérkeztem az utolsóhoz: az elsőhöz, a HAZATÉRÉS-hez. (A BUKOK: Ø.) Már ahogy kezdődik: „Ezerkilencszázhetvenhárom őszen Berlinből Rostockba, majd onnan Warnemündebe utaztam. Az égvilágon semmi dolgom nem volt se itt, se ott. Nem ismertem senkít, engem se ismert senki. A tengert akartam látni, s a kedélytelenül új szállodadoboz tizedik emeletéről néztem a tengert. // Majdhogy hullámtalanul nyugodt volt a víz, az ég súlyos, borult, a levegő nehézkesen párák. Az étteremben izetlenek és unalmasak voltak az ételek. Éjszakánként már fa-

gyott. // Október utolsó napjaiban lehetett ez” stb. Tökéletes. Itt szólal meg tisztán az a nagyon gondosan kimunkált nádas hang, ami a többi írásban számunkra csupán a kiegyensúlyozott apollóni bölcs pózának modorosságáig jut el. A vége egyébként ennek is nagyon rossz, a kötet egyik mélypontja (amikor megmondja, milyen „a tisztességes mondat”, brrrr...) – de ha csak ezt az egy esszét írta volna Nádas, akkor. Akkor mi lenne. Akkor szerintem sokkal jobb lenne neki is. Hát még ha a többit is ezzel a „metódussal” írta volna. Vagyis hogy nem azt akarná megmondani, általában, hogy hogy van a világ, hanem hogy ő hogyan volt, mi foglalkoztatta, mit csinált, mi volt a baja, és hogyan akarta megoldani. Mennyivel több *mindenre* lehet rájönni ebből. Több az érzéki elem. Immár a saját – Nádas kedvenc dualizmusával szólva – „képzeletemre és tapasztalatomra” is hagyatkozhatok, nem csupán az önkéntes paidagógoszra az elvont univerzálék labirintusában, várva a nagy beavatásra, sohasem lépve át Proszerpina küszöbét. Itt azonban van megismerés, itt lehet azt mondani: aha, tényleg. Vagy lehet iszonyúan akarni kapcsolódni hozzá, beleszólni, mesélni, megmagyarázni neki, amit láthatólag nem ért, és persze én értem, még azt is lehet mondani: hazudik, de ez már nem morális kategória, azt jelenti, dolgozik az agyam, érdekes, amit mond, én is írni akarok. („Alapjában a festészet kérdése a következő – írja Barthes Cy Twombly festészetére kapcsán –: »Akar-e a Twomblyéhoz hasonlókat csinálni?« Mint a létrehozás alanya, a szemlélő a saját képességei iránt kezd érdeklődni.”) Hogy például miért „izléstelen” (23. o.) az igazság. (Ez utóbbi fogalomhoz most nem készítünk lábjegyzetet.) Hogy a Nádas Péter címkével ellátott megragadhatatlan lényre gyerekkorában többször rászól az apukája, hogy ne maszturbáljon, és, akaratlanul, persze, de nem véletlenül, persze, az Atya halálának pillanatában éppen törvényt sért a Fiú. Mi következik ebből? Az, hogy el kell égetni az írást. Az, hogy évtizedekkel később mégis le kell írni, bebizonyítandó, hogy nem a félelem égette el. Az intimitás publicitása gyűlöletet kelthet abban, aki oly kétségbeesett szükségét érzi annak, hogy elmondja mindenkinek, amit nem mondhat el senkinek. Being seen² – ez az egyik alapvetés a pornográfiában. Ahol a Törvény nem gyarmatosította az Egót. Én is

elkerülném őket. De nem nagyon lehet: a szimbolikus rend mindig ambivalenciákat működtet. A being seen sötét oldala a shame.³ Ebből eredhet a gyűlölet az iránt, aki látta. Vajon Nádas hogyan képzei el a jó szemlélőt? Ha mondjuk az egyik azt mondja, „*nekem azt mondta apám, az ezer folttal tarkított lepedőre nézve, hogy nem kéne inkább pizsamában aludnod?, miért?, kérdeztem, hát a térkép miatt, válaszolta, és az állával a tekintete irányába biccentett*” – akkor az jó, mert ő is látva vagyok, vagy rossz, mert szégyentelen? „Ízléstelen”? Gyűlöletes, mert neki nem jutott bűn és bűnhődés, túl könnyelműen fog a húrok pengetéséhez? Nekem gyenge a képzeletem. De térjünk vissza az apollóni imidzsre. Úgy érzem, az a visszafogott tónus, fentebb stíl, ami Nádas sajátja, az efféle, személyesebb, érzékibb írásokban működik igazán (ahogy szépprózájában is). A többi esszében azonban problematikus. Nádas nagyon ráhagyatkozik gondosan kimunkált dikciójára, és ez igen termékeny lehetne, hiszen ezzel az emelkedett és minden hivatali nyelvőrt és puristát kielégítő beszédmóddal nagyon durvákat lehetne mondani, és az nagyon jól hangzana. Nádas azonban elhiszi ezt a dikciót: hogy mivel ilyen „nemes veretű”, ahogy mondja, bármi, amit mond, tiszteletet *parancsoló*. De bármit mondjon is az újabban rettenetesen meghonosodott szakmázós esztéticizmus ideológiája, a mondatmetafizika, ezek meglehetősen esetleges jegyei egy szövegnek, relevanciájához biztosan semmi közük. Ha szabad volna, de nem szabad, azt mondanám, ezek borzasztóan felszínes dolgok. Nem volna szabad ekkora hitelt adni nekik. És nem szép. (A HAZATÉRÉS, ismétlem, kivétel. Az más szinten zajlik. Ott még a „*hatalmaskodhat*” is „-ik” nélkül van, lásd 29. o.) Nyögvenyelős, körülményes, akadémikus, szépelgő és erőtlen. -Nők, -nők ugyan nincsenek, legalábbis nem emlékszem, de van helyettük sok-sok -ok, -ök („*elhalasztaniok*”, „*megtenniök*”), -hatik, -hetik („*megkapaszkodhatik*”, „*elkövetkezhetik*”). Az emelt stíl, a szépen szóló, normatív akadémikus tón – amely számomra kifürkészhetetlen módon mindig egy nem létező nyelvállapot restaurálására és a változás helytelenítésére fixált, és, akár az új szlovák nyelvtörvény, „a” helyes nyelvhasználat rögzítésére és kritériumai meghatározásának centralizálására tör („*a tisztességes mondat*” ilyen meg olyan, lásd

19–30. o.) – önmagában tökéletesen funkcióatlan. Illetőleg a beszélőt pozicionálja, csak mással már nehéz ettől foglalkozni, például azzal, mit is mond. Abból, hogy Nádas a „*reám*”, „*nálamnál*”, „*bővíben*”, „*ád néki*”, „*általmenetel*”, „*rejtezik*”, „*halovány*”, „*kérdennem*”, „*hallik*”, „*odakiünn*”, „*megett*” típusú alakokat kultiválja, számomra nem következik semmi, mert ellenállok pozíciómeghatározásának és az ebből fakadó ellenszenvemnek. Egy ideig még silabizálom a betűvel kiírt évszámokat, ezerkilencszáznolcvankilenc, ezernolcszázhetvenhárom, szép hosszúak, jelentőségteljesek, kitöltik a sor kétharmadát, de aztán nem foglalkozom velük többet – lehetne retorikai jelentőségük, ha a kötelező jelleg nem tenné őket szürkév és funkciótlanná. A legzavaróbb asszociáció ezzel a hivatalos, emelt dikcióval kapcsolatban az, hogy olykor egyszerűen zsurnalizmusba fordul. „*A karzaton valóssággal fürtökben csüngtek az emberek.*” (150. o.) De helyes, de korrekt, de szép. „*Amivel persze nem óhajtom azt mondani, hogy*” stb. (34. o.) Ilyet csak a parlamentben lehet hallani, és ott is rossz. Nyilvánvaló, a vonatkozó névmásból derül ki, hogy a „nem” az „azt” bővítménye óhajtana lenni, de az „óhajt” e mesterkéltséggel használata megzavarja a normális stílusérzékét, és bár grammatikailag helyes szórend jön ki, ha történetesen az „akar”-t helyettesítjük be, már sokkal világosabb, hogy mi az intencionált szórend: „Amivel persze nem azt akarom mondani” stb. Itt is lehetne persze az „óhajtom”, de az már nem férne bele ebbe a parlamenti szónoki és vezércikkírói stílibe, ebbe az önelégült milyenszél-bírom-a-hivatalos-nyelvet beszédmódba. Ugyanilyen szerkezetű, de kicsit látványosabb a következő tagmondat: „*...amivé hézagos tudásomtól és megbízhatatlan érzeteimtől meggyőzőtlen nem lenni vágyom.*” (94. o.) Elvileg ez is helyes lehet, bár már nagyon az érthetőség határán van. Mégis inkább az a gyanúm, és itt szintén a vonatkozó névmás teremtett a nehezen megingatható elvárás, hogy jelen inverzió nem intencionált (esetleg freudi) elszólás. Ha elhagyjuk a bővítményeket, talán tisztábban látszik, hogy az „*...amivé... nem lenni vágyom*” valójában „*...amivé... nem vágyom lenni*” vágyik inkább lenni. Érdekes lenne utánagondolni, hogy a jelek szerint a szerző éppen a negáció jelét „nem tudja” mindig pontosan kitenni, pontosabban: tolja el (ver-

schiebt) a szintagmatikai tengelyen. Az igekötők is kényes jószágok, könnyű őket eltolni (schiebolni verfele), de hát a magyar nyelv nagyon engedékeny. „...s ennél több emberi szabadság talán nem is elképzelhető”. (84. o.) Ez a megoldás is elképzelhető, de nem mondanám, hogy nem is képzelhető el másik. Amikor viszont azt olvassa az ember, hogy „*Elolvastam az idevonatkozó irodalmat, a szépet és a tudományosat*” (140. o.), akkor arra gondol, hogy a kijelentés alanya egy behatárolható témára vonatkozó, belátható mennyiségű szép- és szakirodalom *egészét* olvasta. Mármost, a szövegkörnyezetből kiderül, hogy minimum három témáról van szó: gyerekkor, emlékezés és képzelet. Megpróbálom elképzelni ezt az „el”-t, de nem tudom. A fenti példa persze csak bűn – közelebről hübrisz (és ki nem követte még el) –, a következő viszont hiba: „*Mint ahogyan e fogalmakat elválasztó halálon sem lehet átlátni.*” (100. o. Az „e” előtt itt semmiképp sem hagyható el az „az”). Ezek nem olyan különleges dolgok. „Nem jellemhiba”, ahogy mondani szokták. Csak azért tűnnek fel, mert a stilisztikai önreprezentációval kissé inkongruensek. De hagyjuk most a nyelvi viselkedés témáját. Kinek milyen az imidze. Hál’ istennek, ez nem morális kérdés.⁴ Az izlésítéletek pedig úgysem demonstrálhatók, miként az észelvek(ről hitte Kant). A HAZATÉRÉS-ből derül ki (egyébként Nádas szépírásaiból is, de most csak az ESSZÉK-ről beszélünk), hogy ez az apollóni tartás (akár csak a mesternél, Thomas Mann-nál): görcs; félig-meddig a dionüszoszitól való rettegetés, félig-meddig a „modern individuum” egomegővő hisztije, amely számára például (ahogy Amerikában mondják) „a szexuális orientáció problémája” olyan végzetesen nagy cucc. Vagyis hogy valakiben feltámad valami kis homoszexuális érzélem, és erre rögtön be akarja mocskítani az egész világot (hisz Mann kispolgári érzülete szerint ez mocskok), mozgósítja az egész görög mitológiát és tragédiarodalmat, és ezzel „felemelővé” is teszi együttal – pestis Thébában, kolera Velencében stb. Ez az érzület az alapja a legszigorúbb erkölcsözésnek. Mert a törvényre leselkedő veszélyt a legérzékenyebben érzi, aki magában érzi, és az fogja a legkíméletlenebbül számon kérni másokon. A HAZATÉRÉS szerint a Nádas-féle stílus öngyógyítási tech-

nika. Kimértsége, lassú folyása, megfontoltsága, kiegyensúlyozottsága, akadémikus mintaszűrősége a démonok megregulázásának eszköze. Ami nem kérdés ebben a világban, hogy a démon démon-e, és hogy csak olyan világ lehetséges-e, amelynek ez ádáz ellensége. Tudom, hogy majdnem minden kijelentésem önmaga ellen fordítható, nem is igazán céloz egy konzisztens álláspont felvázolására, inkább csak úgy fecsegek; túlságosan igénybe venne egy rendszeresebb és analitikusabb kifejtés, túlságosan is az alapoknál kellene kezdeni, ezért túlságosan is nagy lesz a „*vakfoltja*” (Paul de Man) ennek az írásnak, de muszáj például olyanokat mondani, hogy nincs olyan, hogy valaki „*természetes hangfekvésben beszél*” (28. o.) – de kinek van kedve belefogni a kifejtésbe, amikor ilyen egészen alapvető a véleménykülönbség vagy kicsoda, a gondolkodásmód, sőt egyenesen a nyelvértés különbsége; amikor a mondat szerzője, elsőrangú író, erre tette fel az életét. (Neki se sikerült egyébként, szerencsére nem ezen múlik, milyen író.) És ha valami végképp nem természetes, az Nádas hangfekvése, amely – esszéjén – menthetetlenül munkázó, izzadságfoltos és szakmaszagú. Miközben téziseiből a sterilség, az áttetsző és értelmes modellek, az extrém tisztaságmánia, az egyszerű világmagyarázó struktúrák iránti olthatatlan vágy érződik. Most pihenjünk egy kicsit. Jó, folytassuk. A két mese (a tűzről és a tudásról, illetve az elcserejt kiskirályokról és az őrangyalokról) meglehetősen unalmas és lapos. Mindkettő politikai allegória, az első (zsrnálul) „az átkos” minden ízében hazugság átjárta nyelvéről, a második (szintén zs.-ul) „az első szabadon választott” nacionalizmusáról. Az utóbbi, bár szimpatikus az eszmei mondanivalója és nevetésvíziója, gyengén megoldott dolog. Az előbbiben azért sokkal több érdekességet találhatik⁵ az ember. A hírbeolvasó-poén nagyon jó, és nagyon a szívből szól, egy fontos dolog pontos emlékéje ez, melleleg szerintem épp ugyanazé, amit fentebb kifogásoltam Nádas beszédtonusában. Nem találok szerencsésnek a mindkét mesében érvényesülő – a többes szám harmadik személyű igék használatából adódó – szemléletet, vagyis a külső nézőpontot: mintha a szerző kívül esnék azon a „közösségen” és történelmen, amelyről tanme-

sél. De a legproblematisabb, hogy a MESE A TÜZRŐL ÉS A TUDÁSROL happy endje túlságosan mesésre sikerült, a vétnáci mese lehetetlen végkifejleténél is lehetetlenebbre, illetve, hogy pontosabb legyenek: amazé elfogadható utópia (minden nációbeli röhög a nacionalizmusán), ez viszont, bár láthatólag szintén utópiának van „óhajtva”, számomra a legrémületesebb falansztert idézi, ti. az egyetlen igazság, az egyértelmű jelentés és a tökéletes megértés világát, vagyis a tökéletesen kontrollálható világ agyrémét. *„Mert attól kezdve, mindannyiuk szerencséjére, senki sem tudott mást, mint amit a másik is gondolhatott.”* (128. o. Az idézett helyen „mindannyiunk” szerepel egyébként, lehet, hogy csupán az átkos gyanakvó hermeneutikától fertőzve vélem ezt sajtóhibának – bár erősen argumentálható: a végig tbsz. 3. sz.-ű igealakok vannak; b. ha ez szándékos, az nagyon ciki.) Általánosságban pedig (ez nem csak a meséről mondható el) nagyon le van nézve és le van sajnálva az elmúlt időszak minden tudása. Azt, hogy az emberek nem hiszik el, amit a hírbeolvasó hazudik nekik, vagy megpróbálják helyesen érteni; azt, hogy bizonyos emberek félnek egymástól, és akkor nem mernek igazat mondani stb. – megközelítőleg sem modellálja jól ez a tűz-mese. Illetve minden érdekes vonását ignorálva az unalomig egyszerűsíti, addig a pontig, ahol minden relativ erejét elveszti; egy pusztán logikailag is lehetetlen szituáció „parabolájává” válik. A számomra rendkívül hullámzó színvonalú ESSZÉK hullámhegyei (az említett HAZATÉRÉS-en kívül) a THOMAS MANN NAPLÓIRÓL szóló írás és a SZEGÉNY, SZEGÉNY SASCHA ANDERSONUNK. A MÉLABÚ című írás a leszálló ágban van. Vannak benne érdekes megfigyelések, de ezek olyan metafizikai csinnadrattával, patetikus skolasztikával, olyan hermetikus falanxban vonulnak fel, hogy inkább ne. Önnön himnikus dikciójától részeg szöveg, ünnepélyessége önünneplés, minden mondata visszafajtott istenülésvágy. A csillapíthatatlan hübrisz és az apollóni forma háborúja. (Hasonlóan a nyitó BUROK, amelynek minden mondata külön bekezdés, ami persze nem volna baj, ha tényleg kinyilatkoztatások volnának, azonban éppen ez az egész könyv leglaposabb szövege. Írunk a császárnak egy könyvet, akkor Istennek legalább egy kis in-

vokációt, úgy, ni.) Az írásnak a Caspar David Friedrich-képre vonatkozó leíró és ettől *kissé* elvonatkoztató (például a festmény centrumainak problémája) részek figyelemre méltók, de amint áthágja a szöveg a „filozófiai” – vagy nem is tudom, milyen – határt, attól fogva (számomra) követhetlenné válik. Az világos, hogy nagyon átgondolt, megszerkesztett, általában szimmetrikusan felépített dualizmusokat kreál, illetve köt össze és csoportosít, mint említettem, más írásokban is, de a szerző e metafizikai ösztöne a MÉLABÚ-ban tombol a legféktelenebbül. Lélek/szellem, érzés/tudás, emlékezet/felejtés, képzelet/tapasztalat, pusztítás/teremtés, létezés/nem létezés, születés/halál, egy/sok, tűz, víz, föld, levegő, minden itt van, és minden össze van hozva egyetlen nagy ontoteológiává. A FÖLDBŐL CSINÁLJ NÉKEM OLTÁRT (az egyetlen szöveg, ami ellenszenves is) két alkotás-, illetve művésztipusa se semmi, főleg, ha – az ajánlásból gyaníthatólag nem oktalanul – az Esterházy/Nádas metafizikus dualizmusára vonatkoztatom. Őszövségi zengés és álformállogikai álegzakság jellemzi a szöveget, tele nagyképű mondatokkal. *„Mindен emberi kultúra alapfeltétele, hogy úgy beszéljen a kimondhatatlanról, hogy ne beszéljen róla.”* (58. o.) Különösen az „*alapfeltétele*” zavaró. A „*kimondhatatlan*” ráadásul megnevezhető, a nevet természetesen ismerjük, kimondása pedig, mondani sem kell, denotátuma elleni merénylet. Egyszóval a jól ismert névmágia tökéletes circulusa, én speciel sose tudtam átérzeni, talán épp azért, mert számomra az „ismerni” nem *bír* a bibliai értelmével, és semmi köze a „birtokolni”-hoz. Amikor egyszer gyerekkoromban belógtam a hittanosok között egy misére, és a pap az én nyelvemre is odatette az ostyát, akkor szerintem az egész templomban én voltam egyedül tudatában annak, hogy „a Krisztus teste” olvadozik kanibáli számban, de nem tudtam átélni a dolgot; a többiek, a hittanosok számára viszont még ennyi se, ez csak az a dolog volt, amit a gyógyszertárban lehetett kapni; és ha volt ötven fillérük, és át akarták élni a vásárlóerő édes hatalmát, és történetesen nem egy gombóc fagyit vettek a cukiban vagy öt hurkapálcikát a játékboltban, akkor vettek egy csomag ostyát. Valahogy nem hiszem, hogy Nádas művészete ennyire közvetlen összeköttetés-

ben állna Istennel, akiről szerény véleményem szerint mindenki csak képzeleg, még ha sokan hajlamosak is arra, hogy képzelgéseiket az egyetlen igaz Isten hiteles jellemzésének tekintsék. In summa, mintha olyan volna itt Nádas beszéde, mintha kicsit túl sokat tudna, kicsit sokkal többet, mint amennyit halandónak lehet, miközben kinyilatkoztatja, hogy mit nem szabad halandónak tennie. Iszonyatosan nehéz reagálni az afféle kijelentésekre, hogy „csak és kizárólag *identitás létezik; minden hasonmás eleve hamis*”. (58. o.) Ha szabad lenne eltekintennem egy terjedelmesebb traktátusnyi érveléstől, azt mondanám, ez a kijelentés tökéletesen hamis. Ezt legtisztábban talán a lacani elgondolások alapján lehetne megmutatni. Aztán, hogy mi tartozik egy integer egységhez, azt alighanem a fogalom (tényleg, ez hasonmás?) *konstruálja*. Amit mi érzékelünk, az egy nyelv által teremtett világ: hasonmás, ezt megmondták már a régiek. De az idézett mondatrész magától is összedőlhet, univerzális kvantor és önreferencia, ő, nincs az a cantor, aki összetereleli a fölösleges létezők kósza csürhéjét. Tehát a hasonmás nem lehet hamis, hisz igazi hasonmás. Identikus önmagával. Mint hamissal. Ha nem ilyen volna, hamis hamis lenne, ami viszont már mint ilyen identikus önmagával, tehát nem igazi hamisítvány etc. ad inf. Aztán egyszer érdemes lenne a képfaragókra is odafigyelni... de tényleg, tekintsünk most el a traktátustól. Másutt is hallhatunk ilyen földöntúli hangokat. „*A hiány szólítja meg a teret ebben a nyitott végű szóban, és a hiány óriás teret kíván magának; a nem elképzelhető terek legnagyobbikát.*” (86. o.) Vagy. „*Minden szó ide tart. Ide még nem lépett be szó.*” (86. o.) „*Nékünk sincsen más lehetőségünk, vissza kell térnünk oda, ahonnan elindultunk.*” (115. o.) Ez egy külön bekezdés. Nékünk. Nincs más lehetőség. Kell. Heroizmus. Csupa „ha”, „akkor”, „tehát”, „kell”, és csupa létezés, világ, dimenzió, felület. A legabsztraktabb fogalmak, univerzálék követhetetlen tobzódása és kvázi-formállogika, minden mindenből szükségképpen következik – ez a skolasztika hallatlanul fárasztó és unalmas. Szinte szabályként lehet megfogalmazni, hogy Nádas akkor jó, amikor a legkonkrétabb, amikor érzi, amikor elfelejti az ontológiát, a gótés-tomaszmannos szerepet, amikor nem minden szavából a ki-

egyensúlyozott apollóni géniusz, az arany középb, az élő-de-már-örök-klasszikus p(r)ózát érezzük – a szépprózáját jellemző minden izgalmas jegy nélkül. A Sascha Anderson-írás már nyelvileg is „kilengés”. Nincs minden mondat nyakon öntve a klasszikum aranyfestékével, a beszélő státusa sokkal lejjebb van véve, a kritika erős, autentikus, és ezúttal eléri magát a beszélőt is. Pontos és fontos lélektani megfigyelések sora, alapvető szándékát – az elmúlt százakkal való szembesülést – komoly hatásfokon teljesíti. A probléma ürügye az a jellegzetes kis történetdarab, hogy Sascha Andersonról, a jeles endekás művésztől, akit a politikai ellenállás egyik vezéralakjaként tartottak számon, kiderült, hogy stázi-besúgó volt. Nádas, igen finom érzékkel, nem itélkezik a tömeges ítélezési kényszer koreográfiája szerint, amely a történetek egyre átláthatatlanabb bonyolultságára egyre hisztérikusabb türelmetlenséggel reagálva kísérli meg felosztani a világot és az emberiséget jókra és rosszakra, s ezt mindig a boszorkányégetés vagy a bűnbakáldozat (stb.) projektív pszichológiájával valósítja meg, vagyis mindig a másiban látja meg a Gonoszt, elfedvén maga előtt, hogy az a benne magában levő gonosz reprezentációja, ezáltal eleve kivonja magát a felelősségre vonás, a kritika hatóköre alól, hogy elkerülje az önmagával való szembesülést. Nádas azonban mintha alábecsülné ennek a pszichológiának a hatékonyságát, mert, úgy vélem, ez olyan lelki stratégia, amely az önmagára vonatkoztatás kikerülésével ugyan valóban elkerüli a nyílt szembesülést az ego terrorával, de mégiscsak sikeresen állítja át az ént az új morális világrendre. A kognitív disszonancia („én tuti, hogy rendes csávó vagyok”/„azért én is csináltam csúnya dolgokat”) feloldására nem a nyílt önreflexió stratégiájához nyúl, hanem projektív stratégiákhoz. Az általa csinált csúnya dolgokat egy szimbolikus áldozatra projiciálva kiveti, elítéli, elégeti, megsemmisíti, és ezáltal *valóban* rendesebb csávó lesz. A projektív stratégia sikeresen végrehajtja az átállást, azonban egy dolgot érintetlenül hagy, és ez az igazán problematikus, és ez az, amit Nádas is problematizál, az egót. Az egész stratégia abból indul ki, hogy én nem lehetek rossz, aljas, gyáva, esendő stb., az önreflexió pedig már logikailag is ezt imp-

likálná. Akinek tehát az ego a legfőbb kincs (függetlenül minden körülménytől, vagyis csak azért, mert az enyém), akinek egomegővás a legfőbb törvény (és éppen mivel mindentől óvja, a reflexió nem érintheti, marad hallatlan gyenge és sebezhető és esendő), annak mindig túl sok a veszítenivalója ahhoz, hogy ne veszítse el mindig a legtöbbet, a valódi kommunikáció lehetőségét. Ez a projektív logika eléggé univerzálisnak tűnik. Ennek köszönhető, hogy az általunk ismert társadalmak alapvetően neurotikus kódok alapján szerveződnek, s nem nyugalmi állapotban, tehát amikor az alapvető törvények forognak kockán, paranoidba válnak. Mindkettő működtetésének elve, hogy a másokra kell oktrojálni e működési elvet, vagyis kódjai vírusként működnek. Létmódjuk a fertőzés. A neurotikus állapotoknak a paranoiddal való lényegi rokonságát revelálja Nádas, amikor azt mondja: „*Mégis én legyek az utolsó, aki [Sascha Anderson] bűnösségének egyértelműségéről beszél. S ha ezt mondom, akkor nem keresztényi könyörületesség szól belőlem. És nem is valamiféle erkölcsi relativizmus alapján kerülném az egyértelmű ítéletet, hanem éppen ellenkezőleg. Ha nem látok összefüggéseket a közönség hisztériája és a jogszolgáltatás apátijája, a világszép lányok súlyosan megzavart libidója és ennek a dadogós, pattanásos, csúnya lénynek az immár visszavonhatatlan tettei között, akkor félok, hogy semmivel sem fogok hozzájárulni annak a morálnak a megalapozásához, amelynek alapján egyáltalán ütélni lehetne.*” (152. o.)⁶ Ezt Foucault sem írhatta volna szebben, durvábban. Nádas kiindulópontja az, hogy a múlt rezsimben, az ő szavaival: a „*békés koegzisztencia*” korszakában többé vagy kevésbé erkölcsileg mindenki sáros lett. A mindennapi praktikák, amikhez folyamodtak az emberek, a túlélés szempontjából bizonyonnyal hasznosak voltak, mindazonáltal amorálisak. „*Nem állítanám, hogy ez a sokoldalú és jólnevelt érintkezés ne lett volna ésszerű, de hogy mennyire volt erkölcsös, azzal most kéne szembenéznünk.*” (165. o.) Másutt: „*kérdés, hogy a pragmatikus gondolkodásunk milyen mértékben volt igényes morálisan.*” (173. o.) És az „*erkölcs*” vagy „*morál*” fogalmának tisztázatlansága, elegáns szemantikai érintetlensége, illetve a pragmatizmussal való szembeállítás az írás legnagyobb paradoxona. Nádas éppen azt tematizálja itt rendkívüli érzékenységgel és

éleslátással, hogy az erkölcsi törvény mennyire nem egyszerű, mennyire veszélyes, ha a jó/rossz digitálist kategorikusan próbálja rögzíteni. Mert, teszem hozzá, egyetlen imperatívusa sem univerzalizálható, mert az erkölcsi ítélet nem formalizálható logikai szubszumció, hanem mindig csak a konkrét esetben végrehajtható applikáció. Nádas azonban annyira fél a „relativizmus” fogalmától, hogy ez még a legelemibb következtetések levonásától is visszatartja. Világos, hogy gyakorlatában nem ragaszkodik a kategorikus közelítéshez. Erre példa, amikor azt mondja, hogy „*egy ilyen ideológia [ti. a fasizmus] harciasabb képviselőit le kell puffantanom, mint a veszett kutyákat*” (162. o.) – vagyis alkalmasint felfüggeszhetőnek tartja a „*Ne ölj!*” törvényt. A felfüggeszhetőség kritériumai formalizálhatatlanok, csak „pragmatista” megalapozásuk lehetséges, illetve ahol az imperatívus kategorikus, ott az újkori európai morál régen halott.⁷ De amiként a szöveg e centrális jelölője jótékony homályban marad, azonképpen bélyegeztetik meg a „pragmatizmus”. „*A békés koegzisztenciának az volt az egyik legkarakterisztikusabb vonása, hogy valamennyien, hangsúlyozom: valamennyien elsajátítottuk a személyes erkölcsöt relativizáló pragmatikus gondolkodás alapelemeit, s ezért azt is megtanultuk, hogy miként lehet a személyes felelősség hiányát egy rossznak vagy szükségszerűnek ítéltető helyzettel mentetni vagy megmagyarázni.*” (173–174. o.) A józan pragmatizmus hatékonyan⁸ távolítható el a „*végtelen adósság logikájával*” (Deleuze és Guattari). Ennek legelemibb művelete a rossz lelkiismeret és a bűntudat érzésének egyetemessé tétele. (Krisztus megváltott téged bűneidről. Bűnös vagy, ha nem áldozol néki örök hálával. Az összes emberi kultúra két legalapvetőbb törvénye az incesztusnak és az atya[i törvény] elpusztításának tilalma. Á, szóval ezt akarom valójában! Milyen egy mocsadék vagyok! Valamennyien lealjasodtunk a múlt rezsimben, érted?, valamennyien, megértetted?! Tarts bűnbánatot. Várjál, előbb olvasd el, hogyan kell. – „*Mi, emberek, valamennyien brutális szörnyetegek vagyunk*” – mondja másutt Nádas. [157. o.]⁹ Mármost ahhoz a valóban fontos célhoz, hogy mindenkit önvizsgálatra készítsünk, ez jó retorika, ügyes pragmatizmus. Mindazonáltal én mégis csak azt látom fontosabbnak, hogy megkü-

lönböztesünk, és ne totalizáljunk. Különböztesük meg Nadas cselekedetét, amint egy ügyes, szellemes és ironikus válasszal lerázza magáról a belügyi szervek tiszteletteljes kérését, miszerint lenne bár „*hazája szolgálatára*” azzal, hogy információkat szolgáltatt nekik – annak az embernek a cselekedetétől, akit sikerül megfélemlíteniük és behálózniuk. Számomra csak ilyen pragmatikus különbségek vannak. Rendkívül tanulságos ebből a szempontból Hrabal konfessziója, amiből kiderül, hogy ő bizony kategorikusan „besúgó” volt, bár igen hihetőnek látszik, hogy soha senkit nem súgott be, és semmivel sem vitte előbbre a rezsimit annál, akinek sosem volt dolga a fortélyos félelem igazgatóival. És ez mindenképpen megkülönböztetendő Sascha Andersontól, amennyiben ő tényleg hathatósan közreműködött ismerősei kicsinálásában. Nagyon valószínű, hogy „*abban a logikában, ahogy Sascha Anderson oldotta meg helyzetét, vagy én oldottam meg a helyzetem, nincsen különbség*” (177. o.), de amennyiben ez a morális különbségtéves hiányát is jelenti, márpedig úgy tűnik, Nadas így érti, nagyon veszélyesnek találok. Ugyanis logikája teljesen kategorikus, jelentés és jelentőség jellegzetes paranoid túlpörgetése működteti. A megértés végtelen feladatával szembeni türelmetlenség egy esete ez. „*A praktikus gondolkodás szempontjából egyenesen szükséges azt mondani, hogy igen, de, ellenben, azonban, ha, amennyiben, más értelemben. Az ember személyes erkölcsé viszont se a Wenn, se az Aber uralmát nem ismeri el. Csak igent ismer és csak nemet ismer.*” (177. o.) Nadas itt olyan világról álmodik, ami nem volt, van, lesz. Olyan tisztaságról, amely nem lehetséges; már pusztán logikailag is értelmetlen. Olyan utópiáról, amelyre törekedni sokkal veszélyesebb, mint akár, ezt is megkockáztatom, elveszni a Nagy Rendezővel nélküli világ mindennapjainak megismételhetetlen és univerzalizálhatatlan helyzeteiben. A morálban is, sőt itt kiváltképpen, mindig csak praktikum van. Konkrét esetek. Egyébiránt nem biztos, hogy úgy áll a dolog, hogy van egyfelől a Morál, amit a jóisten teremtett, és az eredendően jó és szép és emberséges, és van másfelől a Pragmatizmus, amely kegyetlen, egoista, üres, amorális, mindenre képes, minden eszközt szentesít – mindig sötét – céljai érdekében. A morál úgy működik, mint

az összes szociális rend: a felettes én gyarmatosításával képződik, és csak nézőpont és fozokzat kérdése, hogy normának érzékeljük-e vagy pedig terrornak. A pragmatizmus pedig miért jelentené szükségképpen, hogy nincs semmiféle morális érték? – sőt szerintem sokkal reflexivebben értékcentrált, mint bármiféle vak moralizmus. Rorty például joggal sértődne meg, ha büszkén vállalt és hirdetett pragmatizmusát ilyen egyszerűen ad acta tennék – hiszen pragmatizmusa éppen a számára alapvetőnek érzett morális céloknak van legjobb filozófiai tudása szerint alárendelve. Ezzel a logikával érthetjük meg, bár szeretném inkább nem érteni, Nadas büntudatát. Ugyanis gondolkodásának ez a jegye, úgy tűnik, a régi, paranoid impérium gyarmata. Sőt sokkal inkább hajlamos démonizálni törvényeit, mint a visszataszító demonstrációkon, áldozati ünnepeken, boszorkányégetéseken, bűnbakgyilkosságokon, szobordöntögetéseken, komenistaszidalmazásokon stb. magát a bűntől szimbolikusan megtisztítani akaró tömegember. Ahogyan „a praktikus gondolkodás” mérlegelése korántsem szükségképpen egyenlő az amoralitással, hiszen a konkrét esetekben a legtöbbször éppen a cselekedetek morális kockázatairól és a morális elvek mérlegeléséről van szó, azonképpen ennek az elvont, tiszta és kategorikus „személyes erkölcs”-nek *fogalma sincs* arról a világról, amely felett törvénykezni akar. Ha „[a]z ember személyes erkölcsé [...] se a Wenn, se az Aber uralmát nem ismeri el”, ha „[c]sak igent ismer és csak nemet ismer”, akkor „az ember személyes erkölcsé”, *ohne Wenn und Aber*, fasiszta. Ez utóbbi szó természetesen túl erős, nem történelmi konkrétságában használom,¹⁰ hanem arra a totalizáló kódra, amely csak saját magát érvényesíti, magához mér mindent, és mindenkét arra kényszerít, hogy az általa felosztott és előre értékelt világban, ahhoz képest, mindenki valljon színt. Egyetértés a nemzetiszocializmus eszméjével vagy nem, elismered-e, hogy szükségesszerű a proletárdiktatúra vagy nem, a lét határozza meg a tudatot vagy nem, párttag voltál-e vagy nem, hiszel egy istenben, mindenható atyában vagy nem – velünk vagy-e vagy egy mocskos kozmopolita/reakciós/klerikalista/kommunista/ateista satöbbi vagy. Amit tehát (nem történelmi konkrétségében) fasisztának neveznék, az két alapvető

műveleten nyugszik, az egyik a világ kategorikus felosztása és ennek a dichotómiának az univerzalizálása és hisztérikus értéktelítése, valamint ennek a fogalompárnak mint a világ kitüntetett metafizikai elvének démonizálása. Nem kevésbé fontos mozzanat még, hogy mindenkinek e totalizáló kód színe elé kell járulnia és szint vallania, ohne Wenn und Aber, semmi köntörfalazás, kispofám. Az, hogy az ember ilyen kényes helyzetekben gyakran fordul praktikusnak is feltüntethető kibúvóhoz, „önmentetegetéshez”, nem jelenti azt, hogy minden praktikus megfontolás az Erkölcstől relativizáló önmentetegetés. Éppen a saját erkölcsisége védelmében próbálja megmenekülni a rá oktrojált bináris kódot. Ha tehát nem kategorizáljuk és nem démonizáljuk a kollaboráltam/nem kollaboráltam fogalompárját,¹¹ és megisztulásvágyunktól űzve nem növesztjük ismét olyan hatalmasra, mint valaha volt, akkor tehetők csak fel a morál-pragmatikai kérdések. Erre a strikt formalizálásra éppen annak van szüksége, aki nem biztos alapvető erkölcsi érzületében. Nádas ironikus, de a totalitárius belügyi agyak paranoid szignifikációs mechanizmusa által érinthetetlen válasza szerintem tökéletes megoldás. Bizonyosan nem olyan hősiiesen szép, mint Szász Béla viszonzópofonja (bár Nádat nem ütötték meg) vagy Eörsi pimasz vigyora, de elég jó megoldás. Nádat viszont zavarja. Hogy nem esett nekik, hogy nem köpte le őket. De hát gondoljunk csak bele a száználmas praktikus következményekbe: mitől lett volna az jobb, ha mondjuk nem születik meg a CSALÁDREGÉNY, mert nemcsak hogy indexen van a szerző, de mind egzisztenciálisan, mind lelkileg megnyomorították; s ha talált volna egy modus vivendit (sokan voltak ilyenek, köztük, szerencsére, Nádas), az nem csak ugyanolyan, e strikt morál ítélőszéke előtt „kollaboráns”-nak bélyegezhető technikával lett volna lehetséges? Ez a túlhajtott erkölcsiség az adott körülmények között nem tudott volna mást tenni, csak magát tönkretenni. A „*történelmi szituáció megkerülhetetlen logikája*”, amit Nádas joggal emleget (178. o.), bár általában hajlamos leszólni, mivel csak mentegetőzésként hallja, és mint ilyet nem bírja hallani – azonban nem csupán mentegetőzési stratégia, hanem egyszerűen körülmény, kondíció, keretfeltétel. Azt a terrorisz-

tikus totalizációt, azt a double bindot, ami minden lehetséges cselekedetet bevezet a saját, megkerülhetetlen kódjába – és csak a totális konfrontációt hagyja szabadon, amit viszont a legkönnyebben tud elintézni, s így a legkevésbé veszélyes számára –, pontosan akkor lehet kijátszani a leghatékonyabban, ha a szisztéma játékszabályaival látszólag konform, de nyilvánvalóan más „transzcendentális jelöltre” fixált játékot játszunk, alternatív kódok alapján, amit mindenki ért, hatékonyan működik, éppen mivel „a hatalom” nem tudja renonszot kiáltva lesöpörni. (Itt persze történetileg megint súlyos különbségek vannak, ez a fenti általánosításom is sok már – nem érvényes például az ’56 előtti korszakra, ahol valószínűleg sokkal durvább és totálisabb volt a rezsim ehhez a játékhoz, és nem érvényes a nyolcvanas évekre, ahol viszont már sokkal gyengébb, azaz sokkal keményebb játszmákat is lehetett játszani ellene.) „*A tükös szolgálat főnöke, és a tükös szolgálat ügynöke, természetesen kizárólag munkaidőben, nem a széppel és a csúnyával, a jóval és a gonosszal méri a saját cselekvéseit, hanem a szükségessel, a hasznossal, mindazzal, ami az állam nem föltétlenül nyilvánosságra hozható érdekében áll. A főnök és az ügynök itt olyan ember, akit az állam saját jól felfogott érdekében nem tornából, hanem erkölcsből mentett fel.*” (182–183. o.) Na, ez az a pont, ahol viszont beleférne egy kicsit több szigorúan erkölcsi naivitás. Mitől lenne szükség szerű, hogy a szükségesnek és a hasznosnak semmi köze sincs a (morális) jóhoz? Mitől lenne szükség szerű, hogy a főnök és az ügynök bármilyen hatalom amorális kiszolgálója legyen? Egy neonáci összeesküvés kísérlet leleplezése mondjuk miért ne eshetne egybe a főnök és az ügynök morális értékelésével vagy az állam alkotmánya, amely mindezt lehetővé tette számukra, miért ne eshetne egybe a polgárok elsöprő többségének erkölcsiségével? És fordítva: hát nem az a jogtípró, nagyon is veszélyes hatalom, amely a minden körülmények közötti lojalitás fejében felmenti morálból csinovnyikjait? Nem szeretnék naivnak feltűnni. A politika úgy, ahogy van, amorális. A mocskok birodalma, amelyben nem is az a problematikus, hogy vezérelve a Wille zur Macht, hiszen minek nem, hanem az, hogy ezt rendkívül barbár, ocsmány eszközökkel vivják, egszóval esztétikai problé-

mák vannak vele. (Mennyivel szebb a szépirodalmi vagy a filozófiai agón, főleg, ha nem az intézményes hatalomról szól, hanem gondolatokról, mély belátásokról.) Bár itt megint gonoszul nem egyszerű a képlet, például amikor azt látjuk, hogy – hogy, hogy nem – alkalomadtán az a sikeres egoista hatalmi harcos, aki mellesleg a köz javát is leginkább bírja gyarapítani, hiszen ez elég jó stratégia arra, hogy hatalmon maradjon, más kérdés, hogy „a köz java” kifejezésnek van-e bármi köze a Nádas-féle tiszta morálhoz. Érdekes jelenség egyébként, hogy Nádas többször is úgy fogalmazza meg Sascha Anderson bűnét, hogy elárulta a *barátait*, merthogy a barátság kétségkívül alapvetően morális dolog is, de csak nagyon sokadsorban, hiszen a praktikum szintjén nagyjából törvényszerűnek mondható, hogy azok szoktak (jó) barátok lenni, akik között moraliter nincs különösebb távolság. Elvileg azonban ez az erkölcsözés szerintem teljesen más dologról szól. A barátomat nem azért nem jelentem fel, mert a barátom, hanem mert senkit nem jelentek fel ennek a rezsimnek, mert azt szeretném, ha nem lenne, és semmiben nem akarok neki segíteni, viszont mindenki segítség a rezsim elleni harcban, akit fel lehetne jelenteni, *függetlenül attól*, hogy a barátom-e. De ha mondjuk kiderülne, hogy a barátom, teszem azt, RAF-tag, és kezembe kerülne kidolgozott tervzete egy forgalmas állomáson végrehajtandó bombamerényletről, biztosan előre látható „polgári” áldozatokkal, akkor valószínűleg – *függetlenül attól*, hogy a barátom, morális megfontolásból – feljeleném. Nagyon érdekes még Nádasnak a titkosügynök-probléma német megoldásával szembeni averziója. Ugyanis az a moralitás, amit ő olyan jótékony homályban hagy, biztosan nem formalizálható, ha az volna, akkor a németek lettek volna az elsők, akik megteremtik a formális: jogi kereteit az ítélkezésnek. De Lessing, Kant, Nietzsche, Habermas stb. népe ezt nem bírta megcsinálni, az lett volna a nagyon ciki, ha meg bírja. „*Erkölcsei és jogi kétségeik között hanyódván, odáig azonban sajnos elmentek a németek, hogy a nyilvános erkölcsi ítélkezéshez teremtsenek törvényes kereteket. Egy ilyen processzusban nem a rendőrség nyomoz, hanem a közvélemény által feddhetetlennek ítélt sértett vagy áldozat. Egy ilyen erkölcsi tárgyú processzus-*

ban az újságok emelik a vádat, és nem az államügyész. Egy ilyen processzusban nincsen ügyvéd, aki a vádlott védelmét elláthatná, és az ítéletet, ahogy az már az erkölcsi ítéletek esetében lenni szokott, az önmagát feddhetetlennek tekintő közvélemény hozza meg a pedikűrösnél, a lépcsőházban, a televízióban, a kocsmában és az irodalmi szalomban.” (184. o.) Pontosan. Így néz ki az Erkölc uralma, minden erkölcsé, minden bizonnal azé is, amit Nádas nem fejt ki, csak annyit mond róla, hogy mindenkinek a magánügye, és jobb, ha mindenki magába néz inkább, mint a másik aktáiba. Ezzel egyébként, súlyos félreértés ne essék, egyetérték; az erkölcs működésmódjának kikövetkeztethető nádas elgondolásával nem értek egyet. Szerintem az erkölcsnek egyetlen közege és fegyvere a nyilvánosság, létezési módja az interszubjektív kontroll, megnyilatkozása és továbbadási gyakorlata a bevett/kirekesztett állandó publikus demonstrációja. Mint minden győzedelmes hatalom: normális és normatív, természetes és terrorisztikus. Normális, hiszen uralomra tett szert, bevett lett és megszokottá – és terrorisztikus, mert lényege, hogy kirekessen, ellehetetlenítsen és megbüntessen minden, az övétől eltérő kódot. (Az igazi izgalom csak ezután következik. Régóta foglalkoztat, és tesztelem a gondolatot, hogy a másikkal szembeni tolerancia és a másikkal szembeni indifferencia közös kontinuumot képez. Illetve, ennek inverzeként, hogy a másikkal való törődés humanizmusa és a másikkal kontrolljának fasizmusa édestestvérek. Ezzel azonban másutt „óhajtok” foglalkozni.) A THOMAS MANN NAPLÓIRÓL szóló írás rendkívüli érdekességét – első közelítésben – az adja, hogy Nádas írói szemlélete, esztétikája, kiegyensúlyozottsága, személyes és művészi vonzalmi, alapvető emberi értékei stb. alapján a nagy német író közeli rokonának tarthatjuk. Egyrészt. Másrészt viszont Nádas igen éles szemű kritikus a Thomas Mann reprezentatív írói szerepe és feltehető – talán nem csupán szimbolikusan megsemmisített – „igazi” személyisége, továbbá irodalmi munkássága közötti feszültségnek. „*Íme, lássátok, így néz ki egy minden ízében kiteljesedett, érett személyiségre szemérmesen büszke, démonaitól kiegyensúlyozottan megkísértett, elnézésre és megértésre mindig kész, a jó és rossz dolgaiban fölöttébb járatos, művelt és jómódú polgár, aki minden áldott*

napon pedánsan és példásan munkálkodik, ennek végeztével pedig könnyedén és kedvetlenül forog a fényes társaságban.” (31. o.) A szerepért nagy árat kell fizetnie, tulajdonképpen olyan árat, ami éppen a szerep hitelességét kérdőjelezi meg. Nádas értelmezésében Thomas Mann számára minden elveszti önértékét, mindennek az dönti el az értékét, hogy felhasználható-e valamely műben, minden megírandó alapanyagga válik – a mű viszont mindig a szerep alárendeltje. Így aztán „a szeretet, vagy részvét sem használható érzés”. (41. o.) „Így aztán annak a ténynek, hogy szmokingot ölt a vacsorához, nincsen nagyobb vagy kisebb jelentősége, mint annak a ténynek, hogy legkisebb gyermeke láttán érzett utálatát alig tudja elfojtani. Az ilyen érzések helyi értékét az szabja meg, hogy miként és hol foglalnak helyet a jelentékenységhöz vezető hierarchiában.” (41. o.) Bármilyen szerepben tűnik is fel, „szociális érzékenysége [...] egyetlen marad a nullával”. (41. o.) Családtagjaival szemben kötelességszerűen kellene éreznie valamit, amit azonban „máskirányú elfoglaltsága miatt mégsem érez” (42. o.), s nem véletlen, hogy „a józan Goethe trónol a legfőbb istenség trónusán”. (42. o.) Nádas többször visszatérő megfogalmazása szerint ez az egész problematika „a liberális személyesség csődje, katasztrófája” (40. o.), a „mentálisan kulturált liberális elme” (42. o.) általános problematikája, a naplókából „új megvilágításban, ha nem is egy másik életmű és egy másik személy, de a liberális gondolkodás legféltebb és legfedettebb tükának jegyében álló ember válik láthatóvá: a szenvedő”. (45. o.) Az, hogy valami baj van a „liberalizmussal”, más írásokban is fel-felbukkan, de mindenütt kifejtetlenül. Nagyon „csőd” van egyébként mindenütt. A SORS ÉS TECHNIKA végén is. Teljes kulturális csőd. Halad a világ az apokalipszisbe, -ba, és van a virrasztó írástudó, az emberiség élő lelkiismerete, aki megmondja az öntudatlan birkáknak, hogy miben is vannak. Csődben. Van egy egészen egyszerű összefüggés. Sokan vannak ilyen csődörök, de egy se a hatvanas években és után születettek között. Egyszerűen egyszerű generációs problémának látszik ez. Vagyis nem totális a csőd, hiszen nem vonatkozik a totumra, és ugye nem arról van szó, hogy vonatkozik, csak ők nem tudják? De a legnagyobb hiányérzetem abból adódik, hogy Nádas nem engedi el magát, pedig a Thomas Mann-nal kapcsolatos meg-

jegyzései sokat sejtetnek, és, rokonságuk „okán” (zs.-ul), komoly lehetőség nyílt volna saját magával kapcsolatos kérdésekkel való alaposabb szembenézésre is. Ez nem igazán történt meg. És sok egyéb érdekes dolgot is tudni látszik Nádas, de elhallgatja őket. Itt van például ez a mellbevágó megállapítás, hogy „a fiúk apaszerelemének tényét és napi gyakorlatát egyenesen szükségesnek és kívánatosnak kell tartani egy férfiúi istenségek tekintélyére és teljesítményére alapozott kultúrában, ám ugyanennek a szerelemnek a másik ábrázatáról, az apák fűszereleméről, éppen az apák tekintélyének védelmében, mélységesen hallgatni kell”. (És most figyelj!) „Ezen a ponton van aláaknázza ez a kultúra.” Majdnem mindig az érdekes részeknél húz Nádas „cenzori tolla”. Csak kombinálni lehet, az EMLÉKIRATOK néhány helyéből, innen-onnan. Így csak felszínesen tovább kérdez „az ember”: És hol vannak az anyák és a lányok? Ők se azok a kifejezett aknazsedők. És hol vannak a hatalmaskodó nyomorultak és a megalázva boldogítottak? És akkor még meg se közelítettük a részlettárgyak birodalmát, ahol egyfolytában sípol az aknakereső. Mindent egybevetve és ezt az összeszedetlen fecsegést abbahagyva, szerintem Nádas az esszéikben általában elégetett minden „izlés-telen” kéziratot, vagy meg se írta, vagyis csak nagyon közvetetten foglalkozik mindazzal, ami őt személyesen érinti. Ez nem tesz jót az írásoknak. Egy nem túl érdekes reprezentatív szerep működik, ahhoz hasonlatos, amelyet Nádas nagy érzékenységgel Mann-nál vesz észre. Egyetlenegy darab humorosat „Jeltem” (a „talál” ige le van tiltva Nádasnál) az egész könyvben. „Miként azt másoktól tudjuk, kézirat nem ég el.” (24. o.) Hát akkor lássuk őket. De mintha túl erős volna a shame, és hozzá képest gyenge a being seen. (A mocsok kis voyeur – mit akar még?, nemde.) Az is lehet, hogy az a baj, hogy Nádas elhitte, hogy nagy író, pontosabban hogy ez egy immáron megszüntethetetlen állapot; hogy birtokol valami tudást – viszont (ha szabad egy pillanatra a vakfoltomat láttatni) ha ezt elhízi, akkor vége, még a lehetőségnek is, hogy az maradjon. (Még szerencse, hogy a CSALÁDREGÉNY és az EMLÉKIRATOK kész van.) De ellenben. Az se olyan rossz, ha kicsit kisebb az ember, abba is belefér még a meglévőnél is több aggály, kétely, játék, humor; és belefér

legalább ugyanannyi skolasztika, kötelező komolyság, szakmai öntudat – bár ez utóbbiak, szó, ami szó, zavarják a koncentrációt, a dolgokra való elmélyült odafigyelést, a komolyság komolyanvételének lehetőségét és a bonyolultság iránti gyengédség érzületét. De lehet, hogy az fontosabb, hogy Nádas nagyon egyedül van. A magányos génius, a mindent egyedül, a minden nagy talányt a maga módján megoldni akaró hérosz szerepe nagyszerű, de igen hátrányos pozíció. De az is lehet, hogy bármily fájó is esetleg a hiányuk, le kellene mondani a démonokról, és beletörödni, hogy csak jó és rossz van, és „*közöttük fekszik az emberek félhomályos völgye*” (Klee). De az is lehet, hogy csupa marhaságot beszélek, és rosszakat mondok, és minden úgy van jól, ahogy van, annyira jól, hogy már-már az is belefér, hogy csupa marhaságot beszélek és a többi.

Jegyzetek

1. Észrevettem, figyelek. Igen, „mindig”.
2. Látva lenni.
3. Szégyen.
4. Bár Nádas mintha hajlana erre a nézetre. Tanulmányos ebből a szempontból újabb, így a kötetben nem szereplő írás Lengyel Lászlóról. Nem érintem most azt az írás alapján nem igazán kiselőzhető eredetű, mindenesetre eleve eltökélt ellenségességet, amely belőle árad (sem azt, hogy nekem mi a véleményem Lengyelről), csak a szakmázó furioso egy kirohanását, (reményeim szerint) megkönnyítendő annak felismerését, hogy ami istenitéletnek látszik, az olykor emberi, túlságosan is emberi érvelés. És vad érverés. Nádas idéz Lengyeltől egy „nyelvtani hibáktól súlyos mondatot”: „*De úgy vélem, hogy a magyar közgazdaság igazi kitörési lehetősége a harmincas évek elején jött el.*” Amikor elolvastam e kipeccézett mondatot, szándékosan nem olvastam tovább a kommentárt: én találjam meg a „nyelvtani hibákat”. Olvasom még egyszer, még kétszer, nézem jobbról, nézem balról, csak nem találom őket. Hát nem a legszebb mondat, az tény, de ez legyen a legrosszabb mondat a magyar újságírás történetében. Egyébként pedig Nádas több, nem nyelvtani kifogása számomra is jogosnak tűnik, de nézzük a „nyelvtaniakat”: „*a kitörési lehetőség se a térben, se az időben nem tud eljönni, hanem van vagy nincs. Ha pedig e kitörésnek a harmincas évek elején kellett volna bekövetkeznie, akkor*

mindenképpen volt avagy lehetett volna”. Aztán ad két helyes és szép verziót, az első vége: „*kitörési lehetősége*” *támadhatott*”. Nahát, ez a „*támadhatott*”, ez aztán tényleg. Ez igen. Szóval a (kitörési) *lehetőség*, az vajon miért ne jöhetne el, szegény, akár térben, akár időben, vagy legalábbis miért kevésbé, mint hogy támad. Valószínűleg a kitörés képzete uralja Nádas érzékelését, ezért azt is elfelejti, hogy a mondat alanya a „*lehetőség*”, s a „*kitörési*” csak ennek jelzői bővítőmánya. A következő mondat (zsrnálul): „*csúsztatása*” *expressis verbis* mondja mondván: „*Ha pedig e kitörésnek a harmincas évek elején kellett volna bekövetkeznie...*” (kiem. tőlem). A „*lehetett volna*” helyesbítő javaslatról pedig jegyezzük meg, hogy szintén csak e feledékenység következménye lehet, hiszen – a „*kezet fogok a kezükkel és pofánvágom a pofájukat*” típusú kifejezéseket (egy versében) elkövető Garaczin kívül – ki írta le olyat, hogy „*lehetősége lehetett volna*”. Jegyezzük meg azt is, hogy a „*lehetőség*” szó olyanira nem igényel semmi efféle „grammatikai megerősítést”, hogy egy további modális kifejezéssel esetleg már magát a lehetőség fennállását kérdőjelezzük meg, ami ugyebár közel sem azonos azzal, hogy fennáll, még ha mégoly kihasználatlan marad is. Mindezek után *valóságos* felüldülés látni, hogy Nádas szerint „*Lengyelnek a bűvös szó, a kitörés fontosabb, mint maga a mondat*”, hiszen, úgy tűnik, az ő neve ugyancsak joggal állhatna az idézetben szereplő tulajdonnév helyén. Sajnos az igeidőkkel sincs semmi probléma. Továbbá, ha már ilyen borzasztóan precízek vagyunk, és „*kényesek*”, „*sakmailag*” (szerintem inkább ne – vagy ne így), akkor még tegyünk egy futó említést arról, hogy precízék meg szokták különböztetni a nyelvtani és a nyelvhelyességi hibákat, és hogy amikkel Nádas vádolja az idézett mondatot, azok közül csupán az egyik lenne „nyelvtani”, ha, feltéve, de meg nem engedve, igaz lenne, vagyis ő, Nádas, e szó illeten használatával mindenképpen nyelvhelyességi hibát követ el. Aztán hát ugye „*súlyos*” általában gondolatoktól meg efféléktől bir lenni egy mondat – de „*nyelvtani hibáktól*”? Esetleg a „*súlyos nyelvtani hiba*” megszilárdult szintagmája kontaminálódik e meglepő szolecizmussal? Itt most felfüggesztjük az érvelés fonalát.

5. Tudjuk.

6. Az idézet megértéséhez szükséges felidézni, hogy Nádas írását egy újságíró-iskolai élményével kezdi, mégpedig annak a híres esetnek a bírósági tárgyalásáról szóló emlékeivel, amit Fejes Endre JÓ ESÉT NYÁR. JÓ ESÉTÉ SZERELEM című művéből, illetve az ebből készült népszerű filmből alighanem mindenki ismer. Nádat elgondolkodtatta a közönség „*vérgőzös hisztériája*”, hogy miért tódulnak a borzalmakra, amelyeknek a „*legzafosabb*” mozzanatainál ráadásul mindig zárt tárgyalást rendelnek el, s arra jut, hogy „*ilyenkor mindenki elküldheti a saját disznóságait. Aztán elítélheti*”. Másfelől, [a] bíróság elnöke is nagyon érdeke-

sen viselkedett. Teljesen apatikus ember volt, néha mégis magából kikelve ordítani kezdett, bár látszott, hogy egy-egy ügyetlenebb hazugság hallatán inkább belegeisterolja magát dühébe. Mintha ezeket a rohamokat nem az erkölcsi érzék sérülései hívták volna elő belőle, hanem igen jó pszichológiai érzékről téve tanúbizonyságot, így elégténi ki a közönség hisztériáját”. (150–151. o.) A bűnös és a „bűntelenek” tehát zavarbaejtően hasonlóak.

7. Az a kultúra, amelyben a legtermészetesebb az, hogy aki lop, annak levágják a kezét, jóval tisztább erkölccsel dolgozik, mint a modern európai, amely ab ovo relativizál, vagyis nem egyetlen kategória vagy parancs/tiltás szerint ítél, hanem egyéb körülményeket is belekeverve mérlegel. A közelmúlt európai jogrendszerei, amelyek halálal büntették az emberölést, alkalmasint felfüggesztették ezt más – „enyhítő” – körülmények tekintetbevételével. Csak két egészen elemi dolgot tekintetbe véve: 1. az erkölcs mindig meghatározott közösségek erkölce, márpedig ezek a közösségek mindig is konfrontálódnak egymással, illetve 2. egy meghatározott cselekedetre a legkritikább esetben vonatkozik csupán egyetlen, az adott közösségben érvényes erkölcsi törvény – azt kell mondanunk, hogy ostobaság lenne a „relativizmust” kategorikusan elutasítani.

8. A pragmatista szemlélet egyik legfontosabb szempontja a hatékonyság.

9. Ide tartozik az a probléma, miért bizonygatja Nádas olyan makacsul azt a tézist, hogy míg a fasizmust „legyőztük”, addig a kommunizmus magától omlott össze. Először is, szerintem, nem győztük le a fasizmust, a legextrémebb nyugat-európai realizálódását győzték le, de van még hely a világon, nem is olyan messze, ahol, bár messze nem vagyok igazhitű katolikus, kétszer is meggondolnám, hogyan vessem a keresztet, mert ez a számomra oly mellékesnek számító dolog azok számára, akik megkérnének erre, életbevágóan fontos, ettől még továbbra is fennáll a körülmény, hogy engem speciel a körülményeim megkíméltek attól, hogy életbevágó fontosságú, világot vezérlő elvként megtudjam, hogy számos -icsre végződő nevű őszám (potenciális) csetnik-e vagy usztasa. Másodszor a kommunizmus, szerintem, sajnos, elsősorban a szinte minden más tekintetben oly ellenszenves reaganita politika aktív közreműködésére omlott össze. Ami viszont Nádasnak oly fontos itt, az az, hogy nehogy azt higgyük már, hogy mi döntöttük meg. Nos, ezt valóban nem kéne elhinnünk, de alighanem fölösleges ezt a bűntudatkeltő tézist annyira hangsúlyozni, másrészt megkockáztatnám azt a kijelentést is, hogy a rendszerellenes harcnak Kelet-Európában az elsőprő többség óvatos – na jó: *gyáva* –, de *biztos* katonája volt. S hogy kevés volt a mártírja? Kinek kevés?

10. Miként Michel Foucault, aki a fogalmat szintén nem korlátozza „*Hitler és Mussolini történelmi fasizmusára*”, hanem beleírta, „*a mindannyiunkban meglévő fa-*

sizmust, az agyunkban és mindennapi viselkedésünkben”, „*a beszédünkben és cselekedeteinkben, a szívünkben és örömeinkben*” meglévőt, mely ott van, mélyen leásva „*a testben*”, s amelyet pokolian nehéz elkülöníteni; „*azt a fasizmust, amely arra készlet, hogy szeressük a hatalmat/erőt, hogy éppen azt a dolgot vágyjuk, amely uralkodik rajtunk és kihasznál bennünket*”.

11. A kategorikus megközelítés problematikusága abban a gyakori esetben érhető tetten, amikor valakinek a múlt rendszerbeli párttagsága kerül szóba. Most függetlenül a „belülről/kivülről kell rombolni a rendszert” klasszikus vitájától (amit innen azért is oly nehéz megítélni, mert ma már szinte lehetetlen belegendolni abba az állapotba, amelyben az emberek nem számolhattak azzal, hogy valaha is megdőljön a rezsim), számomra ez mintaszerűen példázza, hogy pusztán e „tény” alapján nem lehet automatikusan ítélni, hiszen az „X. tagja volt az MSZMP-nek” borzasztóan sokfélével jelenthet(ett), egészen addig elmenőleg, ahol már nem ugyanaz a „tény”.

Farkas Zsolt

MARTIN BUBER HASZIDIZMUS- ÉRTELMEZÉSE

Martin Buber: Haszid történetek I–II

Fordította: Rácz Péter

Atlantisz, 1995. 470 + 394 oldal, 1995 Ft

Martin Bubernek kétségtelenül döntő szerepe volt abban, hogy a haszid mozgalmat megismerték a nyugati világban. Mielőtt a nyugati olvasót megismertette volna a haszidizmus részleteivel, a mozgalom alapvetően ismeretlen volt a vallástudomány előtt – bár miután a XVIII. század közepén Podóliában gyökeret eresztett, a kelet-európai zsidóság életében és gondolkodásában az egyik legfontosabb tényező lett. Mindaddig, amíg a XVIII. század végén a felvilágosodás eszméi a zsidóság körében meg nem jelentek, a haszidizmus lényegében az obskurantizmus egyik extrém formája, a zsidó múlt azon erőinek szövetsége volt, akikkel szemben a felvilágosult, modern zsidóság a legélesebben szemben állt. Ez utóbbi a XIX. század nagy zsidó tudósaira érvényes, akik meghonosított-

ták a zsidó élet tudományos vizsgálatát, mint például Heinrich Graetz, Abraham Geiger és Leopold Zunz. Idegenkedtek a misztikától és a haszidizmus által közvetített érzülettől, és elvetették azokat az értékeket, amelyeket az effajta mozgalmak különös nyomatékkal hirdettek. Csak a századforduló táján, elsősorban Oroszországban próbálkozott néhány zsidó író és tudós a jelenség előítélet-mentes vizsgálatával. Ez az új szemléletmód a zsidó történelem általános átértékelésével függött össze, miszerint a zsidóság múltját egy a jelenben élő nép történeteként vizsgálták, nem pedig felvilágosult teológiaiént, amit a legtöbb tudós aszerint ítelt meg, hogy mennyiben felelt meg a filozófusok és teológusok absztrakt értékmérőjének. A zsidó nacionalizmusnak a XIX. század vége felé jelentkező új hulláma, illetőleg az, hogy a keleti zsidó tömegek életében hatékony, mély erőket fedeztek fel, az ezzel járó romantikus impulzus nagy szerepet játszott a helyzet megváltozásában. Az új korszak olyan személyek nevéhez kapcsolódik, mint a tudós Simon Dubnow, a főleg rajongásáról ismert Samuel A. Horodezky, a nagy költők között pedig Jichok Leib Perez. Igaz ugyan, hogy Dubnownak a haszidizmus történetét kutató úttörő munkáit figyelemre méltóan hívös és tartózkodó hangnem jellemezte, a másik oldalról viszont ott volt a haszid legendák által sugárzott friss fény. Az elsősorban Perez és Berdyczewsky nevéhez kapcsolható felfedezés nagy költői ereje révén hatott, és a héber, jiddis és német nyelvű zsidó irodalomban új korszakot nyitott.

Ebben az összefüggésben kell néznünk Bubernek a haszidizmus jelensége iránti élet-hosszig tartó lelkesedését és hozzájárulását a mozgalom megismertetéséhez. Amikor fiatal éveiben az élő zsidóság után kutatva rábukkant a haszidizmusra, magával ragadta az onnan kihallani vélt üzenet. Ettől kezdve kimagasló irodalmi pályafutásának több mint ötven évét szentelte annak, hogy újra és újra megfogalmazza ennek az üzenetnek az értelmét. Cionista credója, amely voltaképpen a haszidizmus nyomára vezetete, összefonódott benne azzal a meggyőződéssel, hogy a haszid tan kihat a zsidóság újjászületésére. *„Semmi féle zsidó megújulás nem lehetséges, ha az nem hordja magában a tan elemeit.”*

Buber, aki gyakran lenyűgöző és mindig erőteljes, magávalragadó prózairó volt, már első könyveivel, a NAHMÁN RABBI TÖRTÉNETEI-vel és A BAAL SÉM LEGENDÁJÁ-val nagy hatást gyakorolt közönségére. Ezt követően csaknem szakadatlanul jelentek meg a haszid legendák és az ehhez kapcsolódó értelmezés, amely egyrészt a HASZID TÖRTÉNETEK-ben (DIE ERZÄHLUNGEN DER CHASSIDIM, a Manesse Verlag világirodalmi sorozatában), másrészt elméleti könyvekben, mint A HASZID ÜZENET, érte el csúcspontját. Mindezek főleg a második világháború után fejtettek ki tartós hatást.

Buber sikerét nem nehéz megmagyarázni. Miközben néhány más apologétának, mint például Horodezkynek a haszidizmus iránti lelkesedése lényegében naiv volt, és könyveik a szeretetre méltó együgyűség és az unalom különös keverékét alkották, Buber esetében mélyreható és elmélyült gondolkodóval van dolgunk, aki nemcsak mások intuícióját csodálja, hanem maga is rendelkezik hasonlóval. Kutató szelleme irodalmi eleganciával párosul, és ez teszi őt nagy íróvá. Ha egy ilyen rangos és szubtilis író fáradhatatlan komolysággal taglalja, mit jelent számára a haszidizmus voltaképpen lelke, akkor az korunkra is mély benyomást gyakorol. Valamilyen értelemben mi mindannyian az ő tanítványai vagyunk. Amikor a haszidizmusról van szó, legtöbbször azokkal a fogalmakkal fejezi ki magát, amelyek Buber filozófiai értelmezése révén váltak ismertté, sok szerzőben pedig, akik ezekben az években órára írtak, Buber célzásai ellenére egyáltalán nem tudatosult, hogy értelmezése nem probléma nélkül való. Hiszen Buber, mint azt nekem egyszer egy olvasója elgondolkozva megjegyezte, az európai és amerikai olvasó számára megalkotta mindannak a kánonját, amit haszidizmusnak nevezünk, beleértve annak értelmezését is. Ezt az értelmezést haszid legendák és kijelentések formájában a látszólag megcáfolhatatlan bizonyítékok olyan gazdagsága kísérte, amely képes volt elnémitani minden esetleges kritikusat.

Valóban: Buber neohaszidizmus jegyében zajló működésének több mint ötven esztendeje nem csak a zsidók között keltett erős visszhangot. Ugyanakkor felkészült kutatók meglehetősen visszafogottan viselkedtek, ha

olyan alapvető kérdések felvetéséről volt szó, amelyek józan és bíráló elemzésnek vetették alá az elhíresült és megragadóan szép értelmezés megbízhatóságát. Dubnow ugyan hangozott néhány általánosságban megfogalmazott kételyének a buberi értelmezés túlságosan modern fordulatával kapcsolatban, és Buber könyveiről azt mondta, hogy azok „*a kontempláció, nem pedig a kutatás előmozdítására alkalmasak*”. Bizonyítékokkal azonban nem támasztotta alá véleményét, ezért aztán természetesen, ahogy Buber írásainak emocionális és főleg művészi ereje annyival jelentősebb volt a haszid gondolatvilágról szóló, meglehetősen természetlen vitánál, hogy nem lehetett kétséges, kinek az érvei hatásosabbak. Míg azonban a történeti kutatás messze lekörözte Dubnow teljesítményét, és új távlatokat nyitott a haszidizmus eredetének és történeti fejlődésének kutatásában, Buber írásai – különösen a kései évekéi – csak az újabb időkben váltottak ki kritikai visszhangot. Az ilyen vita nekem valójában nagyon időszerűnek és helyénvalónak tűnik. Ha az alábbiakban belebocsátok ebbe a vitába, néhány, számomra alapvető jelentőségűnek tűnő pontra kell korlátoznom témámat.

A Buber haszidizmusértelmezésére vonatkozó bírálatnak rögtön az elején néhány speciális nehézséggel kell szembenéznie. Ezek közül a legnagyobb, hogy Buber, akitől senki sem vitatja el a haszid irodalom alapos ismeretét, nem az a fajta tudós, aki pontos és meggyőző bizonyítékokkal támasztja alá állításait. Úgy kombinálja a tényeket és a bizonyítékokat, ahogy szándékának megfelel. Szándéka pedig abban foglalható össze, hogy a haszidizmust szellemi, nem pedig történeti jelenségként írja le. Gyakran mondta, hogy a történet nem érdekli. Fejtegetésünk szempontjából ez kettős dolgot jelent, és mindkettő egyformán fontos. Egyrészt Buber a forrásanyag válogatása során nagyon sok mindent elhagyott, holott a haszidizmusnak történeti jelenségként való megértése szempontjából esetleg nagy jelentősége van. Hogy csak két példát említsek: az általa rendszeresen másképpen értelmezett vagy nem jelentősége szerint tárgyalt mágikus elem és a haszid közösség szociális jellege. Másrészt úgy tűnik, hogy az általa válogatott anyag

gyakran szoros összefüggésben van saját felfogásával. Ezzel kapcsolatban még lesz mondanivalóm.

A másik nagy nehézség, amellyel Buber kritikus olvasójának meg kell küzdenie, szellemi fejlődésének körülményeivel függ össze. Buber kezdetben a vallásos misztika rajongó csodálója, sőt azt is mondhatnánk: hive volt. Hiszen ő fedezte fel, hogy a haszid mozgalomban megtalálható az élő zsidóság misztikus lényege, amely hatalmas erővel ragadta magával, midőn a haszid irodalommal és hagyománnyal először találkozott. Akkoriban a zsidó misztika virágzásának, „*ethosszá váló kabbalának*” tekintette a haszidizmust, ezért korai haszidizmusértelmezése nem nélkülözi a misztikus színezetet, mint azt az 1908-as keletkezési könyvének, A BAAL SÉM LEGENDÁJÁNAK bevezető, méltán híressé vált fejezetében, A HASZIDOK ÉLETÉ-ben láthatjuk. Miután néhány év elteltével gondolkodása további fejlődésen ment keresztül, szemléletében mély fordulat állt be. Ez a fordulat legjobban azzal a filozófiai írásaiban lemérhető távolsággal jellemezhető, amely az 1913-ban keletkezett DÁNIEL, BESZÉLGETÉSEK A MEGVALÓSÍTÁSRÓL című könyvének dialógusa és az 1923-ból származó ÉN ÉS TE között feszül. Ebben lemond a misztika világról, és új álláspontot foglal el, aminek következtében a ma vallásos egzisztencializmusnak nevezhető irányzat élvonalába kerül, még ha saját írásaiban mármár feltűnően kerül is ezt a fogalmat. Ő azonban fejlődésének ezt az új fázisát továbbra is a haszidizmuson mutatja be. AZ EMBER ÚTJA A HASZID TANÍTÁS SZERINT című kisebb füzeté nemcsak irodalmi szempontból remekmű, hanem egyben a vallásos antropológiának a haszidizmus kifejezőeszközeivel megfogalmazott rendkívüli darabja, amelyet nagyszámú autentikus haszid kinyilatkoztatás inspirált. Persze éppen a régi szövegekben megtalált inspiráció természetére és a sajátosan interpretált szövegek által kiváltott változásra vonatkozó kérdés az, aminek itt cikkem jelentős részét szentelnem kell.

A haszidizmus Buber szelektálásán alapuló értelmezésének ebben az utolsó és érett szakaszában immár nem hangúlyozta többé a kabbala és a haszidizmus lényegi azonosságát, mint ahogyan korábbi műveiben tette.

Továbbra is elismerte ugyan a két jelenség közti szoros kapcsolatot, de törekvése arra irányult, hogy megállapítsa és indokolja a haszidizmus és a kabbala közti lényeges különbséget. A kabbaláról most szívesen beszél úgy, mint gnóziról, ami az ő szájából már nem dicséret. Úgy vélte, hogy a haszidizmusban a vallásos tudat két, egymással szemben álló formája működik – még ha a mozgalom megteremtői nem lehettek is tudatában ennek a kettészakadásnak. A kabbalista hagyomány határozta meg az egyiket. Ez Isten titkainak ismeretére utalt, vagy legalábbis a titokba való bepillantásra, és a haszidokat teozófiai jellegű spekulációkhoz vezették. Buber teljesen tisztában volt azzal, hogy a haszidizmus a luriánus kabbala keretein belül alakult ki. Igen, Buber kifejezetten átvette az én saját, Isaak Luria kabbalájára vonatkozó jellemzést, mint az ortodox zsidóságon belüli gnosztikus gondolatrendszer klasszikus példáját, ahogy én azt *A ZSIDÓ MISZTIKA* című könyvemben leírtam. Ez a kabbalisztikus gnózis azonban – s ebben egyetértek Buberrel – voltaképpen nem hatott alkotólag a haszidizmusra. Fogalmi apparátusát a nagy haszid mesterek használták ugyan, jelentésének súlypontját azonban az isteni misztériumok szférájáról áttették az ember és az ember Istennel való találkozásának világára. Buber szerint ez adja a haszidizmus voltaképpeni alkotó jellegét. És mivel végső soron alkotó impulzusról van szó, feljogosítva érezte magát a haszidizmusban meglévő kabbalisztikus vagy „gnosztikus” elem szinte teljes mellőzésére. Ez nem jelent többet számára, mint egyfajta köldökzsinórt, amelyet – amint az új szellemi teremtmény már saját jogon létezik – el kell vágni, ha az új jelenséget a maga autentikus létezőmódjában akarjuk szemlélni és megérteni.

Buber írásai tele vannak az efféle magatartásról árulkodó megfogalmazásokkal. Csak egyet idézek ezek közül, amelyet Rudolf Pannwitzal való vitájából emelek ki:

„A haszid mozgalom csak azt veszi át a kabbalából, amire egy felelősségteljes, lelkes és nem egzaltált élet teológiai megalapozásához szüksége van, felelősségen értve az egyes embernek a rábízott darab világ iránti felelősségét. Az így átvett gnosztikus teológemák megváltoznak, és velük változik a közejük is. A spirituális dolgok adják igazolásának

lényegét. A pneuma olyan áhítat kegyét élvezzi, amely a teremtményen gyakorolt isteni szolgálatot buzdítja. Ezzel minden megváltozik. Az ezoterikusan szabályozott meditációk helyébe a nem előírható, nagy intenciójú cselekvés újra és újra elillanó képessége lép. A szentség nem az aszkéták és aszkétáskolák elkülönültségében jelentkezik, hanem a mester és közössége egymás iránt érzett örömeiben. És ami a régi kabbala világában elképzelhetetlen lett volna, az ősi alázat »együgyű«, vagyis természetlő önmagában egységes embere, aki nem rendelkezik sem rabbimikus tudással, sem titkos tudással, de mindkettő hiányát el tudja viselni, mert a maga teljességében éli a megbontatlan, egységes életet, ez az ember méltó helyére került. Ahol a misztikus örvény kavargott, most ott az embernek tárul fel út.»

Ez a megállapítás, noha tiszteletre méltó és tekintélyes embertől származik, nem tudja meggyőzni azt, aki mind a kabbalisztikus, mind a haszid irodalomban jártas. Ahhoz azonban, hogy az igazságnak, tévedésnek és a túlzott leegyszerűsítésnek a fenti idézetben olvasható különös elegyét megértsük, figyelmünket Buber haszidizmushoz fűződő viszonyának alapvető vonására kell fordítanunk, vagyis arra a meggyőződésére, hogy a haszidizmus megismeréséhez legfőbb forrásunk a mozgalom legendakincse. Csak ez a meggyőződés meg Buber szelektálási módszere képes a fent idézethez hasonló állításokat megmagyarázni.

Itt utalnunk kell arra, hogy a haszidizmus terjedelmes irodalma végső soron két kategóriára oszlik. Egyrészt létezik az elméleti írások hatalmas tömege, amely többnyire hit-szónoklatokból és előadásokból, bibliai szövegekhez fűzött kommentárokból, az imáról és a vallásos élet más tárgyairól szóló értekezésekből áll. Azt a német olvasók körében elterjedt és Buber által képviselt nézetet, mely szerint a haszidizmusban tanulatlan tömegek tiszta, laikus misztikájával van dolgunk, ez az irodalom egyértelműen megcáfolja. Az ide tartozó fontosabb műveket 1770 és 1815 között írták, amikor a haszidizmus, elkeseredett viták során, a keleti zsidóság körében hatalmi tényezővé vált, és mind nézeteit, mind életmódját megpróbálta szóban és írásban terjeszteni. Ezek a művek tartalmazzák a mozgalom nagy szentjeinek, a caddikoknak a tanításait, miközben szemléltetésképpen gyak-

ran idéznek tőlük epigramma tömörségű kijelentéseket és rövid anekdotákat. Egy ugyanehhez a típusoz tartozó, még terjedelmesebb irodalom keletkezett 1815 után, amely azonban a korábbi könyvekből már ismert és ott kidolgozott alapmotívumoknak főleg csak a variációit tartalmazza, bár olykor ezekben is találunk új gondolatokat. Ez az irodalom jóval több, mint ezer kötetből áll. Ezzel szemben áll a második kategória, amely a legendáknak, életrajzoknak és a caddikok csodás tetteiről szóló elbeszéléseknek, valamint figyelemre méltó kijelentéseiknek hasonlóképpen nagyon nagy terjedelmű gyűjteménye. A legendáknak ez a válfaja a XVIII. század végén alakult ki, és egyre népszerűbb lett a haszid tömegek körében, mivel a szentek életéről történeteket mesélni szellemi szinten ugyanúgy célravezető dolog, mint az isteni misztériumok tanulmányozása. A haszid legenda főbb vonásai gyakran sokkal régebbi és más eredetű legendák felhasználásával a mozgalom nagy személyiségeire aktualizálva a XIX. század első felében alakultak ki. Nagyjából 1860-tól több száz ilyen könyv keletkezett, és minden egyes haszid vezető alakját, beleértve a legutolsó nemzedékekét is, efféle legendakoszorú övezte.

Buber haszidizmusábrázolásának és -értelmezésének szempontjából mármost döntő, hogy csaknem kizárólag a haszid irodalomnak erre a második kategóriájára támaszkodott – a haszid szentek legendáira, epigrammáira és anekdotáira. *„Minthogy a haszidizmus elsősorban nem a tan, hanem az élet kategóriája, megismeréséhez legendái szolgálnak legfőbb forrásul, elméleti irodalma pedig csak ezután következik. Ez utóbbi a kommentár, az előbbi pedig a legenda szövege, habár nagyon romlott formában maradt fenn, ezért eredeti tisztaságában nem adható vissza. Az az ellenvetés, hogy a legenda nem a haszid élet valóságát közvetíti számunkra, értelmetlen. A legenda természetesen nem krónika, viszont igazabb a krónikánál annak, aki helyesen tudja olvasni.”*

A legendák elsőbbségének az elméleti irodalommal szembeni következetes hangsúlyozása arra utal, hogy Buber módszeres elvvel közelít a haszidizmushoz, ami nekem nagyon kétes értékű dolognak tűnik. Terminológiája természetesen alkalmas arra, hogy növelje a

homályt. Mert ugyan mit jelent a „*tan kategóriája*” az „*élet kategóriájával*” szemben, ha olyan történelmi jelenség analiziséről van szó, amelynek tanítását nem választja el nagy távolság a forrásul szolgáló élettől, hanem ehhez az élethez feloldhatatlan kapcsolat fűzi? Bubernek a szöveggel és a kommentárral kapcsolatos metaforái megtévesztők, és nem engedik felismerni azt a történelmi tényállást, hogy az úgynevezett kommentár tárgyalta a haszidok életét elsőként és a leginkább mértékadó módon, és sokkal korábbiól származik, mint hogy a legenda körbefonta volna. A legenda és az élet Buber által megállapított azonossága fiktív. Pontosabban persze ezek a legendák sem mások, mint az ahhoz fűzött kommentárok, amelyeket Buberrel életnek nevezhetnénk. Az élet tükröződik vissza mind a legendában, mind a tanban, azt azonban nyomatékosan meg kell mondani, hogy bár magának a haszid életnek a létrejöttét erősen befolyásolták és alakították az elméleti irodalomban megfogalmazott eszmék, azért eredetét tekintve biztosan nem hatott rá a legenda.

Buber kétértelműen használja az élet fogalmát, és ez csapdát állított neki. A legendák, jelentékeny esztétikai vonzerejük miatt a szubjektív kifejtés számára természetesen alkalmasabbak, mint az elméleti írások, amelyekből inkább valamely gondolatmenetet ismerhetünk meg. Meggyőződésem szerint a haszid irányzatról folytatott vitának, még ha azt Buberrel „*haszid életnek*” nevezzük is, döntően mégis ezekre az írásokra kell támaszkodnia. Az mármost nagyon tanulságos, hogy az évek folyamán, azzal párhuzamosan, ahogy Buber a párbeszéd egzisztencialista és szubjektivista filozófiáját kidolgozta, a haszidizmus elméleti irodalmára való utalásai egyre erőteljesebbek és ritkábbak lettek. Feltételezem, hogy Buber sok olvasójának még csak észbe sem jut, hogy ilyen irodalom egyáltalán létezik.

Buber nyilvánvalóan úgy gondolta, hogy ezek a források túlzottan függenek a régebbi kabbalisztikus irodalomtól ahhoz, hogy valódi haszid forrásoknak lehessen tekinteni őket. És ez a függőség valóban szembeötlő. Sok könyvet, köztük éppen néhány nagyon híres haszid művet, teljesen a kabbala nyelvében írtak, és ezért a kutatás egyik alapvető

problémája annak pontos meghatározása, hogy voltaképpen miben térnek el a haszid eszmék kabbalisztikus elődeiktől. Kézenfekvő, hogy a haszid szerzők nem is sejtették, hogy a kabbala gnosztikus hagyományával valamilyen módon szakítottak, és egyértelműen gnosztikusokként írtak, bármennyire nem akarja ezt Buber elismerni. Midőn Buber a legendákat a haszidizmus valódi forrásaiként ismerte el, szerfelett paradox helyzetbe került. Azt kellett mondania, hogy a mozgalom elméleti magja előbb bontakozik ki egy olyan irodalmi műfajban, amelynek túlnyomóan nagyobb része csaknem ötven évvel a haszidizmus valóban termékeny korszaka után keletkezett, és abban az elméleti irodalomban csapódott le, amelyet Buber teljes határozottsággal félretolt. Ez pedig tarthatatlan álláspont.

Röviden: miáltal Buber úgy dönt, hogy dönt, és kihagyja, ami a döntése következményeivel összeütközésbe kerül, olyan tekintély igényével lép fel, amelyet meg kell tagadnunk tőle. Vállalkozása, hogy a haszidizmus világát, életformáját és mestereinek tanításait kizárólag a legendák alapján írja le, pontosan annak felel meg, mintha az iszlám misztikáját egyedül a szufi nagy költőinek epigrammáival ábrázolná, s nem venné figyelembe terjedelmes elméleti (és hasonlóképpen „gnosztikus”) irodalmát, avagy úgy akarná a katolicizmust jellemezni, hogy kiválasztja és megmagyarázza az egyház szentjeinek legszebb mondásait, de nem venne tudomást az egyház dogmatikai teológiájáról. Nyilvánvaló, hogy efféle eljárás elképzelhető, és az ilyen elemzés, illetőleg a nagy szellemek mondásai-ból szerkesztett összeállítás kétségkívül csodálatos hatást vált ki a szufizmus vagy a katolicizmus világában. De az a haszon és az a megvilágosodás, amelyet az ilyen történetek vagy legendák kompilációjából vagy mégoly mély értelmű magyarázatából nyernénk, semmi esetre sem csábítana bennünket arra a gondolatra, hogy azok reprezentálják a valódi szufizmust vagy katolicizmust, hiszen ezek dogmatikai vonásai az effajta ábrázolásban túlságosan könnyen elmosódnának.

Ez az eljárás pontosan illik a haszid szövegek Buber által történt kiválasztására. Ezek a legendák és mondások kétségtelenül nagyon hatásosak, és megvan az általános emberi ér-

dekességük is; de ha azt szeretnénk tudni, hogy mit jelentettek eredeti összefüggésükben, továbbra sem volna más lehetőségünk, mint hogy azokat az eredeti forrásokat használjuk föl, amelyeket Buber mint másodlagosakat félretolt. Majd még látni fogjuk, milyen fontos ez az eredeti összefüggés, amikor Buber haszidizmusértelmezésében a leglényesebb ponthoz érünk. Mint írónak, sőt akár a haszid üzenet közvetítőjének megadunk neki minden jogot egy tetszőleges válogatás elkészítéséhez, még ha az a válogatás némi kétértelműséggel jár is. Az azonban nagyon kétségesnek tűnik számomra, vajon az ilyen válogatás valóban segít-e tudományosan megértetni mindazt, ami a haszidizmusban vonzotta őt.

Természetesen van némi igazság Bubernek a haszidizmus és a kabbala kapcsolatáról alkotott nézetében. Még ha állíthatunk is olyat, hogy a haszidim soha sem veszítették el a ZÓHÁR könyve, a zsidó misztikusok bibliája és a Luria-féle kabbala tanításai iránti lelkesedésüket, és egyetlen haszid könyv egyetlen oldala sem érhető eme hagyományra való állandó visszacsatolás nélkül, mégis igaz marad, hogy a haszid írók a kabbala teozófiai tanításainak feldolgozása során nem bizonyultak különösen alkotó hajlamúaknak. A haszidizmus összes kutatója egyetért abban, hogy nem ez a legértékesebb hozzájárulásuk a vallásfilozófiához. A régi meghatározásokat, fogalmakat és eszméket alkalmazzák, de ezeknek csak új értelmet adnak. Bubernek tehát teljesen igaza van, amikor azt mondja, hogy a haszidok által átvett gnosztikus teologumena gyakran megváltoznak. Mivé változnak? Az emberről és az Istenhez vezető útról mondott kijelentésekké. A haszid szerzők szívesen átértelmezik az eredetileg isteni titkokra vonatkoztatott kabbalisztikus fogalmi nyelvet abban az értelemben, hogy az attól kezdve mintha az ember személyes életéről és Istenhez való viszonyáról beszélne. A régi teozófiai szótár ilyen „morális” átértelmezésére nagy hangsúlyt fektetnek. A mezricsi Ber rabbi írásaiban – a Baal Sém 1772-ben elhunyt tanítványa volt, a haszidizmus neki köszönheti szervezeti kiépülését – hosszú oldalakat találunk, ahol sorba veszi az egyes kabbalisztikus fogalmakat, hogy jelen-

tésüket a hívők személyes életéhez szolgáló kulcsszavakként kifejtse. Ezáltal ezek nemhogy elvesztenék eredeti jelentésüket, amelyeket a valóságban továbbra is használnak, hanem éppen hogy pótlólagos értelmet nyernek.

Ennyiben egyet is értenék Buberrel. De állításaiban megint csak túlságosan messzire megy, amikor az Isten misztériumaiba beavatott kabbalista ideálját szembeállítja az egyszerű emberével, aki ugyan nem rendelkezik rabbinikus és gnosztikus tudással, az életében azonban megvalósította az „egységet”. Ez hamis alternatíva. A kabbalisták sosem zárták ki annak a lehetőségét, hogy egy egyszerű és tanulatlan ember is elérhesse a legmagasabb szellemi fokozatot, és a haszidizmus sem hirdette meg az „együgyűnek” mint legfőbb ideáljának efféle megjelenését. Tény, hogy ez az „együgyű” ember feltűnik itt-ott a haszid legendában, amely éppen ebben a tekintetben egy sokkal régebbi, haszidizmus előtti zsidó hagyományt olvasztott magába. A haszid tanítás azonban nem ezt tartja legfőbb, a tanítványok által megvalósítandó ideáljának. Éppen ellenkezőleg: fáradhatatlanul ismétli a mindig gnosztikus beavatottként feltűnő valódi szellemi ember és az egyszerű emberek közti szükséges kölcsönhatás tanát. Ez a két embertípus csak azáltal képes az igazi haszid közösséget – amelyre mindkettőjüknek szükségük van – megteremteni, hogy mindketten a szellemi világban lévő közös „gyökereikhez” kapcsolódjanak. A haszid legendák, amelyek tisztelettel adóznak a tanulatlan ember hitének, nem különböznek lényegesen a minden nagy vallásban megtalálható legendáktól, és csak a legkritikább esetekben hívják fel a figyelmet arra a haszid irodalomtól örökölt specifikus értékskálára és azokra a módszerekre, amelyek az Istennel való bensőséges kapcsolat elérése érdekében elő vannak írva. Ez utóbbi vágy, ti. az Istennel való *communio* elérése, áll a haszidizmus középpontjában.

Egyetértek Buberrel, amikor azt mondja: *„Ami a haszidizmus a kabbalához képest célul tűz ki, nem más, mint a misztérium megfosztása a sémáktól. Az általa képviselt régi-új elv – tisztán újra előállítva – az ember kozmikus-metakozmikus hatalmának és felelősségének elve. »Mindenki az ő*

művein csügg, szertenéz, és a tan és az ember jótette után epekedik.» Ez az elv, amelynek tiszta intenzitása révén a haszidizmus vallásos találkozásává válik, nem új elem a tanban... Hanem csak arról van szó, hogy egy életforma és egy közösség központi elvévé vált.” Az a felfogás, amely szerint az ember cselekedete Istennel való találkozáshoz vezethet, kétségtelenül és teljes joggal központi jelentőségű Buber számára. Haszidizmussal foglalkozó írásaiban ez a nézete hatalmas dimenziókat kap, azonban fölvetődik a kérdés: vajon az az értelmezés, amelyet Buber ennek az elvnek tulajdonít, valóban központi helyet foglal-e el a haszidizmusban, mint ahogy ő állítja?

A haszidizmus valóban azt tanítja, hogy az ember e világi cselekedeteinek konkrétségében találkozik Istennel. Mit értettek a haszidok ezen? A válasz világos: a száműzetés és a megváltás nagy mítosza értelmében (mint amilyen a Luria-féle kabbala is) az isteni élet és fény „szikrái” az egész világon szétszóródtak a száműzetésben, és arra vágnak, hogy az ember tettei „felemeljék” és eredeti helyükre, minden létező isteni harmóniájába visszakerüljenek. Ez a kabbalisztikus mítosz, amelynek bonyolult részleteit itt nem szükséges fejtegetni – a JÜDISCHE MYSTIK című könyvemben behatóan tárgyaltam ezt –, minden bizonnyal a legfontosabb örökség, amit a haszidizmus a kabbalától átvett. A mítosz számos variációjából egyaránt az következett, hogy mivel ezek a „szent szikrák” kivétel nélkül mindenütt jelen vannak, a haszidizmus elvben tagadta egy tisztán profán, az ember vallási feladata szempontjából közömbös élet-szféra létét. Az is, ami profánnak vagy a vallásos szféra szempontjából irrelevánsnak tűnik, sokkal inkább az emberrel szemben támasztott specifikus vallási követelményt tartalmaz. Mindenütt kínálkozik alkalom a „szent szikrák” fölemelésére, sőt lehet ez szükségszerű is, és mindenütt leselkedik a meg hiúsulás veszélye is. A vallás tehát nem kínál kitaposott utat egy pontosan körülhatárolt területen. Minden irányba újabb ösvények nyílnak, és Isten minden ösvény végén ott áll. A kontemplatív tudat képes az élet minden szférájában fölfedezni a „szikrát”, és ezáltal az önmagában véve profánt is olyasmivé változtatja, aminek közvetlen vallásos jelentése van.

E szemlélet kulcsmondatát Salamon PÉL-BABESZÉDEI-nek verse (3,6) adja: „*Minden te utaidban megismerd őt*”, amelyet a haszidim így értelmeztek: minden által, akár minden cselekedeted által, amivel éppen foglalkozol, képes vagy eljutni Isten felismeréséhez, képes vagy találkozni vele. Már a TALMUD is így ír erről a versről: „*kis mondás, mégis ettől függ a TÓRA minden fontosabb szakasza*”. A középkorban néhány kommentátor megpróbálta ezt a bizonyos mértékig merész tanítást félresöpörni úgy, hogy igyekeztek szűk körre korlátozni érvényességét; a haszidizmus azonban a maga misztikus módján visszaállította teljes jelentését. A koreci Pinhász rabbinak tulajdonítják a következő megjegyzést: „*Ugyan hogyan lehetséges Istent minden úton felismerni? Úgy, hogy amikor Isten a tórát adta, az egész világ telítődött a tórával. Ezért aztán nincs is semmi, ami ne tartalmazná a tórát, és erre utal a vers értelme. Aki pedig azt mondja, hogy egy dolog a tóra és egy másik dolog a profán szféra, az eretnek.*” Ezt az elvet a haszidizmus kezdete óta egyik alapelveként tekintik.

A haszid szerzők különleges nyomatékot adtak az egyszerű és jelentéktelen cselekedetek olyan „elfeledett” területeinek, amelyeknek a szolgálat médiumaivá való átalakulása a mozgalom egyik legeredetibb aspektusa volt. Hűen velük született radikalizmusukhoz – radikálisokként, az angol nyelvhasználat szerint, vagyis vérmérsékletet és nem meghatározott szemléletet értve a fogalmon, a haszidoknak megvan a maguk helye a zsidóság történetében – helyzetük paradox megfogalmazásával sosem maradtak adósok. „*A szomszédoddal folytatott csevegés mély meditáció edénye lehet*” – mondta a Baal Sém. „*Az istentisztelet lényege éppen abban van* – mondja egy másik haszid vezető –, *hogy profán és szellemtelen dolgok közegén keresztül szolgáljuk Őt.*” „*Az ember akár zugpolitizálással és a népek háborúiról folytatott beszélgetések révén is* – ami abban az időben az üres beszéd és időpazarlás csúcsát jelentette a zsidó moralisták szemében! – *képes benső kapcsolatot kialakítani Istennel*” – vallja egy másik. S ezt a meghökkenítő mondatot ne tekintsük egyszerű túlzásnak – mert a szerző részletes útmutatással szolgál arra vonatkozóan, hogyan kell végbevinni ezt a mutatványt. A polnojei rabbi, a Baal Sém tanítványa a következőképpen foglalja össze ezt: „*A*

világon nincs sem nagy, sem kicsi, ami Istentől el volna szigetelve, hiszen minden dologban jelen van Ő. Ezért képes a tökéletes ember mély meditációkra és az »egyesülés« kontemplatív aktusára még e világi cselekedeteiben is, mint amilyen az evés, ivás, közösülés, sőt még az üzleti tevékenysége révén is.” A szellem misztikus koncentrációjának kontemplatív aktusait, amelyeket a kabbalisták nyelvén egyesülésnek, héberül *juhúdimmak* neveznek, többé nem a világnak hátat fordítva, magányosan kell végbevinni, hanem lehet akár a piacon is, pontosan olyan helyeken, ahonnan látszólag hiányzik a szellem. Az igazi haszid pontosan itt találja meg tökéletesen paradox tétéhez a tökéletes színteret.

De valóban paradox-e ez a teljesítmény? Ez az a pont, ahol Buber haszidizmusértelmezésének központi elvével vitába kell szállnunk. A főtebb tárgyalt tanítás szellemtörténeti tény. De hogyan kell értelmeznünk? Milyen jellegű a dolgok konkrét realitásával való érintkezés, amit az ember, ennek a radikálisan misztikus elméletnek a révén, a szent szikrák felemelésével létrehoz? Valóban eljut-e a konkrétal való érintkezésig valódi konkrétságában, azaz eljut-e „*az étellel való érintkezésig, akármilyen legyen is az?*” Ezzel a fordulattal Bubert idézem, aki világosan és teljes meggyőződéssel azt mondja, hogy a haszidizmus „*örömet vált ki híveiben, a világ dolgai fölött érzett örömet, bármilyen legyen is az a világ, az élet dolgai fölött érzett örömet, bármilyen legyen is az az élet, az evilági élet minden órájában, éppúgy, mint a mostani órában*” és „*az itt és most fölött érzett állandó, töretlen és lelkesült örömet*” tanítja.

Ez a nagyívű tézis képezi Buber egzisztencialista haszidizmusértelmezésének mint az „*itt és most*” tökéletes megvalósításáról szóló tannak az alapját. Nekem úgy tűnik, pontosabban megérthetjük a haszid tan dialektikus természetét, ha tisztazzuk, mi az, ami olyannyira kétséges Bubernek ebben a tézisében. A haszidizmus bizonyos értelemben per sze ismeri az örömet és a valóság igenlését – ez olyan tény, amely nem kerülte el a haszidizmusról író szerzők figyelmét. A „*konkrét-hoz*” való viszony haszid tana azonban bonyolultabb, és nekem úgy tűnik, távol van Buber értelmezésétől. Ez világosan megmutatkozik abban a szóhasználatban, amellyel a

kabbalista doktrína haszid szerzői éltek a szikrák fölemelésével kapcsolatban. Erről a témáról szeretném nagyon precízen elmondani a véleményemet.

A szikráknak az ember cselekedete révén történő felemeléséről szóló tan valóban azt mondja, hogy a valóságban létezik olyan elem, amellyel az ember pozitív kapcsolatot tud létrehozni, és ezt a kapcsolatot létre is kell hoznia. Ennek az elemnek a felszabadítása vagy megvalósítása azonban egyúttal *meg is semmisíti* a valóságot, amennyiben a „*valóság*” az „*itt és most*”-ot jelenti, mint Bubernél is. Mert az a „*törtélen és lelkesült öröm*”, amelyet a haszidizmus természetesen megkövetelt a híveitől, nem az „*itt és most*” fölött érzett öröm. Az örömben, és itt Buberrel együtt mondhatjuk: mindenben, amit az ember teljes koncentrációval tesz, nem az „*itt és most*”-tal lép kapcsolatba, mint azt Buber gondolja, hanem azzal, ami az „*itt és most*” önmagában közömbös formájában *rejtve* van. Bubernek az élet fölött (úgy, ahogy van) és a világ fölött (úgy, ahogy van) érzett öröme nézetem szerint mai eszme, és meg kell mondanom, hogy a haszid szavak számomra mintha egészen másfajta hangulatot fejeznének ki. Nem azt tanítják nekünk, hogy az életet, úgy, ahogy van, élvezzük, sokkal inkább azt tanácsolják, vagy jobban mondva: azt követelik tőlünk, hogy az „*életből, úgy, ahogy van*” Isten állandó életét vonjuk ki, sőt azt is mondhatnám, párooljuk le. Ez az „*extrakció*” azonban – és éppen ez a döntő pont – az absztrakció aktuusa. Ez nem a tűnékeny „*itt és most*”, amire az öröm irányul, hanem a transzcendencia örök egysége és jelenléte. Természetesen éppen az örömben és a szikrák fölemelésében lezajló absztrakciónak a fogalma az, amelyen Buber haszidizmusértelmezése fönnakad. Eltűnik nála, hiszen ellentétes a haszidizmus mint antiplatonikus, egzisztencialista tan iránti érdeklődésével. Buber mondja: „*Itt, ahol állunk, igaz, hogy testet ölt a rejtett isteni élet.*” Ez a meghatározás valóban autentikus haszid tant közvetít, de kétértelműen, amit Buber olvasói nem tudatosíthatnak. Mert éppen abban a cselekedetben, amelyben felvillanni engedjük a rejtett életet, leromboljuk az „*itt és most*”-ot, ahelyett, hogy – mint Buber szeretné – teljes konkrétságában megvalósítsanak.

Buber mondata érdekes módon csaknem szó szerint megtalálható kabbalista szerzőknél, mint például Moses Cordoverónál, és egy gnosztikus tézist szemléltet, amelynek értelmét a haszid tanítás a legcsekélyebb mértékben sem változtatta meg. Ha látsz egy szép nőt, mondja egyszer a már említett mezricsi Ber rabbi, szépségére nem szabad konkrét, megfogható formájában gondolnod – vagyis ahogy a maga konkrét „*itt és most*”-jában létezik –, hanem el kell tekintened konkrét valóságától, és szellemedet az isteni szépségre kell irányítanod, amely ebben a konkrét formában felvillant. Ha így teszel, nem ennek a nőnek szép és csábító „*itt és most*”-ját fogod észlelni, hanem magának a szépségnek az ideális és örök tulajdonságát, amely Isten attribútumainak egyike és manifesztációjának egyik szférája, és innen fogsz magában Istenben minden szépség forrásának kontemplációjához eljutni. Az effajta fejtegetések száma hatalmas a haszid irodalomban. Ezeknek szolgálatában áll az ember konkrét találkozása a valósággal mint ugródeszkával, azért, hogy a valóságon túllépjen, ne pedig beteljesítse azt. Platonikus hangneme igencsak másképp cseng, mint Buber „*itt és most*”-jának magasztalása, és a haszid misztika állítólagos evilági-sága feleannyit sem számít, mint azt Buber olvasói bizonyára hajlamosak feltételezni. Az „*itt és most*”-ot transzcendálják, és eltűnik, amikor az isteni elem a kontemplációban megjelenik. A haszidim nem ismertek lehetetlent, ha ezt a tanulságot kellett levonniuk a tanító szavakból. Mint a misztika történetében oly gyakran, az emberi cselekedetet kontemplatív módon itt is feltöltik, és ezáltal misztikus cselekedet hordozójává alakítják.

Ezen túlmenően a konkrét megvalósításról alkotott haszid felfogás – hiszen végül is erről van szó – a destrukció lényeges elemét tartalmazza, amelyről Buber elemzése, ahogy látom, érthetően egyáltalán nem vesz tudomást. A Baal Sém és hívei azonban teljes mértékben ismerik ezt az elemet, amely a klasszikus írásokban újra és újra elő is jön. Itt csak egy különösen jellemző, egyébként a Baal Sémnek tulajdonított fejtegetést szeretnék idézni, hogy világossá tegyem, miről van szó. A történet a zsitomiri Volf rabbtól maradt fönn. A Baal Sém megkérdezett egyszer

egy kiváló tudóst az imához való viszonyáról: „Hogyan imádkozol, és hová irányítod gondolatodat az ima órájában?” Az így válaszolt: „Mindennel összekapcsolom magam, ami a teremtnyekben egyéni vitalitással jelen van. Hiszen minden teremtett dologban lennie kell valamilyen élet-erőnek, amely az isteni túlsordulásakor hozzá eljutott. Ezekkel egyesülök, amikor szavaimat Istenhez irányítom, hogy imámmal a legfelsőbb régiókba eljussak.” A Baal Sém erre azt mondta: „Ha így teszel, szétrombolod a világot, mert ha elvonod belőle a vitalitást, majd fölemeled a magasba, a teremtett dolgok emez életerő nélkül maradnak.” A tudós így válaszolt a Baal Sémnek: „De hát hogy lennének képesek kivonni belőlük az életerejüket azzal, hogy összekapcsolom magam velük?” Mire a Baal Sém: „Szavaid szerint imád nem lehet nagyon súlyos, mivel nem hiszed, hogy van erőd életerejük kiszívásához.”

Világos és radikális tézisünk tehát a következő: az ilyen communio valódi és végleges megvalósulásának van egy romboló vonása is. És a szerző által dilemmára kínált megoldás rámutat a communio és a magasba emelés fogalmainak dialektikus jellegére. Az az aktus, amelyben az egyes dolgokban lévő élő elem fölemeltetik, csak a pillanat körébe tartozhat, de nem lehet tartama. Abban a pillanatban, amikor a dolgokból az élő erőt kivonják, rögtön ismét bele is kell vonni. Vagy ahogy sok haszid szerző szívesen fogalmaz: a dolgokat vissza kell vezetni a semmijükhöz, hogy ezáltal létrejöjjön az igazi állapotuk. Ez olyasmi, amire csak az igazi tanítványok képesek, tehát egyértelműen ezoterikus cselekedetet jelent, amit a szerző mint olyat nagyon is tud – Buber véleményével ellentétben, miszerint a haszidizmus lemondott az ezotériáról; ez olyan állítás, amit a Baal Sémnek tulajdonított mondások elemzése egyáltalán nem igazolna. Az ilyen cselekedet eredménye nem is a konkrét megvalósulása a maga konkrétságában, mint azt Buber gondolja. Hiszen mint ahogy a Baal Sém fejtegetéseiből világosan következik, nem tartozik ennek a cselekedetnek a lényegéhez, hogy csak pillanatszerű és tartam nélküli. Hogy meg kell szakadnia, az inkább csak véletlenszerű, és vagy az ember döntésétől függ (hogy befejeze), vagy gyengeségétől és arra vonatkozó képtelenségétől, hogy ilyen destruktív aláme-

rüléseit és kapcsolatait fönntartsa. Önmagában az ilyen alámerülést sokkal inkább azért viszik végbe, hogy kiüresítsék a konkrétot, nem pedig azért, hogy konkrétsággal töltsék meg, mint Buber szeretné. Talán állíthatjuk, hogy nem érthető félre a haszid szerzőtől idézett dialógus, ha azt a Baal Sém és Buber közti párbeszédnek értelmezzük.

A haszidizmus klasszikus írásaira – azokra, amelyek a Baal Sém tanítványaitól származnak – azért sem érvényes Buber értelmezése, mert egyáltalán nem becsülik sokra a konkrét egyéni létezését és jelenséget. A konkrét vonatkozó héber kifejezéseknek mindig van valami pejoratív zöngéjük – szöges ellentétben azzal, amit Buber nyomán várnánk. Csak így érthető, hogy „a testiség elvetése” a misztika szerint, de Buber értelmezésével szemben, a legfőbb eszmének felel meg, ami csak az imában és az alámerülésben érhető el. Igaz ugyan, hogy az „itt és most” az Isten és ember közti találkozás legnagyobb lehetősége, de ilyen találkozás csak ott játszódhat le, ahol az ember az „itt és most”-ban egy másik dimenziót is megnyit – ez pedig olyan tett, ami eltünteti a „konkrétat”. Más szavakkal: a konkrét buberi értelemben egyáltalán nem létezik a haszidizmusban. A teremtmény létezésének „itt és most”-ja nem azonos azzal, ami – áttetszővé válván – felvillan benne. Efféle azonosság feltételezése ellentmond az igazi haszid tannak, amiben minden létezés isteni magjának bensővé válása éppen az önsúlyát és saját individuális értelmét elvesztő konkrét jelenség kiürülésétől függ.

Ezt a lényeges különbséget Buber kevésbé élesen fogalmazza meg. Másrészt különbséget tesz a konkrétnek az ideák világába történő platonikus fölemelése és a minden dolog mélyén rejtő szent szikrák egzisztenciális megragadása között. Ez a megkülönböztetés azonban teljességgel Buber személyes értelmezése, és a haszid szövegekben nem olyan éles, mint nála. A haszidim számára a megvalósulás, a valóság megragadása kényes vállalkozás. Az efféle megvalósulás nyomása alatt, mint ahogy az a szikrák felemelésének tanában benne van, maga a „valóság” is szét-törne. Hiszen nem a dolgok konkrét valósága jelenik meg a misztikus cselekedetnek ideális eredményeként, hanem valami a messia-

nisztikus valóságból, ahol minden dolgot valódi helyén, a teremtés állapotában újra előállítottak, aminek során alapvetően megváltoztatták és átszellemítették. Az olyan fogalmak tehát, mint valóság és konkrétság, egészen mást jelentenek a haszidoknak, mint Bubernek. Az „itt és most” és a megváltozott létezés birodalma nála olykor egybeesik ezen fogalmakkal, ami arra vall, hogy az értelmezése által felvetett problémát hajlamos elhomályosítani. Mivel a haszidok ráadásul nagyon fontosnak tartották azt a tanítást, hogy az emberi tevékenység nem képes igazán előidézni vagy láthatóvá tenni a messianisztikus valóságot – megint egy olyan kérdés, amelyet Buber írásai homályban hagynak –, saját nézetük szerint csak az a lehetőségük maradt, hogy megmutassák az egyes embernek a szükséges utakat és módokat, amelyek révén a konkrétat mint az absztrakthoz és ezzel minden létezés végső forrásához vivő eszközt használhatja. Ez, ha egy mégoly személyes vallás nyelvén van is megfogalmazva, bizonyára hagyományos teológia, ami már régen nem annyira izgalmos, mint az az új értelmezés, amelyet Buber beleolvasott, mindenestre mégis olyasmí, ami mellett a haszidizmus kiállt.

Ennek ellenére nem kell lebecsülni azt a lehetőséget, hogy a szikrák felemelésének tanát a gyakorlatban sok haszid kevésbé dialektikusan fogta fel, mint kellett volna. Bár a haszid elmélet úgy, ahogy azt maga a Baal Sém és legjelentősebb tanítványai és azok tanítványai megfogalmazták, soha nem veszítette szem elől azokat a destruktív következtetéseket, amelyeket ebből a doktrínából le lehetett vonni, és megpróbálta kitalálni, milyen útonmódon kerülhetné el azokat. De a különböző észrevételek azt bizonyítják, hogy a gyakorlat gyakran kiméletlenebb volt, mint az elmélet. A szikrák felemelése sok haszidnak valóban a teljesebb élet lehetőségét jelentette. Számukra nem arról volt szó, hogy a valóságot mintegy kiüresítik a szikrák kiemelésével, hanem éppen hogy gazdagították a szikrák belevitelével. Ebben a felfogásban a szent szikrák már nem úgy jelennek meg, mint az isteni lét metafizikus elemei, hanem mint az öröm és életigenlés szubjektív érzései, amelyek rávetülnek az ember környezetével ki-

alakult kapcsolatára. Ez a felfogás azonban nem a haszidizmus alapítójának teológiájából, hanem néhány hívének lelkiületéből ered. És persze azon a népszerű vagy vulgáris megközelítésen, amely gyakran (de egyáltalán nem mindig!) a haszid legendák világában is visszatükröződik, azon alapul Buber erősen leegyszerűsített szemléletmódjának relatív jogossága. De szerintem nagyon elhibázott dolog ezt a haszidizmus üzenetének nevezni.

A fentiekben Buber haszidizmusértelmezésének egyik, mégpedig lényegi pontját vizsgáltam meg alaposabban. Más fontos fogalmak elemzésénél szintén ugyanilyen feladat előtt állnánk, vagyis Buber kijelentéseit a haszidizmus elméleti irodalmára visszavezetve kellene megvizsgáljunk. És azt tapasztalnánk, hogy a Buber által használt furcsán meghatározatlan és sokértelmű fogalmak minden esetben csaknem, ám mégsem teljesen haszid fogalmak. Mindezt nem is tudnám jobban illusztrálni, mint éppen a következő mondat: „*A haszid üzenet valódi, konkrét egység megteremtésével legyőzte a minden »vallásban« megtalálható ősszosszat, az »Istenben való élet« és a »világban való élet« különvadását.*” Ez a mondat látszólag azt jelenti, hogy az ember felelőssége végtelenül fontosabb, mint az intézményileg megmerevedett vallás dogmatikai fogalmai. Az viszont tény, hogy amit Buber minden vallásban meglévő ősszossznak nevez, az a haszid tanítás centrumában mindig megvolt. A Buber által említett „*konkrét egység*” a haszidizmus esetében fiktív, hiszen a „*világban való élet*” egyáltalán nem világban való élet, ha isteni gyökerei megjelennek a kontemplációban, és eközben „*Istenben való élet*” változnak. Az természetesen nem csoda, hogy a haszid írások – Buber akarata ellenére – megőrzik azt az alapvető elkülönülést, amely Buber annyira elkeseríti.

Mindez elvezet ahhoz a ponthoz, ami már döntő lehet Buber értelmezése, illetve a közte és a haszidizmus történelmi jelensége közti különbség szempontjából. Mert Buber, mondjuk ki nyíltan, vallásos anarchista, tanítása pedig vallásos anarchizmus. Ezen a következőt értem: filozófiája azt követeli az embertől, hogy egy bizonyos irányban haladjon,

és meghozzon egy bizonyos döntést, de semmit nem mond arról, hogy miféle irány és miféle döntés legyen ez. Inkább azt hangsúlyozza, hogy az efféle irány és döntés csak az *Es* világában fogalmazható meg, ahol az élő Én és Te világa tárgyiasul és elhal. Az élő kapcsolat világában semmi nem fogalmazható meg, és nincsenek parancsolatok. Okkal vagy ok nélkül, mindenesetre a haszidizmus nem oszthatta ezt a természete szerint anarchikus nézetet, mert inkább a zsidó hagyományokhoz tartotta magát. Ez utóbbi viszont olyan tanítást képvisel, amelyben megfogalmazhatók az irányok és döntések, vagyis arról beszél, hogy *mi* kell tenni. Csak ennek ismeretében érthető meg a maga valódi összefüggésében a haszidizmusnak az efféle cselekedetek *hogyanja* iránti kétségtelenül nyomatékos érdeklődése. Bubernél csak a *hogyan* világa maradt meg. „*Már nem valamely megszabott cselekedet, hanem minden cselekedet szentsége döntő.*” Ez az a Bubernél gyakran visszatérő fogalom, amely vallásos anarchizmusának specifikus jellegére utal. Ez az a „szentség” az a morális intenzitás és felelősség, amely meghatározza a *hogyan* az embernek a cselekedetéhez való viszonyában, annak anyagához azonban nincs köze. Buber mindig csodálatra méltó következetességgel utasította vissza, hogy elkötelezze magát efféle cselekedet valaminő materiájára, a *mi* irányában. Így aztán érthető, hogy a haszidok számára még mindig mindent jelentő tóra és a parancsolatok világára való hivatkozások Buber megfogalmazásában különösen ködöseké válnak. A zsidó misztika, amelynek határozott felfogása volt a kinyilatkoztatás értelméről, természetesen rendkívüli mértékben kiterjesztette azt a területet, amelyre a tóra mint a legmagasabb rendű értékrendszer vonatkozik, miközben azért továbbra is tóra marad, ugyanakkor a Buber által oly lekicsinylően emlegetett elkülönülés megmarad a haszidizmusban is. Amikor a területek elkülönülését sikerül legyőzni, az mindig a „világban való élet” rovására történik, mint azt a koreci Pinhász rabbi fontosabb idézet kijelentése világosan mutatja. Buber felfogása az olyan haszid fogalmak értelméről, mint az „intenció” és a „buzgóság tulajdonsága”, amelyek az ember tettét kísérni, sőt áthatni hivatottak, bizonyára jelentős és em-

berileg hatásos megfogalmazása a vallásos anarchizmus alapelvének; haszidizmusértelmezésének összefüggésében azonban olyan momentumot különít el, amelynek csak más, általa elhanyagolt megfontolások kontextusában van értelme, és teljesen határozatlanná és meghatározhatatlanná oldja föl.

Buber értelmezése a feladat egyedülálló voltát hangsúlyozza, amellyel minden egyes individuumnak szembe kell néznie. „*Minden embernek van útja Istenhez, de mindenkinek más ez az út.*” Ez kétségtelenül igaz, de ezt nem a haszidizmus honosította meg a személyes valóságban. Ez a felfogás eredetileg talán sokkal inkább a Luria-féle kabbalából származik, vagyis éppen abból a gnózisból, amelyre Buber kései írásaiban olyan ferde szemmel tekint. Ebből megtudjuk: a szent szikrák felemelése minden egyes ember feladata, amelyek az Ádám nagy lelkében lévő közös szellemi gyökérhez, az emberiség szellemi gyökeréhez tartoznak, hiszen minden léleknek és a lelkek minden gyökerének megvolt hajdan a maga helye Ádám lelkében. A haszidizmus nem tett egyebet, mint hogy ezt az elméletet népszerű formába öntötte, és személyes jelleggel ruházta fel. A szikrák haszid tana, amely szerint ezek a szikrák az ember szociális és személyes világában a vele való találkozásra és az általa történő felemeltetésre várnak, valóban megfelel az „*ethosszá váló kabbalának*”.

Egy másik példával is illusztrálhatjuk azt a sajátos meghatározatlanságot, ahogy Buber a haszid fogalmakat használja, ez pedig a *jichud*, „*egyesülés*” fogalma, amely nagy szerepet játszik nála. A kabbalista nyelvhasználatot pontosan követő haszid értelmezés szerint a *jichud* olyan kontemplatív cselekedetet jelent, amelynek révén az ember a szellemi elemhez kapcsolja magát, miközben szellemét a tóra szent betűire, vagyis a természet szent könyvére összpontosítja. Buber ezzel szemben azt állítja, hogy a haszidizmusban a *jichud*, a kabbalától eltérően, már nem valami különös mágikus képlet vagy eljárás, sokkal inkább „*az ember megszokott élete, csak éppen összedetett és az egyesülésre mint célra irányított formában*”. Ha létezett is a *jichud* a korábbi értelmében, „*ennek a mágikus elemnek sosem volt köze a haszid tanítás lényegéhez*”. Meg kell azonban mond-

jam, hogy a haszid iratokban nem sikerült ennek a fogalomnak új jelentésárnyalatát felfedeznem. A régebbi héber irodalomban mindig két jelentése volt, és ezek nem változtak meg a haszid irodalomban sem. Az első jelentés a kabbalistáktól származik, és mindig valamilyen speciális meditációt jelöl, amely valamilyen specifikus cselekvéshez kapcsolódik. E meditáció során az ember egy szellemi valósággal egyesül, ami lehet egy elhalt szent lelke vagy annak szikrái, vagy Istennek vagy valamelyik szellemi valóságként felfogott attribútumának valamely neve. Ebben az értelemben a fogalom már azt az eredményt is jelöli, amelyet a meditációval elérünk. A *jichud* második jelentésének forrása ezzel szemben elsősorban Bahja ibn Pakudának a maga korában nagyon híres etikai műve, A SZÍV KÖTELESSÉGEI, ahol a tudat vagy cselekvés Istenre mutató irányát jelenti, és ilyen értelemben csak egyes számban használatos. Ahol többes számban fordul elő, ott csak kabbalisztikus jelentése lehet, és kizárólag a kontemplációhoz van köze, az emberi élet konkrét, az összeszedettség intenzitásával elérhető egységéhez azonban nem, mint Buber szeretné. A *jichud* tetteit (héberül többes számban: *jichudim*) a minden létezést jellemző „betűk” bensőségességével való kontemplatív összekapcsolódás révén lehet végbevenni. A Baal Sém általam ismert összes kijelentésében ilyen pontos, technikai értelemben használja a fogalmat. Ahogy tehát Buber a *jichud* fogalmát fordítja, az ugyan nagyon modern, tetszetős és gondolatokban gazdag, de elfogadhatatlan.

Összefoglalásképpen a következőt mondhatom: Buber érdemei a haszid legendák és mondások bemutatása terén valóban nagyon nagyok. Túlnyomórészt ki fogja állni az idők próbáját, különösen a későbbi iratokban előtérbe kerülő anekdoták kiérlelt formája. Az a szellemi üzenet azonban, amelyet ezekbe az iratokba beleolvasott, túlságosan mélyen kapcsolódik olyan feltételezésekhez, amelyek saját vallásos anarchizmusából és egzisztencializmusából erednek, minthogy a szövegekben mindezeknek nincs nyomuk. Túl sok mindent hagyott ki, amit pedig fölvelt haszidizmusértelmezésébe, arra nagyon rányomja

bélyegét személyes spekulációja. Ezek jellege minden bizonnyal fennkölt, és a modern tudatra is mély hatással van. Ha azonban a haszidizmus jelenségét akár fejlődésének csúcspontján, akár ezzel sokban összefüggő hanyatlásában igazán meg akarjuk érteni, akkor egyszer bizonyára majd az egészét előlről kell kezdenünk.

(1962)

Utólagos megjegyzések

Fenti fejtegetéseimnek első megjelentetése után Buber még egyszer röviden kifejtette nézeteit (ÍRÁSOK A HASZIDIZMUSRÓL – SCHRIFTEN ZUM CHASSIDISMUS – című könyvének végén, 1963, 991–998. o.) arról, milyen viszonyban áll nézete szerint a haszid tanítás és legenda, illetőleg a közösségek élete a vallástörténetben. Úgy gondolom, hogy ehhez a következőt kell hozzáfűzőm:

1

Ezekből a fejtegetésekből, amelyek itteni általános formájukban alig ütköznek alapvető jellegű ellentmondásba, hiányzik a köztünk folyó vita szempontjából fontos dolog. A haszidizmus tanítását a Baal Sém és a mezricsi Maggid közvetlen tanítványai dolgozták ki, mégpedig olyan fogalmak segítségével, amelyeket maguk az első mesterek használtak, ezek pedig kabbalista fogalmak voltak. Ezek a tanítványok egyúttal az új közösségi élet hatása alatt írtak, amelynek maguk is nagyrészt alakítói voltak. A haszid hagyományban semmi sem támasztana alá olyan kísérletet, amely ellentmondást teremtene eme közösségi élet jellegzetességei és azon fogalmak között, amelyekben az kibontakozott. Éppen azok az iratok, amelyekben a buberi értelemben vett epigonszerű elem a legkevésbé lép előtérbe, az eredeti erő viszont tiszta kifejezést nyer, jellemző módon éppen ezek az iratok adják vissza a Baal Sém tanítását (amelynek stílusa eléggé egyértelműen elűt a tanítványok stílusától), nem pedig a buberi értelemben vett legendák. Kritikám lényege az, hogy ezek az

írások teljesen ellentmondanak Bubernek a haszid élet értelméről alkotott összeállításának abban az értelemben, ahogy azt kezei írásaiban megfogalmazta, és hogy ő szó nélkül túlteszti magát ezen az ellentmondáson annak érdekében, hogy az anekdotákra támaszkodhasson, mert azok inkább lehetővé teszik ezt az átértelmezést. Ezekről az anekdotákról ugyan megkísérli elmagyarázni, hogy voltaképpen ugyanolyan régiek lehetnek, mint a tanítások, amelyekről azonban ez *in concreto* csak ritkán bizonyítható be, sok esetben viszont éppen az ellenkezője mutatható ki. Különösen a legrégebbi források kritikai elemzése teszi ezt világossá. Minél régebbi és autentikusabb a történeti és társadalmi keret, amelyben a legrégebbi legendák közül sok mozog, illetve amelybe be vannak építve, annál kevésbé állnak valódi ellentmondásban az ugyanabban a közegben és legalábbis ugyanabban az időben vagy lényegesen korábban keletkezett elméleti írásokkal. Természetesen nem azt állítom, hogy a legendáknak nincs értékük, és nem lehet velük semmit bizonyítani. Amit én állítok, sokkal inkább az, hogy Buber értelmezése mindenütt hibás, amikor efféle ellentmondásokat hoz létre, és ez döntő pontokon igaz. A különleges feladatra való hivatkozás, miszerint a válogatáshoz és a forrásokhoz való viszonyát éppen a feladat határozta meg, semmit nem jelent. Buber nem szereti, ha válogatásának szembeötlő szubjektivitását kiemelik, és ilyenkor „a válogatónak a különleges feladatával szembeni megbízhatóságára” hivatkozik. Meggyőződésem, hogy válogatása a legtökéletesebben megfelel üzenete szellemének. De nem vagyok meggyőződve arról, hogy üzenetének általa megfogalmazott szelleme a haszidizmus szelleme.

2

Még egy mondatot szeretnék arról a párhuzamról mondani, amelyet Buber válaszában a haszid anekdota és a zentörténetek között húz. Nem hiszem, hogy ilyen párhuzamot vonni lehetséges volna. A zentörténetek ugyanis nem legendák, hanem – bár ez Buber fejtegetéséből nem derül ki – meditációs feladatok, következésképp teljesen más kate-

góriába tartoznak. Az nem teszi legendává őket, hogy egy elbeszélés formáját öltik. A zentörténeteknél kivétel nélkül az első pillantásra teljesen értelmetlen vagy a legnagyobb mértékben paradox mondatokról van szó, amelyekről a tanítványnak hetekig vagy hónapokig kell meditálnia, hogy megvilágosodáshoz jusson általuk. Olyan misztikus valóságot közvetítenek, amely nem foglalható tanításba, és emiatt a végső paradoxonok alakjában jelennek meg előttünk. A haszid anekdota, éppen Buber mesteri tudásával újraformált módon, nem említhető ezen a lapon. Értelme, sőt mögöttes értelme közvetlenül nyilvánvalóvá válik, és olyasmit közvetít, ami közvetíthető. A vallásos tapasztalatnak teljesen más szférájában mozog tehát. Nem tudom elképzelni, hogy ezzel a szembeállítással el lehet-e jutni a haszid történetek jellegzetességeinek jobb megértéséhez. A „koan” anekdotikus formájának, ahol nevek és események szerepelnek, sokkal több köze van az olyan formához, amelyben híres jogászprofesszorok jogi feladatokat adnak tanítványaiknak a szemináriumokon, mintsem a vallásos legendához.

Hogy világossá tegyem, milyen kevésbé hasonlítható össze a Buber válogatta haszid anyag a provokatív és érthetetlen zenmondások kategóriájával, elmondok egy kis történetet, amely magáról Buberről szól. Megkérdeztem egyszer tőle – három évvel ezelőtt történt ez –, hogy írásaiban miért hallgatta el a rizsini Jisráél rabbitól származó fontos és mély szavakat a messiási korról. Válasza felejthetetlen számomra. Az mondta: azért, mert nem értem őket.

(1963)

Gershom Scholem
(Rác Péter fordítása)

EGYMÉTERES LEXIKON

Világirodalmi Lexikon. Akadémiai Kiadó

1. kötet, *A–Cal*, 1970.
1248 oldal, 245 Ft
2. kötet, *Cam–E*, 1972.
1344 oldal, 270 Ft
3. kötet, *F–Groc*, 1975.
768 oldal, 167 Ft
4. kötet, *Grog–Ilv*, 1975.
768 oldal, 167 Ft
5. kötet, *Im–Kamb*, 1977.
896 oldal, 190 Ft
6. kötet, *Kamc–Lane*, 1979.
900 oldal, 188 Ft
7. kötet, *Lanf–Mary*, 1982.
759 oldal, 205 Ft
8. kötet, *Mari–My*, 1982.
779 oldal, 211 Ft
9. kötet, *N–O*, 1984.
851 oldal, 220 Ft
10. kötet, *P–Praga*, 1986.
848 oldal, 218 Ft
11. kötet, *Pragm–Rizz*, 1989.
808 oldal, 324 Ft
12. kötet, *Rjab–Sez*, 1991.
822 oldal, 810 Ft
13. kötet, *Sf–Suzuki*, 1992.
791 oldal, 1250 Ft
14. kötet, *Sváb–Szy*, 1992.
877 oldal, 1250 Ft
15. kötet, *Taa–Tz*, 1993.
1047 oldal, 1815 Ft
16. kötet, *U–Vidz*, 1994.
727 oldal, 1815 Ft
17. kötet, *Vie–Y*, 1994.
739 oldal, 1848 Ft
18. kötet, *Z–Index*, 1995.
725 oldal, 2016 Ft

Megjelent a VILÁGIRODALMI LEXIKON utolsó, 18. kötete: egy vállalkozás befejeződött. Kezdetben hat kötetre tervezték az Akadémiai Kiadó lexikonszerkesztőségében, Király István főszerkesztése alatt. A harmadik kötettől kezdve már nem tudták, mennyi lesz végül, de tizennyolcra aligha gondolt bárki. A tizenkettedik kötettől – Király István halála után – a sorozatot Szerdahelyi István, az addigi szerkesztő jegyzi főszerkesztőként. Domokos Mátyással, Lakatos Andrással, Réz Pállal, Szörényi Lászlóval és Vekerdő Lászlóval beszélgettünk a VILÁGIRODALMI LEXIKON-ról.

CSÁKI JUDIT: Gondolom, mindegyiküknek van kedvenc lexikona.

RÉZ PÁL: Nekem a RÉVAI. Apám könyvtárában megvolt, és ma is abban nézek minden régi dolgot. Annak idején bevágtam a kötetek betűit, és amikor az Eötvös Collegium felvételijén kiderült, hogy nem tudok rendesen franciául, végül azt kérdezte tőlem Benyhe János tanár úr, hogy „mit tud akkor a gólya?”, és én mondtam, hogy ezt. Soroltam: A–ARANY, ARÁNY–BEKE... egészen a VÁR–ZSÚRI-ig. Amikor a végére értem, Benyhe megkérdezte: „És a PALLAS?” Azt nem tudtam, illetve csak egyet, mert az olyan szép: „SIMOR KÓDEX–TEARÓZSA”. Erre Benyhe felmondta a PALLAS-t, és hozzátette, hogy „azért ezt is tudni kell”.

CS. J.: Olyan ez, mint egy vallásháború. Ki a RÉVAI-ra, ki a PALLAS-ra esküszik.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: Én PALLAS-hívő vagyok. Nagy szerencsém volt, kötetenként nyolcvan forintért vettem meg, mert a két pótkötet hiányzott, majd egy másik antikváriumban ugyanennyiért megvettem a két pótkötetet is. DOMOKOS MÁTYÁS: A VILÁGIRODALMI LEXIKON-ról beszélgettünk, és a RÉVAI-t meg a PALLAS-t dicsérjük – teljes joggal egyébként. De ez azt is jelenti, hogy nagyon finoman kritikát gyakorolunk a VIL felett – pedig erre szerintem nincs különösebb okunk. A zárókötet utószavában azt írja Szerdahelyi István főszerkesztő, hogy ez a lexikon a maga nemében a legnagyobb, legterjedelmesebb vállalkozás a világon. Egymillió mondatot tartalmaz, ezeröttszáz munkatársa van. Ami az én kedvenc lexikonomat illeti: ismerem egy müncheni kiadó különös vállalkozását, a nyolcvanas évek elején elindított kortárs világirodalmi lexikont. Ennek a lexikonnak a kötetei dossziérendszerben készültek, tehát az egyes címszavak bele vannak fűzve, illetve később is belefűzhetőek. Ilyenformán az idők végezetéig bővíthető, de ma még talán csak az ötödik kötetenél tart, tehát a „menetesebsége” meglehetősen lassú.

LAKATOS ANDRÁS: A szaklexikonok közül a két, Benedek Marcell szerkesztette irodalmi lexikon a kedvencem, a háború előtti és az 1963–65-ben megjelent. Mindkettő „belakható”, otthonossá tehető. Ehhez képest a tizennyolc kötetes VILÁGIRODALMI LEXIKON az elérhető teljesség maximumára törekedett mind a személyek felsorolásában, mind pe-

dig – és ez szerintem nagyon fontos – az irodalommal kapcsolatos fogalmak tisztázásában. Viszont ha valahol kárára vált a hosszú készülési idő, az éppen ez utóbbi; sok olyan fogalmat tartalmaz, amelyet ma már nem érdemesitenénk önálló címszóra, és ez kissé megnehezíti az eligazodást. Feltételezem, hogy ezért készült hozzá alapos index, amely segít a tájékozódásban.

VEKERDI LÁSZLÓ: Végül is a lexikon előnye, hogy nem ment bele az irodalomelméleti fogalmak taglalásába, hiszen erről egy külön lexikont lehetne készíteni, amelynek a világirodalomhoz – tisztelet minden irodalomelmélettel foglalkozónak – semmi köze. Az irodalomelmélet túlon túl kortárs jelenség, amely divatok szerint akár évenként változik; hol a szemiotikát, hol a textológiát, hol ezt, hol azt veszik be, hol Kulcsár Szabó Ernő az isten, hol Derrida... Ő például ebben a lexikonban nincs is benne, Umberto Eco benne van. Pedig Derrida sokkal régebbi irodalomelméleti... „jelenség”, ahogy ezt ma mindenre mondják; szóval ő már akkor „jelenség” volt, amikor Umberto Eco még csak elkezdte szagolni a rózsát... A lexikon más világ, és előnye, hogy ilyen konzervatív. Maradi, mondjuk inkább így; a világirodalom történetéről majdnem minden benne marad. Olyanformán, ahogy a régi jó filozófiatörténetekben, amilyent nem ezek a mai modern posztmodernnek, hanem még a régiek tudtak írni, például Schwegler, aki úgy kezdi, hogy a filozófia története a filozófia maga. Hát a világirodalom története a világirodalom maga. Történeti stúdium, tehát az irodalomtörténések jutnak benne inkább szóhoz az elméletesekkel szemben.

R. P.: Az irodalomelméleti címszavak között vannak egészen kiválóak is. Például Fónagy Iván írásai példaszerűek, ezek tehát egyáltalán nem tűnnek mulandónak. Ha én magyar könyvkiadó volnék, Fónagy szócikkait külön kötetben kiadnám.

SZ. L.: Amikor elkezdődött a lexikon megjelenése, meglehetősen mostohán kezelték az irodalomelméletet, beleértve a verstant és még egy csomó rokon tudományt. Úgy látszik, a főszerkesztő ambíciója az volt, hogy két lexikont olvasson egybe. Tudok arról a tervről is, hogy az elméleti címszavakból külön lexikont készítenek. Erről jut eszembe,

hogy mit nem találunk meg a lexikonban. Egy bizonyos szerzőgárdát, amelyet egyébként csak a Jöcher-féle tudóslexikonban lehet fellelni.

CS. J.: Kiket?

SZ. L.: Azokat a XVI–XVII–XVIII. századi, főleg latinul író szerzőket, akik a legkülönbözőbb tudományokban vagy akár a szépirodalomban is dolgoztak, de mivel latin nyelvűek, ezért csak esetlegesen gondolnak rájuk egy-egy nemzeti irodalomnak a feldolgozása közben. Mivel ez a lexikon Magyarországon jelent meg, és magyar olvasóknak szól, ez különösen nagy kár, hiszen ezek a figurák nálunk annak idején jelen voltak, saját maguk vagy tanítványaik, utánpótlók, kapcsolataik révén. Csakhogy amikor a mi lexikonunk gyűjtőmunkálatai elkezdődtek, a legtöbb nemzeti irodalomtörténet még nemigen vett tudomást ezekről az írókról. Megemlíteném a lexikon egyik erényét is (és nem azért, hogy „hazabeszéljek”, hiszen én is dolgoztam bele, néhány keleti és latin címszót írtam): nincs még egy lexikon a világon, amely ilyen gazdag orientalisztikai anyagot tartalmazna. Mivel a magyar orientalisztikai iskoláknak nagy hagyománya és kitűnő műhelyei voltak és vannak, ezért ezek a lexikon tudományosan legmegalapozottabb címszavai, címszóbokrai közé tartoznak. Azt hiszem, abban is egyedülálló ez a lexikon – nem is tudom, hogy ez jó vagy rossz, esetleg szükségszerű, de mindenképpen fel kell vetni –, hogy minden más világirodalmi lexikon – egy nagyon új franciát kivéve – együtt tárgyalja az illető nemzet saját irodalmát a többi nemzet irodalmával. Újában a franciák szakítottak ezzel: van egy frankofon lexikonuk, és egy, a miénkhez hasonló világirodalmi. Hagyományosan bizonyos szűréssel – és nem éppen a hazai szerzők javára – be szokták venni a hazai irodalmat is. Ebbe a lexikonba a magyar irodalomból a műfordítások kerültek be, és ezeknek a gyűjtése példaszerű; olyan folyóirat- vagy napilapközlemények is benne vannak, amelyeket az adott szócikk szerzője tárt föl. Ugyanakkor az arányok eltorzulnak: a magyar irodalom jelenléte a világirodalomban, illetve a világirodalom jelenléte a magyar irodalomban – ez nem képezte tárgyát ennek a lexikonnak. CS. J.: A lexikon olvasói, azaz „használói” szempontjából milyenek tartják a művet?

Bizonyos terjedelmi aránytalanságok kitűnnek az idő és a kötetek haladtával...

R. P.: Azzal kell kezdenem, hogy „sorry to say”, de ez egy jó lexikon. És azért „sorry to say”, mert két szerkesztője – Király és Szerdahelyi – nem tartozik a legkedvesebb tudósaim közé, és nem kívántam volna nekik, hogy ilyen jó könyvet csináljanak. Az igaz – de ezt nem lehet a szerkesztők szemére vetni, hiszen mindannyian tudjuk, hogy Magyarországon mi van (vagy mi volt) –, hogy az első kötetek „ideológiai szennyezettsége” nagyobb, mint a későbbieké. Az ideológiai szennyezettséget egyébként nem egyetlen ideológiára értem, hanem többre is, bármelyikre. Azért az első címszavaknál vannak ilyen problémák; franciás lévén főleg a francia szócikkeket néztem, Balzacot, Diderot-t; de érzékelhető a Dosztojevskij címszóban is. A terjedelmi aránytalanságokról is kérdezett. Magyar tragédia, hogy munka közben változnak a szerkesztés szempontjai, néha politikai okokból, néha történeti okokból, néha másért. Megnéztem, hogy például a Dosztojevskij címszó a második kötetben tíz és fél hasáb, a Tolsztoj címszó a tizenötödik kötetben huszonkilenc hasáb. Lehet, hogy Tolsztoj nagyobb író, mint Dosztojevskij, ezen nincs értelme vitatkozni, de az arány mindenképpen képtelenség. Mindkettőt Török Endre írta, és mindkettő kiváló egyébként. Majdnem minden magyar lexikonnál megtörtént, hogy munka közben változtatták a szempontokat; ez történt a Lakatos által említett háromkötetes MAGYAR IRODALMI LEXIKON-nal is. Az első kötet A-tól K-ig megy, tehát a fele benne van, a másik két kötet természetesen jóval részletesebb.

L. A.: Az történt ugyanis, hogy az első kötet megjelenése után közbeekelődtött egy nagy lexikonpör, és megváltoztatták a szerkesztés szempontjait.

R. P.: A terjedelem kérdéséhez tartozik az is, hogy a bibliográfiaiak – mint Szörényi László mondta – valóban nagyon jól használhatók, de néhol azért „spórolhattak” volna. Ha, mondjuk, Jules Laforgue-nál, egy francia költőnél ott van, hogy „magyarul: 4 vers (Illyés Gy., Jékely Z., Kosztolányi D., A FRANCIA IRODALOM KINCSESHÁZA, 1942); 3 vers (Kálnoky L., SZESZÉLYES SZÜRET, 1958); 6 vers (Jékely Z., Kálnoky L., Kosztolányi D., FRANCIA KÖLTŐK

ANTOLÓGIÁJA, 1962)”, akkor ez nem tizenhárom vers, hanem legfeljebb hét, különböző helyeken megismételve.

CS. J.: Ez miért baj? Hiszen több irányból is hozzá lehet férni a versekhez.

R. P.: Helyet foglal el. De nem baj.

D. M.: Visszatérnék az ideológiai szennyezettség kérdéséhez, pontosabban a lexikonérzékenység problémájához. A lexikonszerkesztés ugyanis eminensen ideológiai terület volt az elmúlt évtizedekben. Gondoljunk csak arra, hogy a NAGY SZOVJET ENCIKLOPÉDIA-ban négy-öt évenként cserélték az oldalakat és a címszavakat, hivatalosan méghozzá. Amit mi orwellizmusnak nevezünk, az ott hétköznapi gyakorlat volt. Ilyen szempontból ennek a lexikonnak nagy érdeme az a tárgyilagosság, amely mögött ott lüktet azért az igyekezet, hogy az írőkkel és az irodalommal rokon-szenveve elmondjon valamennyit abból az irodalomtörténeti valóságból, amelyet az ideológia el akar takarni. Ebből a szempontból lakmuspapír a szovjet írók életrajza, jellemzése, bemutatása. Ezek a címszavak nem állnak meg a tényeknél, hanem egymásba mosódik pályakép, életrajz és értékelés. Ha arra gondolunk, hogy mit mondott például Zsdanov Ahmatováról, és mit ír róla 1970-ben ez a lexikon, akkor derül ki, mekkora különbség van ennek a lexikonnak a javára. Ahmatova életét és pályáját Zsdanov minősíthetetlen jelzőkkel illette – „a budoár és a kápolna között fel-le száguldó kisasszonyka poézise” –, és ezt ez a lexikon elmondja. A cikkek hangszerelésében egyébként nemcsak a történelem játszott szerepet, hanem az egyes szerzők mentalitása is. Szintén „lakmuspapír” a kommunista mozgalom renegátjainak, az „exeknek” az értékelése. Tessék elolvasni, mit írt Rónai Mihály András 1984-ben Koestlerről: „1937-ben kiűköztek rajta világnézeti válságának jelei, a moszkvai perek reá is lesújtó hatással voltak, s úgy látta, Sztálin cserbenhagyja a Spanyol Köztársaságot; mindez együttvéve, ellenében a progresszív ügy ama harcosaival, kiknek meggyőződésén a meghasonlás keserősége sem változtatott, egy tragikus Rubicon átlépésére vitte: a kommunista pártból 1938 tavaszán kilépett, s azóta a barrikád túlloldalán forgatja a tollát. [...] Világhírét a SÖTÉTSÉG DÉLBEEN című könyvének köszönheti [...]. Ez a kegyetlenül pszichológizáló mű csakugyan az ábrázolt periódus világirodalmi do-

kumentuma lehetne, ha íróját nem a GLADIÁTOROK című regénye kiellen végkövetkeztetése vezette volna. Ezzel kockáztatta, hogy hatását, amit a hidegháborús korszak nyugati akusztikája növelt meg, az utókor majd értékeiből vonja le. [...] Íróként, sőt szónokként is »a bolsevizmus győzelme kultúránk bukását jelentené« tételének hirdetője lett [...], a kommunizmus olyan skeptikusával, ill. eretnekeivel írt közös könyvet, mint L. Fischer, A. Gide, I. Silone, St. Spender, R. Wright...” Na, ez a hang talán csak itt hallható, máshol nem.

L. A.: Hadd említsek én is egy ilyen lakmusz-papírt: az 1968 után elhallgattatott cseh írókról szóló szócikkeket. Ezeket szinte kivétel nélkül Zádor András írta, és azt kell mondanom, hogy éppen az objektivitásukkal tűnnek ki, regisztrálják az elhallgattatás tényét, és nagyon ritkán, akkor is igen óvatosan tévednek minősítésekre. Igaz, hogy ha valaki ma megnézi a Kundera szócikket, akkor nem egészen így vélekedik erről az íróról, de a hetvenes évek végén ez a szócikk a lexikon objektivitására vall.

V. L.: Annál szebb példa a Domokos Matyié, mert a nyolcvanas évek közepén, amikor ez a szócikk megjelent, Koestlerrel a *Valóságban* már hosszú interjúk közöltek. Aki tehát ezt a szócikket írta, az „magánszorgalmú kutya” volt. A lexikon szerkesztőinek legfeljebb azt róhatjuk föl, hogy erre nem figyeltek oda, de hát valószínűleg a kerítésen belüli „magánszorgalmú kutyákat” kellett hagyni ugatni. Ilyen a mi történetünk. Nem említettük még, pedig nagyon fontos, hogy ennek a lexikonnak a szócikkei meg vannak szerkesztve. Működött a belső szerkesztőség. És egy lexikon nemcsak a szerzőkből áll, hanem a „kuli” rész is nagyon fontos, és itt ez elsőrendű. Miközben az Akadémiai Kiadó lexikonszerkesztősége eddig átbukdácsolt a különféle reformokon, most van abban a veszélyben, hogy megszűntetik. Pedig itt hatalmas szaktudás, gyakorlat halmozódott föl.

CS. J.: Mi a magyarázata annak, hogy bizonyos szócikkek több részből állnak, amelyek egymást alkalmanként átfedik. Például: a „tragikum” szócikket Kolosi Tamás írta, majd egy karika után újabb szócikk következik, szinte ugyanazokkal a nevekkkel, Szerdahelyi István tollából. Ugyanilyen a „történelmi dráma” szócikk, ennek öt része van, hat szerző írta. Miért?

V. L.: Ezen én is sokat töprengtem; a „valóság” címszót néztem meg, ott is rengeteg a karika egymás után, egyik hülyeség „überolja” a másikat, nem is csoda, ez a címszó így nem való sehová, ez igazában egy remek folyóirat neve volt.

R. P.: Lehet, hogy vannak rossz példák is, de általában van egy elméleti rész, aztán egy történeti rész, egy másik szerzőtől, tehát sokszor indokolt ez a karikázós szerkezet. Maga az előbb azt is kérdezte, hogy ki és mire használ egy ilyen lexikont. Szerintem ezt nagyon sokféle ember használhatja: a tudós, aki valamit ellenőrizni akar, de a művelt olvasó is, aki, ha elolvas egy regényt, utána szeretne nézni a szerzőnek.

CS. J.: Maga gyakran használja?

R. P.: Én gyakran, és jóformán mindig meg is találok benne, amit keresek. És tévedésre sem bukkantam eddig.

D. M.: Én mint amatőr olvasó használom a VIL-t, nem tudományos igénnyel nyúlok hozzá, és fontosnak tartom benne a nagyon gazdag magyar műfordítás-irodalom jelenlétét. Hozzátenném még, hogy a kötetek hátsó borítóján szerepel ugyan a világirodalom goethei definíciója, de maga a lexikon nem erre a definícióra épül, hanem a földgömb teljességére. Az index közli, hogy kik szerepelnek a lexikonban, és igazán elképesztő a lista. Ha hiszitek, ha nem, csak tibeti író t huszonötöt tárgyal. Még kameruni íróból is van benne tizenhármas. Azt persze aligha tudjuk megítélni, hogy ki az, aki hiányzik, és ki az, akinek viszont nem kellene benne lennie, de hát ez századrangú kérdés. Én elhiszem, hogy ehhez foghatóan gazdag anyaggal világirodalmi lexikon még nem készült, nemcsak itthon, hanem másutt sem. És nagy érenye, hogy befejeződött. Igaz, az ábécé elején lévő köztül máris sokan hiányoznak, vagy akik benne vannak s még élnek, sok újat írtak, ilyen értelemben tehát veszít aktualitásából, de ezt nem tartom hibájának.

CS. J.: Paradox, hogy míg általában az ábécé elején lévő köztak jól járnak – nekik még jut terjedelem, illetve ők biztosan megjelennek –, a VIL esetében ez fordítva van: a hátul lévő köztak jól. Sokan például az S betűtől vannak benne, hiszen akkor már léteztek. Domokos Mátyás utalt rá, hogy nem tudjuk megítélni, hogy bizonyos népek alkotói közül

ki nincsen benne, illetve kinek nem kellene szerepelnie. Bizonyára mindannyian ismerik azt az anekdotát, amelyről én csak most értesültem: állítólag a Mohammad Balfas nevű indonéz író, költő, kritikus az egyik itt ülő úr találmánya.

R. P.: Már mint hogy nem létezik?

SZ. L.: Nem az én bűnöm, én a koronatanú vagyok. Nem én írtam, de feltűnt nekem. Gyanús volt, ezért megkérdeztem Szerdahelyit, aki elmondta, hogy tényleg nem létezett, viszont minden lexikonnak ösziidők óta babonája, hogy nem létező személyről vagy fogalomról címszó van benne. Nem is azért, hogy az olvasó éberségét próbára tegye, hanem afféle „épitő áldozatként”. Ekkor megkérdeztem Kósa Lászlót, a néprajzi lexikon főszerkesztőjét, aki elmondta, hogy abban is van ilyesmi, egy prikulics-alfaj Erdélyből, egy női Prikulics...

CS. J.: A PALLAS-ban vajon ki vagy mi az?

SZ. L.: Még nem jöttem rá.

CS. J.: Rákérdezek: ki írta Balfast?

SZ. L.: Ernyeai Gyula.

CS. J.: Vekerdi László tud még ilyesmiről?

V. L.: A művészettörténeti lexikonban szerepel egy Link nevű festő, akiről később kiderült, hogy létezik, de amikor belevették, állítólag még nem tudták.

CS. J.: Van-e szabály, konvenció, ami előírja, hogyan kell kinéznie egy lexikonszócikknek?

L. A.: Nem tudom, van-e erre előírás. Szerzők esetében többnyire életrajzzal kezdődik, a pályával folytatódik, bibliográfiával zárul. Ez a leggyakoribb felépítés, a VIL is követi ezt a sémát. Bár a nagyobb terjedelmű szócikkek eltérnek ettől a szabványtól, vannak köztük esszészerűek – az Illés Endre jegyezte Stendhal vagy a Gyergyai jegyezte Proust –, amelyekben az életrajz és a pályakép összefonódik. Ez persze nehezíti a használatát, ezért szerintem ez a lexikon inkább tanulmányozásra alkalmas, mint gyors tájékoztatásra. Hirtelen megtalálni benne valamit – mondjuk, a húszoldalas Tolsztoj-szócikkben – nagyon nehéz, viszont felöleli mindazt, amit a szócikk írásakor érdemes volt tudni. Az már külön kérdés, hogy ha az ember műveket keres, akkor nehezebb a dolga: a főszöveget, a bibliográfiát külön kell végigböngészni. Nem beszélünk a bibliográfiának azon jellemző-

jéről, hogy igyekszik megadni az összegyűjtött művek kiadását eredeti nyelven. Könyvtáros-tapasztalataim alapján tudom, hogy ebből lehet gyorsan megtudni, hogy mondjuk Schillertől, Lessingtől melyik a kurrens összkiadás. Igaz, ez a helyes gyakorlat nem mindig következetes: a német irodalom klasszikusainál maradván, például a Goethe-bibliográfiában eléggé szerencsétlen, hogy csak egy múlt század eleji összkiadást tüntet föl. Lehet, hogy az a legteljesebb, de azért vannak frissebb gyűjteményes kiadások is.

CS. J.: Lehet, hogy teljesen „barbár” a kérdés: egy világirodalmi lexikonnál miért nem elképzelhető, hogy egy nemzet legjobb lexikonjából bizonyos címszavakat egyszerűen lefordítsanak? Miért kell megírtni egy Shakespeare-szócikket, ahelyett, hogy valamelyik kiváló angol lexikonból lefordítanánk, és kiegészítenénk a magyar vonatkozásokkal, bibliográfiával?

L. A.: Erre tudok válaszolni, megvédve a VIL gyakorlatát. A szócikkek jelentős része ugyanis a magyarországi fogadtatásról szól, ha tetszik, a magyarországi Shakespeare-kultusszal is foglalkozik, méghozzá nem külön, hanem a szócikkbe beledolgozva.

R. P.: Valamint: a magyar Shakespeare azért más, mint az angol Shakespeare. Aki a magyar szócikket írja, nyilván használja az angol lexikonokat, hiszen a lexikon közkinccs, abból lehet idézni, át lehet venni, mégpedig a forrás megjelölése nélkül. Visszatérnék még arra, amit Lakatos András mondott a szerkezetéről: igen, általában ez a szócikkek szerkezete. Amikor azonban egy-egy műhöz szorosan hozzátartozik az az életrajzi szituáció, amelyben születik – fogság, száműzetés például –, akkor együtt kell beszélni a kettőről, illetve az életrajzba kell beleszólni a művet. Még a szerkezetet is befolyásolhatja az ideológia és a politika: a bátyám, Réz Ádám az ÚJ MAGYAR LEXIKON szerkesztőségében dolgozott egy ideig – ez a legrosszabb magyar lexikon. A Bach címszót ő ellenőrizte, és amikor leadta, behívatta a főszerkesztőt, Berei Andor, és azt mondta, hogy a címszó rossz, és elé tette, mondja meg, mi a baja. Ő elolvasta, egyszer-kétszer, nem látott semmit, mondta, rendben van. Aztán Berei rámutatott, hogy a művek felsorolása a MÁTÉ-PAS-

sító-val és a JÁNOS-PASSIÓ-val kezdődött, és megkérdezte, hogy miért ezekkel az egyházi művekkel, hiszen ez így klerikális propaganda. Ádám erre azt mondta, hogy nem az egyházi művekkel, hanem a vokális művekkel kezdődik, mert a zenei lexikonoknak ez a gyakorlatuk. De nem, ezeket a műveket hátrébb kell tenni. Így tud agyrémmé fajulni az ideológia. Itt erről szó sincs.

CS. J.: Nem kellene-e a VIL-nek bizonyos fontosabb műveket cím szerint is nyilvántartania? Pontosabban: ha a HAMLET-et keresem, eljutok-e Shakespeare-hez?

R. P.: Ez fontos kérdés, lehetne így is. Mondjuk, a HAMLET-ről mindenki tudja, hogy Shakespeare írta, de A BÁZELI HARANGOK-ról nem tudja mindenki, hogy Aragon. De ha minden jelentős vagy közepesen jelentős mű benne volna, háromszor ilyen vastag könyvsorozatot kellene kiadni. Az is joggal merülhetne föl, hogy a hősök benne legyenek. Sancho Panza, Cipolla... Vannak ilyen lexikonok, amelyekben hősöket, témákat is meg lehet keresni. Ebben viszont benne vannak a folyóiratok, amelyek más lexikonokban nincsenek benne, és ez is fontos.

L. A.: A díjak is benne vannak, különböző nemzeti irodalmak díjai.

R. P.: Én imádkozok szótárt olvasni. Etimológiai szótárt például. Ez a lexikon is olyan, hogy ha keresek benne valamit, sokáig lapozgatom a környékét, olvasgatok belőle. Ez is jó.

D. M.: Van benne egy eszmetörténeti vagy stílustörténeti hivatkozásrendszer is. Például a szürrealizmust megnézve az irányzat jelentős definíciói a szerzők megjelölésével együtt szerepelnek, és ez igen gondolatébresztő tud lenni.

CS. J.: Az egzisztencializmus nincsen benne. Nyilván mert az ábécé elején van.

V. L.: Akkor gyilkolták meg Hernádi Gyulát mint az egzisztencializmus pápáját, úgyhogy akkor még nem is kellett magánszorgalmúnak lenni... Visszaulalnék arra, amit maga mondott: nagyon veszélyes lenne, ha lefordítanának bizonyos címszavakat. A magyar ugyanis több, mint az eredeti. És ebből is fakad a lexikon sokfélesége, változatossága: van ilyen szócikk is, olyan is. Ma, amikor annyit beszélnek a másságról, ez igazán jó. Helyhez és időhöz kötöttségében jó ez, akár a PALLAS, ami annak a kornak a történelmét,

hangulatát őrzi, megtudjuk belőle, akkor mit hogyan gondoltak. Hát ez az aurája ennek a lexikonnak is megvan, és ez is egy tisztességes aura.

L. A.: Annyi jót mondtak már erről a lexikonról, hogy szeretnék valami kritikai elemet hozzátenni. A fogalmi címszavak, irodalomtörténeti, irodalomelméleti címszavak már korántsem annyira könnyen áttekinthetőek, és nemcsak azért, mert inkább címszócikkek, karikákkal elválasztva, hanem mert az objektivitásra való törekvés korlátait érezhetni belőlük. Amióta a lexikon kötetei szaporodnak, egyre feltűnőbbben azt látom, hogy fontos esszék és tanulmányok nem a lexikon fogalomdefinícióira támaszkodnak, amikor meghatározzák témájukat vagy megközelítései módjait, hanem inkább külföldi kézikönyvekre vagy az értelmező szótárra. Pedig a fogalmi címszók itt is definíciókkal kezdődnek, csak az a furcsaság, hogy a kifejtés során, ami sokszor tanulmánymeretű – például a cselekmény vagy a közzjáték vagy a regény esetében –, azt tudom meg, hogy miért ropant korlátozott érvényű az a definíció, amit az elején megadtak. Hiszen voltaképpen egy fogalomtörténetet olvasunk, az összes árnyalatot, a fogalomról zajló viták felsorolását. Ebből a szempontból még az is szerencsés, hogy a marxista irodalomtudomány álláspontját mint a viták egyik álláspontját közli. Végül kialakul ugyan valami összkép, de ez inkább egy enciklopédia-címszóra hasonlít, mint egy gyors tájékozódásra alkalmas lexikonéra. Ezt látom az objektivitásra való törekvés korlátjának. Tudok optimális változatot mondani erre: az ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA Macro-paedia és Micro-paedia változatát; aki gyorsan tájékozódni akar, annak elég a Micro-paedia. El tudom képzelni, hogy a VIL-nek is születik egy Micro-paedia változata.

D. M.: Az irodalomelméleti alapfogalmak közlése során szükséges különbséget tenni alapfogalmak és részletkérdések ismertetése között. Egészen más szócikket írni arról, hogy mi a regény – ez esetben az a legjobb, ha a szerző összegyűjti a különböző korokban érvényes álláspontokat; és más arról írni, hogy mi a hexameter, aminek képlete van. Azt meg lehet mondani, mi az a felvonás, de azt, hogy mi a dráma?

CS. J.: Azt hiszem, egy ideje a definícióról és

a minősítésről, értékszemléletről beszélünk. Lehet, hogy túlzott egyszerűsítés, de úgy tessez föl a kérdést: meg kell-e tudnom a VIL-ból, hogy Aragon jó író-e?

R. P.: Nem. Ugyanis nem is lehet tudni. Valamennyire jelezve van persze, azzal, hogy szerepel, hogy milyen hosszan írnak róla, a recepciója, a hatása... Annak nincs sok értelme, hogy „Victor Hugo gyönyörű versei”. Annak van értelme, hogy „Victor Hugo a romantika egyik fő alakja volt Franciaországban”. Ez ugyanis ténykérdés. De minősíteni nem kell. Az egyébként hibája is a lexikonnak, hogy néha emfatikus jelzőket használ.

CS. J.: Akkor mi a kritériuma annak, hogy valakinek helye van a lexikonban?

R. P.: Ez nagyon nehéz kérdés... Olyan íróknak, akik voltak, vannak, fennmaradni látszanak, a maguk korában nagy visszhangjuk volt vagy később lett, szóval jelen vannak a kultúrában. Ezt a nagyon rossz és hevenyészett definíciót tudom mondani.

V. L.: Én tágabbra vonnám a kört: akiről a szakemberek köre tud.

CS. J.: Az se számít, hogy hozzáférhető-e magyarul?

V. L.: Nem. Akit ez a remek szerkesztőgárda kiválaszt.

CS. J.: De hiszen az ő választásaikban bizonyosan szerepet játszott valamiféle értékszemlélet, minőségi megfontolás is. Amikor megállapítják, hogy ki szerepel és ki nem, akkor mégiscsak húznak egy vonalat.

V. L.: Nincs vonal. Ez egy sztochasztikus halmoz. Épp az a jó, hogy nem előírt elvek alapján szedték össze, hanem engedték beleszerkeszteni a véletlent. Élet csak ott van, ahol a véletlen is szerkeszt. Ez a lexikon így jött létre, így lett a maga esetlegességében valószerű, és ez a világirodalom: amit a szakemberek válogatott, ám esendő köre egy adott időben, egy adott országban annak tart.

CS. J.: Gondolom, minden lexikonnál természetes jelenség, hogy egy idő után avulni kezd. Ha nem tesz szert közben arra a bizonyos patinára és aurára, amelyről már beszélünk, hanem egyszerűen „csak avul”, mikor lesz szükség egy újabb világirodalmi lexikonra?

R. P.: Holnap. És ez nem a lexikon ellen szól. Hiszen az A betűs írók szócikkei máris elavultak. El lehet kezdeni átdolgozni vagy kiadni egy újat. De az is igaz, hogy húsz év múlva,

tán kétszáz év múlva is sok mindent lehet majd használni ebből a lexikonból. És ott van az a plusz, amiről Vekkerdi László beszélt, hogy egy lexikont úgy is olvasunk, hogy *akkor* hogyan láttak valakit – és ennyiben soha nem avul el, egyre izgalmasabb lesz. Ha kinyitom a RÉVAI LEXIKON-t, és megtalálom benne *Kolozsvárt*, mert a K betű 1913-ban vagy '14-ben jelent meg, akkor látom, hogy még a Trianon előtti Magyarország részeként tárgyalja a várost; tehát a címszónak történeti jellege is van. Írók esetében ilyesmi nincsen, de más típusú változások náluk is vannak; ötven év múlva mosolyoghatunk azon, hogy bizonyos szerzőket milyen nagyra tartottak valamikor, illetve fordítva: nem vették észre, hogy valaki nagyobb jelentőségű. Ez az élet és ez a kultúra.

D. M.: Idéztem a Koestler-szócikket. Ezt ma nemcsak hogy elavultnak érezzük, hanem ide nem valónak. De: idővel ez a szöveg „komposztálódik”. És néhány évtized múlva nagyon tanulságos lesz, nem elsősorban Koestlerre, hanem a korra nézvést. Mondok egy abszurd példát, nem ebből a lexikonból egyébként. Valaki mutatott nekem egy angol földrajzi lexikont, amelyben Észak-Borneóról a következőket lehetett olvasni: éghajlati viszonyai rendkívül kedvezőtlenek az emberekre, olyannyira, hogy a bennszülöttek sem bírják, csak az angolok. Mindegy, hogy a szerző ezt humorból írta vagy idiotizmusból – ez érdekes.

L. A.: Azt hiszem, a VIL avulására ugyanaz érvényes, mint az irodalmi lexikonokra általában: a huszadik századi tágabb értelemben vett kortárs irodalom tekintetében avulni fog, sok mindenki hiányzik belőle, egyszerűen azért, mert huszonöt éven át jelent meg; sokakon csodálkozunk, hogy benne vannak. Maradandók a régebbi korok szerzőiről szóló portrék; nem hiszem például, hogy Stendhalról másképpen fognak gondolkodni száz év múlva.

V. L.: Elég baj az.

Csáki Judit

(A Magyar Rádióban elhangzott beszélgetés rövidített, szerkesztett változata.)

VITA

Dávidházi Péter

BOCSÁNATKÉRÉS

Az inszINUÁCIÓ alattomos módszer, bajos védekezni ellene, de leginkább alkalmazójára vet rossz fényt. Ezért ha igaz volna Lukácsy Sándor meglepő feltételezése (*Holmi*, 1996. 8. sz. 1232. o.), mindketten bajban lennénk. Ha ugyanis valóban azt a képtelenséget akartam volna sugallni, hogy a rendszerváltozás utáni tanulmányaival „*az új rezsim*” kegyeit kereste, azaz „*keresztény kurzusra számítva*” értekezett a régi egyházi irodalomról, akkor ezt aligha tudná azzal kivédeni, hogy e tanulmányok közül az első már 1988 augusztusában, mondhatni a rendszerváltozás előestéjén megjelent. Szerencsére azonban bizonyítani tudom, hogy nem akartam sugalmazni se ezt, se mászt azon túl, amit a mondat nyíltan állít, s a rendszerváltozáshoz viszonyító, manapság szokványos időmegjelölés sokat sejtető tipográfiai kiemlése sem tőlem származik az idézetben, hanem tőle. (Vö. 7. sz. 1080. o.) E tanulmányok megjelenési sorrendjét elég jól ismertem, s a minimális különbséget azért nem tartottam szóra érdemesnek, mert közös témájuk megfogalmazását én (mint a Lukácsy-filológia alapító atyja) eleve korábbra datáltam, megírásuk lélektani indítékát pedig egészen másutt kerestem. Íme a bizonyíték, írásom végéről: „*A nyolcvanas évek közepeitől, körülbelül hatvanadik esztendejétől fogva pedig tanulmányaiban mindinkább a halál nagy medútiációs témája felé fordult: régi prédikátorokat olvasott sorra, teológiai különbségeiken túl valami számára fontosabbra figyelve bennük, a mulandóság költészetének ürügyén a vanitatum vanitas bölcsességét izlelgette, a haláltáncok irodalmába mélyedt, kereszténység és sztoicizmus érintkezését vizsgálta magyar hűszónokok Seneca-idézeteiben, vagy éppen az enyészet rejtélyét feszegető ubi sunt motívumán tűnődött a »Der Tod ist gross«, illetve a »Gott, du bist gross« jellemzően kiválasztott, kettős ríkkei mottója jegyében.*” S azt sem bíztam

félreérthető sejtetésre, mit gondolok e sorozat értékéről. „*Kései munkái szerintem túlszárnyalják Petőfi-tanulmányait; az utóbbi évtizedben publikált vagy fél tucat olyan dolgozatot, hogy odaadnám fele királyságomat, ha témájuk nekem jutott volna eszembe és ilyen szinten tudtam volna őket megírni. Az ISTEN GYERTYÁCSKÁI-ban összegyűjtött motívumtörténeti nyomozásai a rég elavultnak hitt toposzkutatási módszer dicsőséges megújításával tárják fel a magyar világi és egyházi irodalom kifejezőkincsének egykori összetartozását, rávilágítván utólagos szétválasztásuk értelemszűkítő következményeire.*” Az olvasóra bízom annak eldöntését, kinek kellene voltaképpen bocsánatot kérnie a nemtelen inszINUÁCIÓ feltételezéséért.

De ha ez ügyben nincs is miért helyesbítenem vagy mentegetőznöm, más okból sajnos van. Ezért ahelyett, hogy most Lukácsy néhány csúsztatásán boronganék (Pándit és őt csakis Petőfi-koncepcióik dolgában mondtam szinte összetéveszthetőnek, hiszen politikai szerepeik egészét nyilvánvalóan nem lehet egy lapon említeni; két cikkem közül az első nem róla szólt, és mindössze kétoldalmi része foglalkozott vele stb.), inkább röstelkedve beismerem, hogy a tollam alól óvatlanul kicsúszott „*szónokolt*” ige a kifogásolt mondatban csakugyan szemtelenül gúnyos, sőt gondolatmenetemben értelmetlenül és a főntebb dicsért tanulmányokhoz méltatlanul lekezelő, úgyhogy a legkevesebb, amit tehetek, hogy ezennel „*érvelt*”-re javítom, és bocsánatot kérek érte. Stílusfigyelmünk kihagyása polémiában tragikai vétség. S bármennyire igyekeztem méltányos lenni, vélt igazam bővületében egy ponton Szajbély Mihállyal szemben is elragadtott a hév: hiszen ha valóban „*áhítatosan*” visszhangozta volna egykori mestere utószavát, akkor aligha tette volna szóvá kifogásait is, finoman, de félreérthetetlenül, a recenzeált könyvvel szemben. Ma már tisztábban látom, hogy őt ugyanúgy az igazságérzete hajtotta, mint engem az enyém, s ezért más-más tévedéseink ellenére több közünk van egymáshoz, mint a kéz kezdet mos alapon csereberélt magasztalások vagy a klikkérdék parancsolta ledorongolások mindenkori szerzőihez.

A HOLMI POSTÁJÁBÓL

Adalék Beck András vitacikkéhez A FILOZÓFUS AZ AMERIKAI ÉLETBEN című könyvvel kapcsolatban. 1996/5. sz.

A Beck András és Horkay Hörcher Ferenc közti vitához nem tudok hozzászólni. Csak azért írok, mert hajdan, ifjúkoromban, 1933–35 közt magam is hallgattam M. Heideggert a freiburg–badeni egyetemen. Akkoriban a filozófus többek közt azon volt, hogy saját gondolkodásmódját rokon gondolatokkal hozza kapcsolatba. Elsősorban az ógörög költői és drámai szó és világtértelezés érdekelte (gyakran vetette össze őket a rokon német és *angol* gyökérszavakkal és frázisokkal), s a kortárs „hivatásos” filozófusokat mellőzve egész egyetemi kurzust szentelt Hölderlinnek.

Így aztán talán nem meglepő, hogy Heidegger előadásaiiban elismeréssel idézte William James pragmatista meglátásait, hiszen James szintén elvetette a modern filozófia magas absztrakciókban folyó vitáját, s inkább a „megélt élethez” kapcsolódó gondolatfolyamatot és az abból felmerülő szóhasználatot kutatta. James és Heidegger egyetértett abban, hogy „*a szavak efféle munkába fogása nem esik távol a költő munkájától*” (Beck, 784. o.). A bölcselő – éppúgy, mint a költő – a szavakat nem veheti készpénznek, hanem „*neki magának kell kidolgoznia*” sajátos értéküket.

Heidegger bizonyosan szívesen látná, hogy mai amerikai gondolkodók rokonságot találjanak a Husserl–Heidegger-féle „hermeneutika” és saját, pragmatizmushoz kapcsolódó gondolatmódjuk között.

Kapos Endre
(Etoicoke, Ontario, Kanada)